

Monografiyada qo'shma gaplarning dialogik diskursdagi voqelanishi, struktur-semantik, lingvokulturologik va sotsiopragmatik tamoyillari yoritilgan. Asosiy e'tibor mazkur sintaktik birliklarning matnda namoyon bo'lishini ta'minlovchi ma'noviy, stilistik, pragmatik omillarni aniqlashga qaratilgan. Ushbu ilmiy nashr -5120100-Filologiya va tillarni o'qitish, 5111200- O'zbek tili va adabiyoti, 5112400- O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'lif yo'nalishlarining talabalariga, shu yo'nalishlardagi magistratura mutaxassislariga, sohada ilmiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan tadqiqotchilarga, matn tilshunosligi, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, uslubiyat sohalari bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

ДИСКУРСИВ ТАЛҚИНДА
ПОЛИПРЕДИКАТИВБИРЛИКЛАР

Л.Р.РАУПОВА

ДИСКУРСИВ ТАЛҚИНДА ПОЛИПРЕДИКАТИВ БИРЛИКЛАР

Л.Р.РАУПОВА

Turkuaz Kongre Organizasyonu
Fuarçılık Yayıncılık Eğitim
Turizm ve Ticaret Ltd. Şti.

TURKUAZ

ДИСКУРСИВ ТАЛҚИНДА ПОЛИПРЕДИКАТИВ БИРЛИКЛАР

ДИСКУРСИВ ТАЛҚИНДА ПОЛИПРЕДИКАТИВ БИРЛИКЛАР

Л.Р.РАУПОВА (Laylo Rahimovna Raupova)

TURKUAZKEY AKADEMİK YAYINLAR
Araştırma Kitapları Dizisi Sosyal Bilimler 2022
ISBN: 978-625-6379-12-1

Birinci Basım: Kasım 2022 © Copyright 2022

Kitobning mazmuni uchun barcha javobgarlik boblar mualliflariga tegishli.

Ushbu kitobning huquqlari TurkuaZ Kongress tashkiloti Fair Organization Publishing Education Tourism and Trade Limited kompaniyasiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Manbani ko'rsatmay turib, kitobdan iqtibos keltirish mumkin emas; TurkuaZ Kongress tashkiloti Fuarcılık Yayıncılık Eğitim Turizm ve Ticaret Limited Şirketining yozma ruxsatsiz radio va televideniyega moslashitirilmaydi; o'yinlarga, filmlarga, elektron kitoblarga, kompakt disklarga yoki magnit lentalarga aylantirilmaydi; Uni nusxa ko'chirish yoki boshqa usul bilan ko'paytirish, chop etish yoki tarqatish mumkin emas.

Kapak Tasarımı: TurkuaZkey

Turkuaz Kongre Organizasyonu Fuarcılık Yayıncılık Eğitim Turizm ve Ticaret Limited Şirketi
İletişim: turkuazkey@hotmail.com
I.Anafartalar Mah. Konuk Cad. No:6-10 Şehzadeler/MANİSA

ДИСКУРСИВ ТАЛҚИНДА ПОЛИПРЕДИКАТИВ БИРЛИКЛАР

Л.Р.РАУПОВА

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОЙӢ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Л.Р.РАУПОВА

**ДИСКУРСИВ ТАЛҚИНДА
ПОЛИПРЕДИКАТИВ БИРЛИКЛАР**

Маниса – 2022

Laylo Rahimovna Raupova

Дискурсив талқинда полипредикатив бирликлар.

Monografiya. – Маниса. 2022.

Monografiyada qo'shma gaplarning dialogik diskursdagi voqelanishi, struktur-semantik, lingvokulturologik va sotsiopragmatik tamoyillari yoritilgan. Asosiy e'tibor mazkur sintaktik birliklarning matnda namoyon bo'lishini ta'minlovchi ma'noviy, stilistik, pragmatik omillarni aniqlashga qaratilgan. Ushbu ilmiy nashr -5120100-Filologiya va tillarni o'qitish, 5111200- O'zbek tili va adabiyoti, 5112400- O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'lif yo'naliшlarining talabalariga, shu yo'naliшlardagi magistratura mutaxassislariga, sohada ilmiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan tadqiqotchilarga, matn tilshunosligi, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, uslubiyat sohalari bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

filologiya fanlari doktori, professor

Sh.X.Shaxabitdinova

Taqrizchilar:

filologiya fanlari doktori,

N.Normurodova

filologiya fanlari doktori (DCs)

I.Islamov

Mazkur monografiya Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy-texnikaviy Kengashining 8-sonli bayyonnomasida nashr uchun tavsiya etilgan.

ISBN 978-625-6379-12-1

L.Raupova., 2022.

SO‘ZBOSHI

O‘zbek tilshunosligida o‘zbek tilining fonetik, leksik va grammatik sathlari sistemali ravishda tadqiq etilib, yaxlit sistemaviy ta’limot yaratildi. O‘tgan asrning 80- yillarida tilshunosligimizda tor yo‘nalish sifatida ish boshlagan substansial lingvistika jahon tilshunosligi tomonidan e’tirof etildi va, hatto, unga ta’sir ko‘rsata boshladi. O‘zbek tili lisoniy qurilishiga berilgan yangi ilmiy-nazariy baho qator monografiya, darslik va qo‘llanmalarda o‘z ifodasini topdi. Shubhasiz, erishilgan yutuqlar endilikda milliy tilimiz qurilishini o‘rganishdan uning voqealanish xususiyatlarini har tomonlama tadqiq etishga o‘tish uchun keng imkoniyatlar eshigini ochdi. Demak, o‘zbek tilini zamonaviy va samarali tadqiq usullari orqali ilmiy o‘rganish kun tartibiga qo‘yildi.

Jahon tilshunosligida tilning amalyot – nutq, jamiyat, madaniyat, milliy tafakkur, hatto sun‘iy intellekt bilan uzviy munosabatini tekshirayotgan yangi yo‘nalishlarning allaqachon shakllanib bo‘lganligi fanimiz oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. O‘zbek substansial tilshunosligida qo‘shma gaplarning substansial tadqiqi natijasida gaplarning sof lisoniy minimal va maksimal qoliplari aniqlandi. Sodda va qo‘shma gap sirasida “oraliq uchinchi” qonuniyatining yaqqol ifodasi sifatida uyushgan gap (uyushiq gap emas) farqlanib, sintaktik strukturalarning darajalanish tavsifi berildi.

Tilshunosligimizning navbatdagi vazifasi lisoniy birlik va strukturaning nutqiy voqelanishini tekshirish bo‘lib, bunda lison boshqa lisoniy va nolisoniy omillar qurshovida tahlil qilinadi. Zero, har qanday lisoniy birlik nutqda sof holda voqelanmaydi va boshqa nolisoniy hamda lisoniy omillardan ajratilgan birlik mavhumligicha qolaveradi. Tilshunos B.Menglievning doktorlik dissertatsiyasida lisoniy birliliklarning nutqiy voqelanishida boshqa lisoniy sathlar hamkorligi masalasi kun tartibiga qo‘yildi. Biroq nutq yaxlit voqelik bo‘lib, uni nolisoniy omillardan xoli tekshirish mumkin emas. Bu esa qo‘shma gaplarni ham lisoniy va nolisoniy omillar mushtarakligida diskurs muhitida tekshirishning dolzarbligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda dunyo tilshunosligida qo'shma gaplarning kommunikativ-pragmatik va kognitiv jihatlariga e'tibor kuchaymoqda va O.A.Kastrova, M.A.Goncharova, Ye.S.Gundareva, O.V.Adavskaya, N.M.Sobchakova, Ye.V.Suvorina, O.V.Petryanina kabilar tomonidan kommunikativ-pragmatik aspektda o'rganilmoqda. Biroq mavzu dialogik aspektda struktur-semantik, sotsiopragmatik va lingvokulturologik aspektda maxsus tekshirish ob'ekti bo'limgan.

Badiiy adabiyotda dialogik diskursning o'rni nihoyatda katta. Asarda voqeа yozuvchi tomonidan bayon qilinar ekan, shunday vaziyat yuzaga keladiki, endi muallif voqealar rivojining keyingi bosqichini o'z so'zlari bilan ifoda qilishning iloji bo'lmay qolmaydi. Bunday paytda yozuvchi dialogga murojaat qiladi. Bu o'rinda biz dialog atamasiga maxsus to'xtalib o'tirmaymiz, chunki, bunday ta'rif I.Sultonning "Adabiyot nazariyasi"¹, N.Shukurov, N.Hotamov, M.Mahmudovlarning "Adabiyotshunoslikka kirish"² va "Adabiyot nazariyasi"³ nomli ikki jiddligi hamda boshqa bir qator olimlarning⁴ ishlarida o'z aksini topgan.

Shuni qayd etish kerakki, fanda *diskurs* atamasiga aloqador dastlabki e'tiroflar XX asrning 50- yillarda shakllandi.

Mavjud manbalarda muammoga birdan ortiq gaplardan tashkil topgan va "murakkab sintaktik mohiyatli birlik" sifatida qarashgan.⁵ Bu hodisa tilshunoslikda mantiqiy grammatika hamda so'zlashuv nutqi aloqadorligi sifatida baholangan. Shuningdek, o'tgan asrning 20-yillarda tilshunoslikda diskurs hodisasi og'zaki nutqqa aloqador ekanligi, ularning nutq jarayonida undalma, kirish so'z, kirish

¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси.2-нашр.-Тошкент: Ўқитувчи,1986.-Б.408.

² Шукуров Н.,Хотамов Ш.,Махмудов М. Адабиётшуносликка кириш. 2- қайта ишланган нашри. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

³ Адабиёт назарияси.2 томлик,1-том.-Тошкент: Ўқитувчи,1978. –Б.416.

⁴Бобониёзов А. Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" романida тасвирий воситалар ва тил бадиияти. Фил.фан.номз. дисс... автореферати.Тошкент,1995.-26 б.; Ҳазратқулов А. Диалогик нутқ синтаксисининг баъзи бир хусусиятлари. Қарши.1978. -35 б.;

⁵Фигурковский И.А. Основные направления в исследованиях синтаксиса связного текста // Лингвистика текста. Материалы научной конф. Ч. II. – М.: МГПИИ им. М. Тореза, 1974. – С. 108-115.

birikmalar bilan ham ifodalanish holatlarining mavjud ekanligi, bu esa ularning “murakkab sintaktik qurilma” sifatida baholanishiga asos bo‘la olishi haqidagi fikrlar ham ilgari surilgan.⁶ Xorijiy tilshunoslikda sintaktik diskurs muammosi o‘tgan asrning 50-yillarida Z.Xarris tomonidan ko‘tarildi⁷. XX asrnig 70-yillariga kelib, mazkur masalaga taalluqli ishlarning salmog‘i birmuncha oshdi. O‘rganilgan tadqiqotlarda diskurs so‘zlashuv nutqining monopredikativ birligi sifatida talqin etildi.⁸ Bu vaqtga kelib, ilmiy manbalarda *matn tilshunosligi*, *matn tadqiqining nutq nazariyasi bilan aloqadorligi*, *amaliy stilistika*, *muloqot nazariyasi*, *til o‘rgatish*, *avtomatik tarjima* kabi atamalar qo‘llana boshlandi. O‘tgan asrning 70-yillari sintaksisidagi eng katta yutuqlardan biri grammatik diskursning so‘zlashuv nutqidagi mavqeい tilshunoslikning alohida bo‘limi hamda muammoning alohida tadqiqot manbai sifatida shakllanganligidir⁹. Ba’zi manbalarda esa *diskurs* atamasining tilshunoslikdagi mavqeи va uning qo‘llanilishiga e’tirozlar ham bildirilgan. Chunonchi, 1966 yilda tilshunos R.Godel “diskurs atamasining tilshunoslikka oid tadqiqotlarida qo‘llanilishi til va nutq hodisalari haqida aniq xulosa chiqarishga shubha tug‘dirishi mumkinligi haqidagi e’tirofini N.A.Slyusarev o‘z izlanishlarida qayd etdi¹⁰ va bu R.Godel e’tiroziga qarshi asosli, ilmiy javob bo‘ldi¹¹. Bu kabi ilmiy izlanishlar va muammoga nisbatan bildirilgan turlicha qarashlar dialogik diskurs masalasining tilshunoslikda hal qilinish lozim bo‘lgan, tadqiqqa muhtoj qirralari mavjud ekanligidan dalolat beradi. Odatda, dialogik diskurs haqida gap ketganda, uni “ikki yoki undan ortiq shaxs o‘rtasidagi

⁶ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с; 2-е изд. – М.: УРСС, 2004.

⁷ Harris Z.S. Analyse du discours // Languages, 1969. – №13. – Р. 8-45

⁸ Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. Некоторые проблемы и результаты (1968-1975) // Известия АН СССР, серия ЛЯ, 1977. – № 4. – С. 348-361.

⁹ Колшанский Г.В. Коммуникативная дискретность языка// Лингвистика текста, сб. науч. трудов. Вып. 103. – М: МГПИИЯ, 1976. – С. 15-22.

¹⁰ Слюсарев Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981. – 206 с.

¹¹ Benveniste E. Problèmes de linguistique général. – Paris: Gallimard, 1966. – 356 p.

suhbat” deb ta’riflashadi. Bu to‘g‘ri, ammo bir yoqlama fikr. Gap shundaki, dialogik diskurs badiiy ijodkor uchun ijod texnikasining eng qiyin bo‘laklaridan biri sifatida qaralsa, tilshunos uchun uning sintaktik o‘ziga xosliklari, uning mazmuni va tuzilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilning ikki – og‘zaki va yozma jihatni har doim bir-biri bilan munosabatda va aloqador. So‘zlashuv tili yozma adabiy tilning manbaidir. So‘zlashuv tili dialogik diskurs shaklida namoyon bo‘ladi va bu diskurs hozirjavoblik asosida tuziladi. Lekin unutmaslik kerakki, so‘zlashuv tili deganda, faqat dialogni tushunmaslik kerak. Albatta, ular bir-biri bilan bog‘liq hodisa, shu bois yozma va og‘zaki adabiy til tarkibida har ikkala nutq shakli mavjud. L.V.Shcherbaning fikricha¹², so‘zlashuv nutqi dialogik diskursshaklida yuz beradi. Bu esa dialogning tabiyligini ta‘minlaydi. Til dialogdagina o‘zining haqiqiy borlig‘ini namoyon qiladi. Uning og‘zaki va yozma shakllari taqqoslab ko‘rilsa, adabiy tilning asosida monolog yotganligini ko‘ramiz. L.V.Shcherba adabiy tilning belgilarini qo‘rib chiqib, ularni adabiy tilning turli shakllari va ish yuritish tilining turli ko‘rinishlari tarzida ikki guruhga ajratadi va “Har bir shakl va har bir usul hayotiy zarurat talab qiladigan ma‘lum vazifani bajarish uchun uning sintaktik xususiyati bilan bog‘liq” deb hisoblaydi¹³. Dialogik diskurs uchun harakterli bo‘lgan xususiyatlardan biri, dialogik birliklarning har biri alohida sintaktik qurilishga ega bo‘lgan replikalarga bo‘linishidir.¹⁴ Dialogik replika o‘zining hajmi, suhbatdoshga qaratilganligi, mavzu chegarasining borligi bilan monologdan farq qiladi. Dialogik diskurs birliklarini tashkil etuvchi va uni muloqot birligi sifatida ko‘rsatuvchi vositalar: ifodalilik, ekspressivlik, elliptiklik shakllari bilan birga intonatsiyaning o‘z o‘rnini bor. Dialogik diskursning sintaktik qurilishini replikalar xususiyatidan kelib chiqqan holda sodda va qo‘shma gaplarga ajratish mumkin. Dialoglarda uchraydigan qo‘shma gaplarni kuzatar ekanmiz,

¹² Шерба Л. В. Восточно-лужское наречие. Пехербург, 1915, стр. 4.

¹³ Шерба Л. В. Восточно-лужское наречие. Пехербург, 1915, стр. 4.

¹⁴ Ҳазратқулов А. Диалогик нутқ синтаксисининг баъзи бир хусусиятлари. Қарши. 1978. -35 б.

uning lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli ekanligi, bu murakkablikda uning lisoniy sathda tutgan o'rni, tarkibidagi sodda gaplarning grammatic shakli va bog'lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatlarining rang-barangligi ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, qo'shma gap til sintaktik sathining yuqori birligidir. Sodda gap ham sintaktik sath birligi hisoblansa-da, u qo'shma gapga qaraganda ancha ixcham. Zero, har ikki nutqiy birlik kommunikativ vazifa ifodalashi jihatidan umumiylit belgisiga ega bo'lsa-da, tilda alohida qurilish qolipiga egaligi, semantik-sintaktik tarkibi jihatidan o'zaro farqlanadi. Anglashiladiki, an'anaviy sintaktik nazariyalarda qo'shma gaplar mazmuni, grammatic tuzilishi hamda ohangiga ko'ra bir butunlikni tashkil etgan, ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi vositalar yordamida birikuvidan tuzilgan sintaktik qurilmalar tarzida talqin etilsa¹⁵, shakl-vazifaviy tadqiq usulida qo'shma gaplar ikki va undan ortiq shakllangan kesimli gaplar sifatida talqin etiladi.¹⁶ Shunday ekan, tilshunoslikda dialogik diskursning qo'shma gapdagi mavqeiga e'tibor kuchayishi tabiiy hol. Muammo yechimini tahlil qilar ekanmiz, dastlab mazkur hodisaning lingvistik mohiyatini, uning boshqa lisoniy birlik va tuzilmalardan farqlovchi xususiyatlarini hamda dialogik diskursning qo'shma gap sifatida voqelanishidagi o'ziga xos omillar nimalardan iborat ekanligini bilish lozim. Mazkur masalaga oid ilmiy mushohadalar o'tgan asrning 50-yillaridan namoyon bo'la boshladi. Dialogik diskurc, uning struktur-semantik, sotsiopragmatik va lingvokulturologik aspektiga xos tamoyillar bugungi kunda o'zbek tilshunosligida yechimini topishi zarur masala sifatida kun tartibiga

¹⁵ Қаранг :Абдураҳмонов Ф.А. Қўшма гап синтаксиси. –Тошкент, 1964, 59-бет.

2. Қаранг: Абдураҳмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси, 132-бет.

Қаранг: Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент, 1987, 163 – бет.

Қаранг: Абдураҳмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент, 1979, 123-б.

¹⁶ Қаранг: Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талкини. –Тошкент, 1994, 180-185 – бетлар

qo‘yilgan edi va bu masalalar hozirgacha o‘z dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q.

Ushbu monografiyada xuddi shunday birliklardan biri – qo‘shma gaplarning dialogik diskursdagi voqelanishi va uning struktur-semantik, lingvokulturologik va sotsiopragmatik tamoyillari yoritilgan. Asosiy e’tibor mazkur sintaktik birliklarning badiiy matnda namoyon bo‘lishini ta’minlovchi ma’noviy, stilistik, pragmatik omillarni aniqlashga qaratilgan. Biz tadqiq jarayonida qo‘shma gaplarning badiiy matn tarkibida namoyon bo‘ladigan bunday xususiyatlarini o‘rganish bilan bir qatorda, dialogda aks etadigan ifodalilik, ekspressivlik, elliptiklik hodisalarini ham yoritishdan iborat. Zero, bu xususiyatlar qahramon dunyosi va xarakterini ochishda, individual obraz yaratishda, ularning ijtimoiy xulqini aniqlashda sotsial-nutqiy xarakteristika hisoblanadi. Shunisi ayonki, dialogda intonatsiya tez-tez o‘zgarib turadi. Bunda nutqning sinkretik tabiatij timoiy matn va sharoit kabi funksional aloqa natijasida yuzaga keladi. Bundan tashqari, dialogda suhbатdoshning eshitish qobiliyati ham muhim rol o‘ynaydi. Ma’lumki, so‘zlovchi o‘z nutqida turli xil ma’nolarni, jumladan, emotsiонallikni ifodalaydi. Bu ottenkalar intonatsiya yordamidagina to‘liq aniqlanadi. Har qanday sub’ektiv xarakterdagи fikr emotsiонallikni aks ettiradi. Fikrning emotsiонаl tomoni katta ma’no ahamiyatiga egadir. Mazkur til birliklari tanlovida dialogik diskurs sifatida voqelangan qo‘shma gaplarning lingvistik tamoyillarin yoritish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan. Ushbu tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilida dialogik diskursidagi qo‘shma gaplarning struktur-semantik, lingvokulturologik, sotsiopragmatik tavsifini berishdan iborat. Mazkur kuzatish xulosalari va taqdim etilgan tavsiyalar yosh avlod nutq madaniyatini o‘stirish mexanizmlarini ishlab chiqishda qo‘l keladi. Shuningdek, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “Etnomadaniyat va muloqot madaniyati”, “Psixolingvistika”, “Lingvokulturologiya” kurslarini takomillashtirishda, ma’ruza matnlari tayyorlashda material sifatida foydalanish mumkin.

Monografiyada muhokama etilayotgan muammolar va undagi nuqsonlar haqida fikr bildirish niyatida bo‘lgan hamkasblarimizga oldindan minnatdorchilik izhor etamiz.

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI.....	i
MUNDARIJA	xi
KIRISH	1

Birinchi bob

1 DIALOGIK DISKURS QO‘SHMA GAP VOQELANUV CHI MUHIT SIFATIDA	15
1.1 Dialogik diskurs haqida. Badiiy dialogik diskursda milliy mental va pragmatik omillarning roli	15
1.2 Dialogik diskursda qo‘shma gapning voqelanishini o‘rganish muammolari.....	67

Ikkinchi bob

2 DIALOGIK DISKURSDAGI QO‘SHMA GAPLARNING SEMANTIK VA STRUKTUR O‘ZIGA XOSLIGI	73
2.1 Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning semantik xususiyatlari	73
2.2 Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning semantik xususiyatlari	85
2.3 Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning struktur xususiyatlari	108

Uchinchi bob

3 DIALOGIK DISKURSNING INTENSIAL XUSUSIYATI VA UNDA QO‘SHMA GAP	117
3.1 Dialogik diskurs muloqot unsuri sifatida.....	117
3.2 Dialogik diskursda nutqiy intensiya va uning ifodalananishida qo‘shma gap tarkibiy qismlarining roli.....	137

To‘rtinchi bob

4 DIALOGIK DISKURS FAZALARI VA UNING ShAKLLANISHI HAMDA STRUKTURASI	145
4.1 4.1. Dialogik diskurs fazalari va shakllanishi.....	145
4.2 Dialogik diskurs tarkibida formal va funksional-semantik aloqa	164
Xulosa	173
Foydalanilgan adabiyotlar:.....	175

KIRISH

Tilda lison birliklarining ob'ektiv voqelik bilan munosabati masalasi muhim o'rinni tutadi. Har qanday lisoniy birlik, jumladan, gap ham voqelikning biror bo'lagini aks ettiradi. Gapda ifodalangan fikrning voqelikka munosabatini ko'rsatuvchi lingvistik kategoriylar har bir gapning muhim konstruktiv belgilaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki, tilda serqirra va murakkab birliklar tahlil jarayonida bir necha paradigmaga mansub bo'lishi ham mumkin, tasniflashda hodisaning qaysi tomoni tadqiq manbai sifatida tanlanganligini hisobga olish lozim. Anglashiladiki, insonning kimligi uning ikki jihat – hattiharakati va so'zi (nutqi) odamlar bilan o'zaro muomalasida ayon bo'ladi. Shuning uchun ham odamlar inson ruhiyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bu masalalar bilan juda qadim vaqlardan buyon qiziqib keladilar. Barcha fanlar singari tilshunoslik fani ham har doim taraqqiyotdadir. Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligining turli tarmoqlarini to'liq yoritishga bag'ishlangan qator izlanishlar olib borilishi bilan birga, yanada chuqurroq o'rganilishi lozim bo'lgan sohalar kam emasligi sezilmoxda. Dialogik diskurs sifatida vokelanadigan qo'shma gaplarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish shular jumlasidandir. Tilshunoslikka doir manbalarning har biri lisoniy jihatdan tahlil qilinganda, xususan, ularning badiiy matnda namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlari bir-biridan ancha farq qiladi. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, tilshunoslikning sintaksis sohasiga doir tadqiqotlarimiz kun tartibiga yangi-yangi muammolar qo'yilaverishi o'ziga xos qonuniyatdir. Aytish lozimki, tilshunosligimizda amalga oshirilgan tadqiqotlarning aksariyatida «til va nutq» dixotomiyasining birinchi komponenti atroflicha o'rganilgan^{17,18}. Bu borada o'zbek tilshunosligida ham talaygina tadqiqotlar

¹⁷ Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. –М., 1923. -С.32.

¹⁸ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М.,1956.- С.460-470.

Пешковский А.М.Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений? // Родной язык в школе. Научно-педагогический сборник/

amalga oshirilgan.¹⁹,²⁰,²¹. Muammoning ikkinchi tomoni, ya’ni nutq bilan bog‘liq bo‘lgan tamoyillari bugungi kunda hal qilinishi lozim bo‘lgan hodisalardandir. Sintaktik sathning murakkab birligi bu qo‘shma gapdir.

Anglashiladiki, o‘zbek tilshunosligida qo‘shma gaplarning o‘rganilish darajasini uch bosqichga ajratish mumkin:

1. Qo‘shma gaplarning an’naviy (formal) talqini.
2. Qo‘shma gaplarning subtansial (sistemaviy) talqini.
3. Qo‘shma gaplarning mazmuniy (semantik) talqini.

Har bir bosqichda qo‘shma gaplarning nutqiy va lisoniy xususiyatlari turli metodologik va metodik asoslarda tadqiqi qilindi. Xususan, formal talqinda o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplar va ularning turlari, bog‘lovchi vositalar o‘rganildi²²,²³,²⁴,²⁵.

Substansial yondashuvda gaplarning nutqiy va lisoniy qatlAMDAGI o‘rni aniqlanib, lisoniy-sintaktik qoliplari aniqlandi va ular tobe tarkibli, mutanosib tarkibli, teng tarkibli ko‘rinishlarda tartiblandi²⁶,²⁷,.

книга 11-12/-М., 1926.

¹⁹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М . – Л., 1960. –С.406.

²⁰ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М . – Л., 1960. –С.406.

²¹ Гуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент, 1987, 163 –

²²Гуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б. 163.

²³Аскарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўшма гаплар.-Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960. – Б. 134.

²⁴Абдурахмонов Ф. Кўшма гап синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1964. - 244 б.

²⁵Абдурахмонов Ф.А. Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 248 б.

²⁶Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг формал-функционал талқини. –Тошкент: 1994. –Б. 180-185

²⁷Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари.-Тошкент, 1999, 25-бет.

Mazmuniy yondashuvda qo'shma gaplar tarkibiy qismlarining o'zaro mazmuniy munosabatlari tadqiq qilindi^{28, 29, 30}.

O'zbek tilshunosligida qo'shma gap masalasining turli qirralari tadqiqot manbai sifatida talqin etilgan bo'lsa ham^{31, 32, 33}, hanuzgacha mazkur muammoning yechimini kutayotgan tomonlari mavjud. *Xususan, qo'shma gap va uning turlari tavsifiga sistem struktur jihatidan yondashish va sintaktik hodisalarни alohida lisoniy tizim sifatida baholash masalasi, shuningdek, qo'shma gaplarning dialogik disurs sifatida voqelanishidagi semantik-struktur, sotsiolingvistik tamoyillari tadqiqi ham birmuncha dolzarbdir.* Dastlab, struktur tilshunoslik va uning mohiyati haqida biroz to'xtalishni lozim deb bilamiz.

Ma'lumki, struktur tilshunoslik o'z nomini til strukturasiga bo'lgan alohida e'tibori tufayli olgan. Til strukturasi (tuzilishi) esa, odatda, lisoniy tizimning muayyan sathlar doirasida ierarxik (pog'onaviy) bog'lanishda joylashgan va tartibga solingan elementlari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi. Tilni struktur jihatdan tavsiflash aniq bir matndan umumlashgan invariant (o'zgarmas) birliklar (gap qoliplari, morfemalar, fonemalar) ni ajratish va ularni aniq nutqiy bo'laklar bilan munosabatini qat'iy qo'llanish qoidalari asosida aniqlashga imkon beruvchi tahlilni talab qiladi. Strukturaviy tilshunoslik g'oyalari asosida strukturaviy (formal) grammatika yuzaga keldi, mashina tarjimasi bilan bog'liq masalalar kun tartibiga olib chiqildi va ma'lum darajada o'z yechimini topdi, tilshunoslikda matematik tadqiqot usullarining keng qo'llanishiga imkon tug'ildi. Struktur tilshunoslik garchi XX asrning

²⁸Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т.: Фан , 1992, 292б.

²⁹Бердалиев А. Эргаш гапли кўшма гап конструкциялари омонимиясининг баъзи масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон, 72-77 б.

³⁰ Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 228 б.

³¹ Абдураҳмонов F.A. Кўшма гап синтаксиси.-Тошкент: Фан, 1964, 244 б.

³² Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўшма гаплар.-Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти,1960,134 б.

³³ Абдураҳмонов F.A. Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 248 б.

20-30-yillarida alohida yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lsa-da, uning dastlabki kurtaklari qadimgi hind tilshunosi Panini asarlarida, o‘rtalardagi universal grammaticalarda, R.Dekart va G.V.Leybnisning falsafiy-lingvistik grammaticalarda uchraydi. Shuningdek, struktur tilshunoslikning paydo bo‘lishida I.A.Boduen de Kurtene, F.F.Fortunatov, E.Sepir, L.Blumfild, ayniqsa, F.de Sossyurning ilmiy izlanishlari va amaliy faoliyati muhim rol o‘ynagan^{34,35}. Struktur tilshunoslikning XX asrning 50-yillarigacha bo‘lgan struktur tilshunoslik ishlab chiqqan usullar adabiyotshunoslik, etnologiya, psixologiya, antropologiya, san’atshunoslik kabi ijtimoiy-gumanitar fanlarda boshqa usullar bilan yonma-yon qo‘llanmoqda^{36,37,38,39}. Sistem tilshunoslikning rivojlanishi va til birliklarining strukturfunksional tahlilining keng tarmoq otishi natijasida lingvistik birliklarning faqat shakliy tomonigina emas, balki mazmuniy tomoni ham strukturaviylik xususiyatiga ega bo‘ldi.^{40,41,42}.

Anglashiladiki, o‘zbek tilshunosligida mavjud an’naviy sintaktik nazariyalarda qo‘shma gaplar mazmuni, grammatick tuzilishi hamda ohangiga ko‘ra bir butunlikni tashkil etgan, ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning bog‘lovchi yoki bog‘lovchi vazifasidagi vositalar yordamida birikuvidan tuzilgan sintaktik qurilmalar tarzida talqin etilsa⁴³, shakl-vazifaviy tadqiq usulida qo‘shma gaplar ikki va undan

³⁴ Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1973. (Отв. ред. Б.А.Серебренников). -317 с. (см.: глава пятая. В.А.Виноградов. Методы типологии. С. 224-256).

³⁵ Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. ч.1-2. М.: Наука, 1980-1982. (см.: Виноградов В.А. Функционально-типовидные критерии и генеалогическая классификация языков. М., 1982, с.258-312).

³⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-том.Т., 2004, 78-бет

³⁷ Основные направления структурализма. М., 1964;

³⁸ Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику.М.,1974;

³⁹ Резвин И.И. Современная структурная лингвистика. М., 1977.

⁴⁰ J.H.Greenberg. Essay in linguistics. Chicago, 1967. First publ.,1957. p.66.

⁴¹ Солихўжаева С.Боғланган қўшма гаплар // Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.- Тошкент: Фан,1 992, 292 б.

⁴² Нурмонов А., Маҳмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан , 1992, 292б.

⁴³ Абдурахмонов F.A. Қўшма гап синтаксиси. –Тошкент, 1964, 59-бет. 2. Қаранг:

ortiq shakllangan kesimli, ya’ni [WPm + WPm] qurilishli gaplar sifatida talqin etiladi.⁴⁴ R.Sayfullaevanig tadqiqotlari qo’shma gaplar talqini, ularning sintaktik qurilishini o’rganishga asoslanadi va bunda eng avval gap qurilishining eng kichik qolipi [WPm] zamirida qo’shma gapning, shu jumladan, bog‘langan qo’shma gapning [WPm, WPm] shaklidagi tipik ko‘rinishi aniqlanadi.

Mazkur tipik ko‘rinish tarkibida mustaqil gaplar singari qo’llanila oladigan komponentlarni taqozo etuvchi qo’shma gapning modelini ifoda etadi. Shuningdek, keyingi yillarda qo’shma gaplardagi shakl va mazmun munosabati masalasi tilshunos olimlar A.Berdialiev, N.Mahmudov tomonidan ergashgan qo’shma gaplar misolida, S. Solixo‘jaeva tomonidan esa bog‘langan qo’shma gaplar misolida tadqiq etildi.⁴⁵ Aslida, qo’shma gap komponentlarining munosabati turlarini o’rganish XX asrning yigirmanchi yillarida tilshunoslik fanida asosiy mavzulardan biri bo‘lgan va shundan so‘ng bu sohada tilshunoslar o’rtasida ilmiy bahs va munozaralar boshlangan. Xususan, mana shunday mushohadalardan biri rus tilshunosligida, M.N.Petersonning «Ocherk sintaksisa russkogo языка» nomli asarida bildirilgan⁴⁶. A.M.Peshkovskiy tilshunos M.N.Petersonning mazkur fikrlarini ilmiy sharhlaydi. Mazkur qarashlarning mantiqiy davomi rus va nemis tilshunosligidagi mavjud manbalarda qayd

Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси, 132-бет.

Фуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент, 1987, 163 -б

Абдурахмонов Ф., Сулеймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент, 1979, 123-б.

⁴⁴ Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг формал-функционал талқини. –Тошкент, 1994, 180-185 бетлар

⁴⁵ Бердиалиев А. Семантико–сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчинённого предложения узбекского литературного языка: Автореф.дисс.док. филол.наук.-Ташкент,1989; Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.-Тошкент: Фан,1992.-Б. 231-236;

⁴⁶. Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. – М., 1923. -С.32.

etilgan^{47, 48, 49}. Xuddi shuningdek, mazkur qo'shma gaplar tadqiqiga bag'ishlangan rus va yevropa tilshunosligidagi mavjud manbalarda masalaning lisoniy tamoyillari ochib beriladi. Xususan, tilshunos A.G.Rudnev qo'shma gap tasnifidagi bog'lovchi vositalari ishtiroki va ularning xususiyatlari haqida fikr yuritsa⁵⁰, tilshunos A.N.Gvozdev mazkur tavsifdagi bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarning asosiy tafovuti xususida mushohada yuritadi.⁵¹. Mazkur hodisa haqida V.G.Admoni ham o'zining ilmiy farazlarini o'rta ga tashlaydi quyidagi mulohazalarni o'rta ga tashlaydi. Mavzuga aloqador qiziqarli ma'lumotlar N.S.Valgina tomonidan ilgari surilgan. Olimaning e'tirof etishicha, bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibiy qismlari, asosan, intonatsiya, fe'l-kesimning grammatik shakli yoki so'z tartibi vositasida munosabatga kirishishi mumkin. Ushbu masala yechimiga doir fransuz tilshunosi J.Antuanning izlanishlari ham tahsinga loyiq. Xususan, muallifning bog'langan qo'shma gaplarning semantik va sintaktik rejalar asosidagi talqini ilmiy asoslangan⁵². Ma'lumki, bog'langan qo'shma gapni boshqa qo'shma gap qurilmalaridan farqlab turuvchi asosiy grammatik belgi ularni tashkil etgan qismlarni bir-biriga biriktiruvchi teng bog'lovchilardir. Bog'langan qo'shma gapni tashkil etgan qismlar orasida ham, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda bo'lganidek, payt, qiyoslash, sabab, natija, izohlash va ayirish kabi munosabatlar ifodalanadi. Masalan, istak kategoriyasining ifodalanishini ikki til qiyosida ko'rsak:

⁴⁷ Петерсон М.Н. Ўша аср. –С. 32

⁴⁸ Н. Prinzipen der Sprachgeschichte. - Halle, 1937. S. 148 ⁴⁹ Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. - М., 1975.-С.290

⁵⁰. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка.-М.,1968.-С.231-233.

⁵¹. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Часть II. Синтаксис. - М.,1968.-С.207-208.

⁵². Antoine G. La coordination en français moderne. – Paris, 1959.

(Ж.Антуаннинг илмий қарашлари ҳақидаги мулоҳазалар Е.Реферовскаяниң кўрсатилган асаридан олинмоқда).

(1) Il veut sortir a toute force, mais j'ai horriblement peur d'un accident	Uning ham borgisi kelib turibdi, men esa bir kori hol bo'lmasaydi, deb qo'rqib turbman (Gi de Mopassan)
2) Ils avaient voulu faire de leur fils un monsieur et l'avaient mis au collège	O'g'limiz o'qib katta odam bo'lsin deb chol-kampir uni kollejga berishdi (Gi de Mopassan)

Ko'riniб turibdiki, bog'langan qo'shma gaplarda istak ma'nosi zidlov bog'lovchisi *mais* (1) va biriktiruv bog'lovchisi *et* (3) yordamida ifodalangan. Modal fe'l istakni ifodalash bilan birga turli semantik ma'nolar, jumladan, qiyoslash, real payt, sabab, natija va izoh kabi tushunchalar bilan uyg'unlashib ketgan. Fransuz tilida *mais* (1) va *et* (3) bog'lovchilar sodda gaplarni bir-biriga bog'lab, turli ma'nolarni ifodalab kelmoqda. Xususan, *Mais* bog'lovchisi (1) qo'shma gap tarkibida qo'llangan ikkinchi sodda gapning boshida kelib, o'zidan oldin kelgan gapdag'i mazmunga nisbatan keyingi gap zid, qarama-qarshi qo'yilganini, shuningdek, *Et* bog'lovchisi qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga biriktirib, payt, chog'ishtirish, sabab ma'nosini ifodalashi mumkin. Hodisaning turk tilidagi talqinini tilshunos Leyla Karaxan ham birmuncha ilmiy sharhlaydi. Olimaning bu masalaga oid qarashlari ham bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi bog'lovchilar va ularning mazmuniy tamoyillariga qaratilgan⁵³. Keyinchalik tilshunos olima o'zining bu fikrlarini yana to'ldiradi va unga ba'zi izohlarni kiritadi. Chunonchi: Ünlü Türk bilimadami Prof. Dr. Leylă Karahan birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğelerin *ve*, *veya*, *da*, *ne*, *fakat*, *ama*, *lakin*, *halbuki*, *meğer* gibi bağlam edatları vasıtasiyla ilişkiye girdiği konusunda şunu belirtmektedir: "Türkçede cümleler arasında bağlantıyı sağlayan çok sayıda bağlama edati vardır. Bu edatlar yardımıyla aralarında anlam ilişkisi olan iki veya daha fazla cümleyi birbirine bağlamak mümkündür. Edatların görevi, *sıralama*, *karşılaştırma*, *benzetme*, *açıklama*, *sebep*, *sonuç*, *amaç*, *karşılık*,

⁵³ Karahan L. Türkçede söz dizimi.Cumle tahlilleri.-Ankara, 1999,64-65 s.

eşitlik, beraberlik vb. anlamlarla cümleleri birbirine bağlamak, aralarındaki ilişkiyi vurgulamak ve ilişkinin yönünü belirlemektir”⁵⁴.

Shu o‘rinda 1948 yilda S.N.Kononov tomonidan yaratilgan "Grammatika uzbekskogo yazyka" nomli tadqiqotini ham sanab o‘tish joiz. Zero, bu ish o‘zbek tili grammatikasiga bag‘ishlangan, Ovrupa tilshunosligi me’yorida tuzilgan, nisbatan to‘liq hamda oliy o‘quv yurtlarining talabalarini tayyorlashga mo‘ljallangan ilk darslik edi⁵⁵. A.N.Kononovning ushbu darsligi umumturkologik tahlil asoslariga tayangan holda yozilgan, N.K.Dmitrievning "Stroy tureskogo yazyka" (M., 1929), "Grammatika bashkirskogo yazyka" (M-JL, 1949) asarlari bilan bir qatorda nazariy asosda A.Fitrat, H.G‘oziev tadqiqotlari orqali kirib kela boshlagan Ovrupa tilshunosligi sintaktik tushunchalari va tahlil usullari negizida turkiy tillar sintaktik tahliliga bag‘ishlangan mukammal asar edi⁵⁶. A.N.Kononovning qo‘shma gap talqiniga doir qarashlarini boshka tilshunoslardan davom ettirishgan. Jumladan, 1959 yilda A.K.Borovkov tahriri ostida nashrdan chiqqan "Uzbeksko-russkiy slovar" qo‘llanmasi oxirida o‘zbek tili grammatikasiga oid aloqador nazariy fikrlar ham berilgan⁵⁷. Manbalardan anglashiladiki, turk tilshunosi Tahsin Bangu o‘g‘lu qo‘shma gaplarni alohida turlarga ajratmaydi⁵⁸. O‘zbek tilshunoslida bog‘langan va bog‘lovchisiz, ergashgan, murakkab qo‘shma gaplarning turlari G‘.Abdurahmonov, M.Asqarova, F.Ubaeva, K.Nazarov, S.Ravshanova kabi tilshunoslarning izlanishlarida alohida tadqiq manbai sifatida namoyon bo‘ldi.^{59,60} Tilshunos olima R.Sayfullaeva ham o‘zining maxsus ilmiy izlanishlarini qo‘shma gaplar tadqiqi masalasiga bag‘ishlaydi.

⁵⁴ Bkz: Karahan L., Türkçede Söz Dizimi. 13. Baskı.-Ankara, 2008, s. 85.

* Кононов А.Н. Грамматик узбекского языка.- Т.,- 1948,- С.-282.

⁵⁶ Фуломов А.Ф. Ўзбек тили грамматикаси. II бўлим. Синтаксис, педбилим юрти ўқувчилари учун. -Т.,- ЎзССР. Маориф ХК. Нашриёти, 1940, 846.

⁵⁷ Боровков А.К.Узбекско-русский словарь. М: 1959, с.710-715

⁵⁸ Bangu oğlu T. Türkçenin grameri. –Ankara, 1998, 554-555-бетлар.

⁶⁰ Абдурахмонов Ф.А. Кўшма гап синтаксиси.-Тошкент: Фан, 1964, 244 б.⁶⁰
Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўшма гаплар.-Тошкент:
Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960, 134 б.⁶⁰ Абдурахмонов Ф.А.
Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 248 б.

R.Sayfullaevaning tadqiqotlarida qo'shma gaplar talqini ularning sintaktik qurilishini o'rganishga asoslanadi va bunda eng avval gap qurilishining eng kichik tipik turi aniqlanadi. Mazkur tipik ko'rinish tarkibida mustaqil gaplar singari qo'llanila oladigan komponentlarni taqozo etuvchi qo'shma gapning modelini ifoda etadi⁶¹.

Ko'riniб turibdiki, qo'shma gaplarning tasnifi masalasida hal qilinishi lozim muammolar talaygina. Xususan, R.Sayfullaevaning haqli e'tirofiga ko'ra, o'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarning «bog'langan qo'shma gap», «ergash gapli qo'shma gap», «bog'lovchisiz qo'shma gap» tarzida uchga bo'lib o'rganilishi juda e'tirozli bo'lib, mazkur tasnif qaysi tamoyillarga asoslanganligi ham aniq emas. Bu tasnif maqsadga muvofiq bo'lmay, kaysi ilmiy omillar asosida tuzilganligi aniq aks ettirilmagan. Bir qaraganda, qismlarning o'zaro birikish usuliga ko'ra tasnif qilinganga o'xshaydi. Chunki bog'langan qo'shma gap deganda qismlari teng bog'lovchilar, ergash gapli qo'shma gap deganda qismlarning mazmunan birikishi asosga olinadigan qo'shma gaplar, uchinchi turida esa teng va ergashtiruvchi bog'lovchilardan birortasining ham qo'shma gap qismlarini biriktirishda ishtirok etmasligi tushuniladi. Tasnif shu tarzda tuzilar ekan, bir qancha tabiiy savollar tug'iladi;

1) qo'shma gap ichki turlariga baho berishda , jumladan, ergash gapli qo'shma gapning mazmun turlari bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarga asossiz ravishda ko'chiriladi. Natijada, qo'shma gapning payt mazmunidagi bog'langan qo'shma gap singari turlari paydo bo'ladi. Masalaga bunday yondashishdan ko'ra, an'anadan voz kechib, qo'shma gaplarni mazmun jihatidan butunicha alohida o'rganish tuzuk emasmi?

2) qo'shma gapning ichki talqini masalasida ham anchagina qarama-qarshi fikrlar berilgan. Chunonchi, ergash gapli qo'shma gap bobida uning turlari bir-birlari bilan qorishtirilib tahlil qilinadi. Bulardan ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

⁶¹Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили формал-функционал талкинида кўшма гап. -Тошкент. 1993. -Б. 180 – 185 бетлар.

Shunday qo'shma gaplar borki, ularga turli tomondan yondashsang, turli xil qo'shma gap kelib chiqadi. Ana shunday qo'shma gaplarga ba'zan yuzaki yondashib, qo'shma gapning bir turini zo'rmazo'raki boshqa turiga qo'shib qo'yilgan holatlar mavjud. Buning oqibatida ba'zi bir yoyiq bo'laklar ham ergash gap sirasiga kiritilgan. Xususan, bu holat, ko'pincha, ravish gapli qo'shma gaplarda uchraydi. Ravish ergash gap bosh gapdag'i ravish holini izohlaydi, shu bilan birga bosh gapda ifoda etilgan harakatning qanday holatda, qanday ravishda bajarilishini ko'rsatadi. Ayonki, yana o'zbek tilshunosligida miqdor tushunchasi bilan daraja tushunchasi bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun aniq (konkret) bitta gapni miqdor daraja ergash gapli qo'shma gap deb bo'lmaydi. Miqdor deganda harakatning bajarilishi miqdori (ko'p yoki kamligi) tushunilsa, daraja deganda harakat bajarilishining ko'p yoki kamligi emas, balki shu miqdorning darajasi, qay darajada ekanligi tushuniladi. Daraja ergash gapli qo'shma gaplarda «qancha-shuncha», «qanchalik-shunchalik», «qay darajada — shu darajada» kabi so'zlar qo'llanadi. O'rni bilan, «daraja» so'zidan keyin «ko'p», «oz», «kam», «mo'l» singari so'zlar ham ishlatiladi.

Daraja ergash gapli qo'shma gaplarning harakterli belgisi «daraja» so'zi bo'lsa, miqdor (o'lchov ham deydilar) ergash gapli qo'shma gapning harakterli belgisi «ko'p», «oz», «kam», «mo'l» kabi so'zlardir. Shuni aytish kerakki, «ko'p», «oz» so'zleri singari so'zlar daraja ergash gapli qo'shma gaplarda ishlatiladi. Ammo «daraja» so'zi miqdor ergash gapli qo'shma gaplarda deyarli qo'llanilmaydi. Masalan, «Fursat, qancha kutsangiz, shuncha sabr-toqat qilaveradi» («Sharq yulduzi») gapida «daraja» so'zini ishlatish qiyin. Xullas, ergash gaplar tasnifida ancha noaniqliklar mavjud;

3) turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida, ergash gaplar bilan sintaktik oborotlar orqali ifodalangan yoyiq ikkinchi darajali bo'laklar qorishtiriladi.

Sintaktik oborotlar (ularni «yarim predikativ konstruksiyalar» ham deydilar) ancha keng bo'lib, unga sifatdosh, ravishdosh, infinitiv oborotlardan tashqari ot, sifat, ravish, shuningdek, «bor», «yo'q» singari so'zlar bilan ifodalangan oborotlar ham kiradi. Gapning barcha

bo'laklari, hatto undalma ham sintaktik oborotlar bilan ifodalangan ikkinchi darajali bo'laklar ergash gap bilan qorishtiriladi. Bu masalani o'rganish ham tilshunoslik sohasidagi dolzarb vazifalardan biridir;

5) tilimiz va nutqimizda keng iste'molda bo'lgan qator hodisalar borki, ularning o'rni grammatik qurilishida aniq belgilanmagan. Shulardan biri sostavli kesimlarga ega bo'lgan qo'shma gap strukturali nutqiy hosilalardir. Bunday konstruksiyalarda predikativlik ma'nolari har ikkila kesim uchun umumiy bo'lgan taqdirda - predikativlik formalarini o'zida tashuvchi element ko'pincha «ixchamlik» maqsadida «qavsdan tashqari»ga chiqariladi, ya'ni u umumiy bo'lak sifatida gapning oxirida kelib har ikkala kesimga tegishli bo'ladi⁶².

6) an'anaviy grammatikamizda undov, buyruq va emotsional baho bildiradigan gaplar, tasdiq va inkorni, muomala odatlarini bildiradgan gaplarning hammasi bir guruhga - bo'laklarga ajralmaydigan gaplarga mujassamlashtiriladi. Ba'zi adabiyotlarda bunday gaplar so'z-gap deb ham yuritiladi. Formal-funksional nuqtai nazaridan yondashganda bu so'zlarda so'z turkumlarining bir-biridan ajralmagan, qorishiq (diffuz) holatlarning qoldig'i o'z aksini topgani va ular bir tarkibli qorishiq so'z-gaplarning tashkil etishi ko'zga tashlanadi. Bundagi qorishiq so'z-gaplar so'z turkumlari doirasida ham, sodda va qo'shma gaplar tarkibida ham qator o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Shu kabi hosilalar gap tarkibida kelganda darak, so'roq va buyruq gaplar shaklida qo'llanishi uchraydi. Chunonchi: -Yaxshi keldingizmi? –Rahmat, shukur gapining ikki qismi ham bir sostavli, darak mazmunidagi sodda gaplardir. Mana shu qorishiq so'z-gaplarning oddiy atov birliklari bilan shakldoshligi, bunday so'z-gaplarning ma'no va vazifaga ko'ra turlari kabi masalalar hanuzgacha o'z yechimini kutmokda.

Tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida qo'shma gap komponentlarining semantik jihatdan, funksional faolligi nuqtai nazaridan, pragmatik qoidalar asosida tadqiq etilishi kun tartibidagi zaruriy masalalardan bo'lib qolmoqda. Bugungi tilshunoslik sohasining muhim masalalardan yana biri dialogik diskurs va uning mohiyati,

⁶² Сайфуллаева Р. Уюшган гаплар// Ўзбек тили ва аабиёти. 1988. 3-сон.

diologik diskursda qo'shma gaplarning voqelanishi masalasi, shuningdek, dialogik diskursda milliy mental va pragmatik omillarning roli, sistem-struktur tilshunoslikdagi qo'shma gap muammolari qonuniyatlarini o'rganishdan iboratdir. Mazkur masalaning muhimligi bиринчи galda uning «til va nutq» dixotomiyasiga asoslanishidadir. Mazkur muammo, albatta, kishilarning nutqiy faoliyati hamda tilning murakkab sistemasi o'rtasidagi uzviy bog'lanish masalalarini taqozo etadi. Badiiy asar matni boshqa turdagи matnlardan lisoniy shakli, mazmun ifodasi jihatidan farqlanadi. Sintaksisning stilistik imkoniyatlarini o'rganish bilan qiziqqan olimlar qo'shma gap stilistikasiga alohida ahamiyat berishgan hamda qo'shma gapning turli shakliy variantlar va sinonimlarga boyligi sababli, keng miqyosdagi ma'no otenkalariga ega bo'lishini ko'rsatib o'tishgan. Bu haqdagi qiziqarli fikrlar tilshunos A.Mamajonovning maxsus tadqiqotlarida qayd etilgan⁶³,⁶⁴

Xullas, o'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarning xarakterli xususiyatlarini o'rganish, ularning emotsiyal-ekspressiv ma'noni ifodalash imkoniyatlarini ochib berishga qaratilgan ishlar talaygina. Ammo qo'shma gaplarni alohida olingan muallif lisoniy faoliyatida tutgan o'rni, uning individual uslubni belgilovchi vosita sifatida, badiiy matndagi roli masalasini tadqiq etish harakati endigina boshlanmoqda. Yuqorida qayd etilgan mulohazalardan anglashiladiki, dialogik diskurs muammosini tadqiq etishga bag'ishlangan mavjud ishlarning birortasida ham dialogik diskursda qo'shma gap va uning o'ziga xos semantik va struktur xususiyatlari tadqiq qilingan emas. Bu nihoyatda keng qamrovli va dolzarb muammolardandir. Shu boisdan biz ushbu risolada asosiy e'tiborni qo'shma gaplarning diologik diskurs sifatida namoyon bo'ladigan ma'noviy hamda uslubiy xususiyatlarining uyg'unlashuvini ta'minlovchi holatlarga qaratishga, ularni lingvistik tamoyillarini ochib berishga harakat qilamiz. Tahlil jarayonida

⁶³ Мамажонов А. Стилистические особенности сложных предложений узбекского литературного языка. Автореферат дисс. На соиск. докт. Филол.н. Т., 1991г.

⁶⁴ Мамажонов А. Кўшма гап стилистикаси. Т., “Фан”, 1990.

yozuvchilar Cho'lpion, Abdulla Qahhor, Abdulla Qodiriy, O'tkir Hoshimov hamda bugungi o'zbek nasrininig ko'zga ko'ringan adiblari asarlari matnidan olingan misollardan foydalanamiz.

Zero, dialogik nutq tahlili ob'ekti alohida olingan gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat bo'ladi. «Dialogik matn ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig'indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birlikdir»⁶⁵. Tilshunosning haqli e'tirofidan anglashiladiki, **dialogik nutq** ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi.

⁶⁵ Сайдхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили //Ўзбек тили ва адабиёти., 2004, №2, 71-б.

Birinchi bob

1 DIALOGIK DISKURS QO‘SHMA GAP VOQELANUVChI MUHIT SIFATIDA

1.1 Dialogik diskurs haqida. Badiiy dialogik diskursda milliy mental va pragmatik omillarning roli

Hozirgi zamon o‘zbek nasri uchun xarakterli bo‘lgan xususiyatlardan biri badiiy asar qurilmasida g‘oyat muhim o‘rin tutgan dialogik diskurslarning qurilishi hamda vazifalar doirasining kengligi va rang-barangligidir. Dialogik diskurs o‘zining tuzilishi va badiiy asar strukturasida egallagan o‘rni jihatdan ko‘pincha muallif bayonining kompozitsion-uslubiy tizimini belgilab beradi. Muallif asar bayonida qatnashuvchi personajlarning suhabatini shunday tashkil etadiki, natijada dialog yozuvchi uchun birgina ifodalash vositasi bo‘lib qolmaydi, balki bosh maqsad darajasiga ko‘tariladi⁶⁶. Shuning uchun ham dialog asardagi kompozitsion-syujet qurilishining ajralmas tarkibiga aylanib qolgan. Badiiy adabiyotda dialogik diskursning o‘rni nihoyatda katta. Asarda voqeа yozuvchi tomonidan bayon qilinar ekan, shunday vaziyat yuzaga keladiki, endi muallif voqealar rivojining keyingi bosqichini o‘z so‘zlari bilan ifoda qilishining iloji bo‘lmay qolmaydi. Bunday paytda yozuvchi dialogga murojaat qiladi. Demak, badiiy asarning bir butun struktural tizimi va uslubiy yaxlitligi dialogning asarda tutgan o‘rni va roli bilan uzviy bog‘liqdir.

Jahon va rus adabiyotshunosligida dialog muammolarini tadqiq etishga bag‘ishlangan talaygina ishlar mavjud. Bular orasida ayniqsa, Z.Klemensievich – polyak tilida⁶⁷, U.Mukarovskiy – chek tilida⁶⁸,

⁶⁶ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1963. С. 338.

⁶⁷ Klemensievicz Z. Zaraz ksladni polskiej, Warszawa, 1957.

⁶⁸ Mucarousky U. Dialog a monolog w “Lesty filologicke”, Praha, 1940, № 6.

O.Essen – nemis tilida⁶⁹, N.Yu.Shvedova⁷⁰, M.L. Mixlina⁷¹, T.G. Vinokur⁷² kabi olimlar rus tilshunosligida dialog va uning sintaktik xususiyatlarini o‘rgangan bo‘lsa, M.M.Baxtin, M.B.Xrapchenko, V.V.Vinogradov, V.V.Odinsov kabi olimlarning tadqiqotlarida buyuk san’atkorlar F.Dostoevskiy, L. Tolstoy, A.S. Pushkin, N.Gogol va boshqalarning dialog yaratish borasidagi mahorati chuqur tahlil etiladi⁷³. Ularning ijodiga xos dialog turlari va ko‘rinishlari to‘g‘risida fikr yuritiladi. Dialogning inson shaxsini kamolga yetkazishda, uning xarakter sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynashi masalasi faylasuflarning ham e’tiboridan chetda qolmadi. Professor V.I.Tolstixning yozishicha, odam «o‘zining hayotdagi o‘rni va qobiliyatining qay darajada ekanligini to‘la anglab yetishi uchun dialogga ehtiyoj sezadi. Xuddi mana shu ehtiyoj shaxsning aniq bir xarakter, aniq bir tip sifatida shakllanishiga» yordam beradi⁷⁴.

O‘zbek tilshunosligida dialogning o‘ziga xos xususiyatlari, tiplari va turlari, uning struktural qurilishi hamda vazifalarini aniqlashga oid tadqiqotlar sanoqli. Masalan, dialog hamda uning badiiy asardagi o‘rni to‘g‘risida akademik M.Qo‘shtonov o‘zining «Ijod saboqlari» kitobida⁷⁵ qisqa va umumiy ma’lumot bergan, xolos. N.Hotamov, B.Sarimsoqvlarning «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati»⁷⁶da dialogning asosan dramatik asarlardagi

⁶⁹ Essen O. Grundzuge der hochdeutschen Satzintonation, Hamburg.

⁷⁰ Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Автореферат КД, М., 1958.

⁷¹ Михлина М.Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи. Автореферат КД, Л., 1955.

⁷² Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке. Автореферат КД, М., 1953.

⁷³ Бу ҳақда қаранг: Бахтин М. Кўрсатилган асар; X рапчено М.Б. Лев Толстой как художник. М., 1978;

Виноградов В.В.О языке художественной прозы. М., 1980; Одинцов В.В. О языке художественной прозы. М., 1971

⁷⁴ С чего начинается личность// Сб. Статьей (Под общ. ред. Р.И. Косолапова). М., 1984. С.99.

⁷⁵ Қўшжонов М. Ижод сабоқлари (Адабий ўйлар). Тошкент, 1973.

⁷⁶ Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент, 1981.

vazifalariga to‘xtab o‘tilgan. Tadqiqotchi G.Imomova «Tipik milliy xarakterlar yaratishda badiiy nutqning roli» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida, garchi birinchi bobning 3-bo‘limi «Dialog, monolog va ichki nutqda milliy xarakterning ifodalanishi» deb nomlangan bo‘lsa-da, dialog va monolog atamalariga ta’rif berishni ortiqcha hisoblab, «Asarlarda dialog ikki va undan ortiq personajlarning o‘zaro so‘zlashuvi, tortishuvi, bir-birini inkor etuvchi turli xil e’tiqodi va xarakterini tasvirlash vositasi”⁷⁷ ekanligini qayd etish bilan cheklanadi. Tilshunos U.Lafasovning «Dialogik nutqda sub’ektiv modallikning ifodalanishi»⁷⁸ mavzusidagi ilmiy ishida dialogik nutq tarkibida faqat modal so‘zlarning qo‘llanilishi to‘g‘risida fikr yuritiladi. Professor A.G‘ulomov va M.Asqarovalar “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (Sintaksis) darsligida dialog so‘roq-javobdan iborat bo‘lganda to‘liqsiz gaplar javob gap tarzida kelishini qayd qilgan bo‘lsalar, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi A.S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti tomonidan nashr etilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (11 qism, Toshkent, 1966 yil)da dialog to‘liqsiz gapning bir turi sifatida ko‘rsatiladi va dialogik nutq tarkibida keluvchi to‘liqsiz gaplarning tuzilishi ustida fikr yuritiladi. B.O‘rinboev⁷⁹ va A.H.Hazratqulov⁸⁰ dialogik va dialogik replika tushunchalari haqida to‘xtalib o‘tgan.

Ko‘rinadiki, dialogik diskurs muammosini tadqiq etishga bag‘ishlangan mavjud ishlarning birortasida ham dialogik diskursda qo‘shma gap va uning o‘ziga xos semantik va struktur xususiyatlari tadqiq qilingan emas. Bu nihoyatda keng qamrovli va dolzarb muammolardandir.

⁷⁷ Имомова Г. Типик миллий характерлар яратишида бадий нутқнинг роли. НДА. Тошкент, 1993. 13-бет.

⁷⁸ Лафасов Ў. Диалогик нутқда субъектив модалликнинг ифодаланиши.НДА. Тошкент, 1996.

⁷⁹ Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксисси масалалари.Тошкент, 1974.

⁸⁰ Ҳазраткулов А.Х. Диалогик нутқ синтаксисининг баъзи хусусиятлари. (диалогик бирлик ҳакида методологик кўргазма).Қарши,1978, -36 б.

Biz shu o‘rinda dialog atamasiga to‘xtalib o‘tmoqchi edik: chunonchi, I.Sulton o‘zining “Adabiyot nazariyasi”⁸¹ kitobida ta’rif beradi: N.Shukurov, N.Xotamov, M.Mahmudovlarning “Adabiyotshunoslikka kirish”⁸² kitobida: “Adabiyot nazariyasi”⁸³ ikki jildligida dialogik diskurs o‘z aksini topgan.

Odatda, dialogik diskurs haqida gap ketganda, uni “ikki yoki undan ortiq shaxs o‘rtasidagi suhbat” deb ta’riflashadi. Bu to‘g‘ri fikr. Gap shundaki, dialogik diskurs badiiy ijodkor uchun ijod texnikasining eng qiyin bo‘laklaridan biri sifatida qaralsa, tilshunos uchun dialogik diskursning sintaktik o‘ziga xosliklari, uning mazmuni va tuzilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilda ikki xususiyat mavjud, shu sababli fikr ikki holatda: og‘zaki va yozma bayon etiladi. Ular har doim bir-biri bilan munosabatda va aloqadorlikda bo‘ladi. So‘zlashuv tili yozma adabiy tilning manbaidir. So‘zlashuv tili dialogik diskurs shaklida namoyon bo‘ladi va bu diskurs hozirjavoblik asosida tuziladi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, so‘zlashuv tili deganda, faqat dialogni tushunmaslik kerak. Albatta, ular bir-biri bilan bog‘liq hodisa, shu bois yozma va og‘zaki adabiy til tarkibida har ikkala nutq shakli mavjuddir. L.V. Shcherbaning fikricha⁸⁴, so‘zlashuv nutqi dialog shaklida yuz beradi. Bu esa dialogning tabiiyligini ta’minlaydi. Til dialogdagina o‘zining haqiqiy borlig‘ini namoyon qiladi. Tilning og‘zaki va yozma shakllarini bir-biri bilan taqqoslab ko‘rsak, adabiy tilning asosida monolog yotganligini ko‘ramiz. L.V. Shcherba adabiy tilning belgilarini qo‘rib chiqib, ularni adabiy tilning turli shakllari va ish yuritish tilining turli ko‘rinishlari deb ikki guruhga ajratadi. “Har bir shakl va har bir usul hayotiy zarurat talab qiladigan ma’lum vazifani bajarish uchun uning sintaktik xususiyati bilan bog‘liqdir”, -deb hisoblaydi⁸⁵.

⁸¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси.2-нашр.-Тошкент: Ўқитувчи,1986.-Б.408.

⁸² Шукурев Н.,Хотамов Ш.,Махмудов М. Адабиётшуносликка кириш. 2- қайта ишланган нашри. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

⁸³ Адабиёт назарияси.2 томлик,1-том.-Тошкент: Ўқитувчи,1978. –Б.416.

⁸⁴ Щерба Л. В. Восточно-лужское наречие. Петербург, 1915, стр. 4.

⁸⁵ Щерба Л. В. Восточно-лужское наречие. Петербург, 1915, стр. 4.

Shu o'rinda dialog va monolog xususida to'xtalmoqchimiz. Ma'lumki, sotsial-nutqiy aloqada **dialog** eng ko'p qo'llaniladigan shakllardan hisoblanadi. **Monolog** esa, murakkab nutq shakli bo'lib jamoa tomonidan qo'llaniladigan ifoda formasi bo'lmasdan, balki individual shaxs tomonidan tuzilgan nutq formasidir.

Dialogik nutq tahlili ob'ekti alohida olingen gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat bo'ladi. «Dialogik matn ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig'indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birlikdir»⁸⁶. **Dialogik nutq** ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi. Shuning uchun suhbat jarayonida ellipsisdan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi. Mutaxassislar fikricha, «aloqa-aralashuvda so'z, so'z birikmasi, gap, ayrim hollarda matnlar ham ellipsisga uchrashi yoki nolisoniy vositalar bilan almashtirilishi mumkin. Dialogik matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kommunikantlar aloqa-aralashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, to'ldirish, ta'kidlash, aniqlik kiritish, kompensatsiya qilish (lisoniy birlik o'mida qo'llash) maqsadlarida foydalanadilar»⁸⁷. **Monologik nutq** badiiy asar qahramonlarining o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Ham she'riy ham nasriy asarlarda ishlataladi. Badiiy asarlardagi maktublar asosan **monologik yozma nutq** ko'rinishida bo'ladi (eslang: Kumushning Otabekka yozgan maktubi, yoki Otabekning Kumushga yozgan maktubi). Bu mavzuning o'zi tilshunoslik sohasida alohida tadqiq manbai bo'lgan.⁸⁸ She'riy matnlarda lirik qahramon kechinmalarini tugal tasvirlash uchun monologik nutqdan foydalaniladi. Ichki monologik nutq - qahramonning o'z-o'zi bilan ichdan gapirishi, fikrlashi, fikr va tuyg'ularining ichki ifodasidir. Ichki monologda qahramon o'zining

⁸⁶ Сайдхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили //Ўзбек тили ва адабиёти , 2004, №2, 71-б.

⁸⁷ Сайдхонов М. Ўша жойда.

⁸⁸ Чориева З.Т. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар романидаги мактубларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол.ф.номз.дисс.Т., 2003й.

sirli, yashirin fikrlarigacha aytadi, shu boisdan ichki monolog orqali qahramon kitobxon oldida o‘z-o‘zini ochadi. Shuning uchun ham uning shaxsiyatida hech narsa sirli yoki tushunarsiz bo‘lib qolmaydi. Ichki monolog so‘zlashuv nutqidan o‘zining ochiq va oshkoraligi bilan ajralib turadi⁸⁹.

Arosat yalandligida Yigit yolg‘iz o‘zi.

Yigit: Umrim o‘tdi sarsonlikda, sargardonlikda,

Yaxshi-yomon zamonalarni ko‘rib keldim men.

Ba’zan ma’no topa oldim chin insonlikda,

Ba’zan esa uni yerga urib keldim men.

Mana, o’sha tarozibon, u-ku farishta,

Insonlardan ko‘ra yuksak turajak-ku u.

U zotga ham qiyin ekan bundaqa ishda,

Ko‘zlarida allanechuk norizo tuyg‘u.

Qiyin axir ularga ham, qalblari bordir,

Qiyin axir ularga ham-bordir ko‘zları.

Faqatgina farmon berar Ollohi Qodir,

Lekin qalbni anglamaydi qizlar singari.

Endi qayga borsam ekan bu dasht, sahroda,

Qayga borib padarimni kimdan so‘rasam?

Bilolmasam, kim do‘zaxda, kim arsh-a'loda... (A.Oripov)

Dialogik nutq ham, monologik nutq ham uch ko‘rinishda bo‘lishi mumkin: **ichki nutq, tashqi nutq va parallel nutq**. Cho‘lponning «Kecha va kunduz» romanida Miryoqubning «men» bilan suhbatli dialogik nutq xarakterida, lekin ifoda tarzi ichki nutq shaklida berilgan. «**Parallel nutq** - qahramon ichki va tashqi nutqlarining bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘lishidir. Bu nutq shakli ko‘pincha qahramonlar

⁸⁹ Шодиев Р. Рухият рассоми. –Т: «Фан», 1997, 6-б.

o‘rtasidagi dialog jarayonida kuzatiladi va ichki nutq bunday hollarda suhbatdoshga bo‘lgan munosabatni bildiradi»⁹⁰.

Fursatni to ‘g‘ri keltirib turib:

-Imperiya nima degani?-deb so ‘radim.

-Nega so ‘rab yotibsiz?-dedi.

-O‘zingiz bilgan amaldor oshnam bir kun «Imperiya botib boradi» dedi, shunda juda xafa bo ‘lib gapirdi.

-Uning imperiya degani o‘ris podshosining qo ‘l ostidagi yurtlar. Unda har qaysi millatdan bor, shu qatorda biz sho ‘rliklar ham bor. (...) Sog ‘in sigirni kim istamaydi? Oppoq, shirin suti bor...

-Nimaning suti bor? –deb so ‘radim men.

Kuldi.

-Siz-biz sog‘in sigirmiz, bizning shirin sutimiz bor, ruslar va boshqa ajnabiylar «bizni» emib yotadilar. Bir biz emas. Qarangiz, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Tunis, Jazoir, Mag‘ribiston, ya ‘ni Marokash (...)

U gapiradi, gapiradi. Men hayron bo ‘laman. Muncha nomlarni qaydan biladi? Hammasi qandoq qilib esida turadi? Hammagini o‘z ko‘zi bilan ko‘rganmi? Yo meni laqillatib, o‘z ichidan chiqarib aytadirmi? (Cho ‘lpon)

Sharofuddin Xodjaev bilan Miryoqub o‘rtasida bo‘lib o‘tayotgan ushbu suhbat jarayonida Miryoqubning ichki nutqi bilan tashqi nutqi parallel ravishda berib borilgan. Qahramon ichki dunyosida ro‘y beradigan o‘zgarishlarni aks ettirishda bu usuldan foydalilanladi.

Dialogda ifodalilik, ekspressivlik elliptiklik formalari ko‘rinib turadi. Ular qahramon dunyosi va xarakterini ochishda, individual obraz yaratishda, ularning ijtimoiy xulqini aniqlashda sotsial-nutqiy xarakteristika hisoblanadi. Dialogda intonatsiya tez-tez o‘zgarib turadi. Bunda nutqning sinkretik tabiatи ijtimoiy matn va sharoit kabi

⁹⁰ Рахимов З. Ўша асар. 26-б.

funksional aloqa natijasida yuzaga keladi. Bundan tashqari, dialogda suhbatdoshning eshitish qobiliyati ham muhim rol o‘ynaydi.

Ma’lumki, so‘zlovchi o‘z nutqida turli xil ma’nolarni, jumladan, emotsiyonallikni ifodalaydi. Bu ottenkalar intonatsiya yordamidagina to‘liq aniqlanadi. Har qanday sub’ektiv xarakterdagи fikr emotsiyonallikni aks ettiradi. Fikrning emotsiонаl томони katta ma’no ahamiyatiga egadir.

Dialogik nutqning kuchli emotsiонalligi maxsus formalarining mavjudligi, o‘ziga xos intonatsiyasi, oldindan o‘ylangan formalar bilan so‘zlashning immoniyatsizligi uning assosiy belgisidir. Dialogik nutq o‘zining sintaktik qurilishi bilan ham ajralib turadi va u o‘zining sintaktik xususiyati bilan monologdan farqlanadi.

Monolog bilan dialog o‘rtasida struktural, formal va til formalarining ishtirokiga ko‘ra farqlar mavjud. Monolog uslubiy jihatdan shakllantirilgan sotsial-nutqiy shakldir. Bunda ijtimoiy, madaniy, nutqiy aloqa murakkab namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, monologik nutq tarkibida ham dialog bo‘lishi mumkin. Uning turlari bir necha xil bo‘ladi. Monolog uslubiy jihatdan neytral bo‘lib, uchinchi shaxsdan ikkinchi shaxsga qaratilgan bo‘ladi.

Hozirgi o‘zbek nasridagi dialoglar bir xil ko‘rinishga ega emas. Ular orasida dialogning eng ko‘p tarqalgan uch xil tipiga: jonli (real), xayoliy (tasavvurdagi), ichki dialog kabilarga ajratib ko‘rsatish mumkin. Nomlanishi jihatdan xayoliy va ichki dialoglar bir xildek tuyuladi. Shuning uchun ham ba’zida tadqiqotchilar ularni chalkashtirib yuboradilar⁹¹. Aslida ular yaratilish jarayoni va tuzilishiga ko‘ra bir-biridan tubdan farq qiladi. Masalan, xayoliy dialog qahramonlar o‘rtasida avval ro‘y bergen jonli (real) dilogning keyinroq suhbatdoshlardan yoxud uni eshitganlardan birining xayoli (tasavvuri)da qayta tiklanishidir. Ichki dialog esa qahramonning o‘z-o‘ziga yoki biror hamsuhbati (ehtimol, sevgilisi yoxud raqibi) bilan g‘oyibona fikrlashuvi, tortishuvi asosiga quriladi. Keyingi yillar nasrida

⁹¹ Жўраев Т. Онг оқими ва тасвирийлик. Тошкент, 1994; Шодиев Н. Кудратли тўлқинлар олами. Тошкент, 1982.

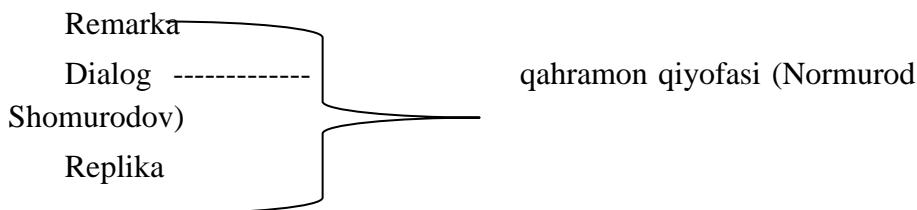
ommalashib borayotgan «bahs-dialog», «xarakteristik (tavsifiy) dialog», «dramatik dialog» kabi turlar ham uchala tip tarkibida ham g‘oyat unumli qo‘llanilayotganligining guvohi bo‘lamiz. Bunday turlar dialogning tub fazilatlarini o‘zida yorqin namoyon etishi bilan birga, hozirgi paytda asarning kompozitsion-stilistik qurilmasida tobora murakkablashib, kengayib va rang-baranglashib borayotganligi ko‘zga yaqqol tashlanmoqda. Masalan, hozirgi nasrimizda birgina bahs-dialogning bir necha shakllarini uchratish mumkin.

Bahs-dialogning eng yaxshi namunasi yozuvchi Murodjon Mansurovning «Mangu jang» romanida uchraydi. Akademik M.Baxtin «Dostoevskiy poetikasining muammolari» kitobida «Dostoevskiy ijodida dialogning asosiy qurilishi juda sodda: xuddi «men» ni «o‘zga»ga qarama-qarshi qo‘ygandek, odamni odamga qarshi qo‘yadi»⁹², deb yozadi. Bizningcha, M.Mansurovning «Mangu jang» romani ham xuddi shunday uslubda yozilgandek. Aytish mumkinki, roman boshidan-oxirigacha munozara ruhi bilan sug‘orilgan, insonni-insonga yuzma-yuz qo‘yish asosiga qurilgan. Bu tortishuvchi tomonlar M.Mansurov qahramonlari orasida begona emas. Yozuvchi roman konfliktini kuchaytirish, syujet dinamikasini rivojlantirish niyatida, avvalo, bemor Burxon cholni shartli ravishda uch qiyofaga bo‘ladi. Suvratdagi Burxon to‘kis bilan o‘zligini anglayotgan va o‘zlikka qaytayotgan Siyratdagи Burxon o‘rtasida ayovsiz tortishuv ketadi. Uchinchi odam – bemor Burhon chol esa bunday paytda tinglovchi sifatida o‘zini chetga oladi. Suvratdagи Burxon bilan Siyratdagи Burhon o‘rtasida xayoliy dialog tipi qo‘llaniladi. Real dialogda Burhonga qarama-qarshi qo‘yilgan ikkinchi shaxs uning do‘sti va ayni paytda, uning amal pillapoyalaridan ko‘tarilishida xalaqit beradigan «raqibi» Akbar polvondir. Romanning bosh qahramonlari Burhon to‘qis bilan Akbar polvonning 20-30-yillardan to 50-yillargacha bir-biriga qarama-qarshi tarzda o‘tkazgan faoliyatları romanning asosiy g‘oyasini tashkil etadi va bu dialoglarda o‘zining yorqin ifodasini topgan.

⁹² Бахтин М. Кўрсатилган асар. 338-бет.

Suvratdagi Burhon to‘qis bilan Siyratdagi Burhonning dialogi asosan bir-birlariga savol berish va muammo qo‘yishdan iborat. Bu savollarga javoblar va muammolar yechimi keyingi boblarda o‘sha voqealar ro‘y bergan davrlarga ekskursiya qilish orqali o‘z ifodasini topadi. Demak, ushbu dialoglar roman syujetini rivojlantirishga turtki beradi, tugun tashlaydi, voqelik va xarakter dinamikasiga ko‘maklashadi. Boshqa adiblardan farqli o‘laroq, M.Mansurov romanida tavsifiy (xarakteristika) dialog turidan emas, balki babs-dialog turining dialog-holat shaklidan ko‘proq foydalaniladi. Bu, ayniqsa, bemor Burhon chol bevosita ishtirok etgan jonli dialoglar hamda Suvratdagi Burhon bilan Siyratdagi Burhonlar qatnashgan xayoliy dialoglarda qahramonning ayni chog‘dagi ichki va tashqi holatlarini parallel ravishda ifodalashga juda qo‘l kelgan.

Odil Yoqubov o‘z asarlarida asosan tavsifiy dialog turini qo‘llaydi. Adib yaratgan dialoglardan o‘quvchi qahramonlar xarakterini ko‘proq va chuqurroq bilib oladi. «Diyonat» romanining boshlanishidayoq Otaqo‘zi va Abror Shukurov Normurod Shomurodov, Gulsara aya bilan birgalikda «kattagina chorburchak hovli» ga kirib kelib tanishadi. Mana shu uchrashuvdan boshlab biz nafaqat muallif nutqi orqali, balki dialog, remarka, replikalar orqali ham bu qahramonlar to‘g‘risida batafsil ma’lumot ola boshlaymiz. Bu ma’lumotlar jamlanib, oxir-oxibatda domla Shomurodovning monumental qiyofasini vujudga keltiradi.

Shunisi muhimki, Normurod Shomurodov xarakteri faqat boshqa personajlarning ta’rifi bilangina shakllantirilmaydi. Ayni chog‘da, muallif qahramonining o‘z-o‘zini tahlil etishi orqali ham mukammallashtirib boradi. Bunda yozuvchi ichki dialog tipidan

foydalananadi. Ya’ni, qahramon ikki qiyofaga ajraladi (bu usulning eng yaxshi namunasi «Kecha va kunduz» romanida Cho’lpon tomonidan yaratilgan) va uning «men»i o‘ziga «sen» shaklida murojaat qiladi: «Ot tepkisini ot ko‘taradi deganlaridek, birda notanti bo‘lsa, birda tanti, mard, oqko‘ngil jiyanining tersligini o‘z tog‘asi ko‘tarmasa, kim ko‘taradi? Kim seni ko‘pni ko‘rgan mo‘ysafid, ko‘pni bilgan olim deydi, mulla Normurod?» Bunday usul tog‘asining vafotidan keyin uning haqligini anglab, o‘zining bema’ni qiliqlarini tahlil etgan Otaqo‘zi nutqida ham qo‘llaniladi.

Tavsifiy dialoglar tuzilishi jihatidan ma’lum qoidalarga bo‘ysundirilgan va aniq maqsadga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Muallif remarkasining hajmi nisbatan kengroq va davomiylikka egaligi bilan ajralib turadi. U bir yo‘la so‘zlayotgan yoki tinglayotgan suhabatdoshlarndan birining ta’rif-tavsifini, xarakter xususiyatlarini, xatti-harakatlarini ifodalaydi, birorta bo‘lib o‘tgan hodisa hikoya qilinishi ham mumkin. Muallif bayonda asosan faktlarning batafsilroq ifodalanishiga e’tiborni qaratadi. Bunday dialoglarda replikalarning tez-tez o‘rin almashinuvi, qarama - qarshi holat va harakatlar ro‘y bermaydi. Fikr rivoji dialogda bir yo‘nalish va yagona izchillikda davom etadi.

Bu jihatdan Said Ahmadning «Jimjitlik» romanidagi Nurmat tog‘a taqdiri bilan bog‘liq qistirma hikoya ibratli. Aslida bu hikoya Tolibjon bilan Mirvali o‘rtasida bo‘layotgan jonli dialogning ajralmas bir bo‘lagi hisoblanadi. Ammo bu dialog mohiyatiga qo‘ra mustaqil hikoya shaklini olgan. Hikoya tarkibida jonli dialoglar, remarka va replikalardan unumli foydalaniлади. Shunisi borki, voqeа hikoya qilinayotgan paytda unga nisbatan tinglovchi suhabatdosh Tolibjonning reaksiyasi, munosabati sezilmaydi. Shu bilan birga, bu voqeani aytib berayotgan Mirvali ham o‘zini chetga oladi. Mabodo uning nutqidagi «deydi», «bilmay qoladi», «qaraydi» singari o‘tgan zamon hikoya fe’li shakllari qo‘llanishini hisobga olmasak, o‘quvchi bu hikoyani muallifga nisbat berishi hech gap emas. Hikoyadagi dialog izchilligi bir-birini to‘ldirib kelayotgan «Nurmat tog‘a yo‘q deyishni ham bilmay chaynalib qoladi», «Nurmat tog‘aning ko‘ngli bo‘lmaydi», «Nurmat

tog‘a hayron bo‘ladi» kabi replikalar orqali ta’kidlanadi. Bu izohlarda Nurmat tog‘aning qalbidagi to‘lg‘onishlar o‘z ifodasini topgan. Uning shu chog‘dagi ruhiy holati suhbатdoshining nutqi va replikasi orqali yanada chuqurroq ochiladi («Iya, iya!, «Doktor chaqiraymi»?).

Omon Muxtor romanlarida dialogning yangicha tur va shakllariga duch kelamiz. Uning ijodida ham «odam murojaat qilish sub’ekti» sifatida namoyon bo‘ladi⁹³. Adib asarlarida muallif-hikoyachi ham, qahramon hikoyachi ham o‘z-o‘zi yoki o‘quvchi bilan bemałol muloqotga kirishaveradi. U, avvalo, bayonini boshidan oxirigacha «Bu afsona-latifalarni kim to‘qigan? Birovlarimi, G‘ulomjonning o‘zimi, bilish qiyin...» («Ming bir qiyofa»), «Kimga og‘ir? Mulla Tosho‘latga!» («Ffu»), «Ayollarni sevmaslik mumkinmi? Mumkin emas! («Ayollar mamlakati va sultanati») qabilida dialog shaklida olib borishga intiladi. «Ko‘zgu oldidagi odam» romani esa hikoyachi Valijonning o‘z-o‘zi bilan suhbati – bahs-dialog asosiga qurilgandek taassurot uyg‘otadi. Valijon ko‘z oldida ro‘y berayotgan voqealarni savol-javob asosida tahlil qiladi. Savol beruvchi ham, javob qiluvchi ham Valijonning o‘zi: «Inson istasa, o‘zi o‘rgangan yaxshimi-yomon yo‘ldan darhol qaytadi, haftada-oyda tilovat qilib, hudoga sidqidildan yolvorsa, bas, uning ruhi, ko‘ngli poklanadi, deb o‘ylaysizmi? Insonning oliy bir maqom – kamol kasb etishi shunchalik jo‘nmi? E, yo‘q! Haftada, oyda hammomga tushgan odamning badani darrov tozalanmaydi-yu!»

Yozuvchining tarixiy mavzudagi eng so‘nggi «Ishq ahli» romani esa boshdan oxirigacha dialogning yana bir yangi tizimi asosida yaratilganligi bilan ibratlidir. Uch bo‘lim, 5 daftar bayonidan iborat mazkur roman hikoyachi rassom Abulxayrning o‘quvchi bilan yakkama-yakka suhbati suhbati asosida qurilgan. Roman mohiyatini musavvir Abulxayrning Navoiy portretini chizish uchun tayyorgarlik jarayonida ulug‘ shoir asarlarini o‘qib, o‘rganib kuzatganlari, o‘ylarini turli daftarlarga betartib yozib borgan mulohazalari tashkil etadi. Lekin bayon betartib emas. Unda hazrat Navoiyning 4 – 5 yasharligidan, to,

⁹³ Бахтин М. Кўрсатилган асар. 338-бет.

vafotiga qadar bo‘lgan o‘ta ziddiyatli, notejis hayot yo‘li ma’lum davrlarga bo‘lingan holda hikoya qilinadi. Shunga ko‘ra romanni bir-biriga bog‘langan beshta dialogdan tashkil topgan deyish mumkin. Bu dialoglardagi asosiy suhbatdosh musavvir Abulxayrning o‘zidir.

Bundan tashqari, romanda dialogning yana bir shakli uchraydi. U ham bo‘lsa, asar voqealarida mutlaqo qatnashmaydigan «kasbi hisob fani» bo‘lgan Odil ismli yigitning suyuklisi Barno bilan xat orqali olib borgan muloqot dialogidir. Romanda Odilning to‘rtta maktubi berilgan bo‘lib, uchtasi Barnoga, bittasi do‘sti Xolidga yozilgan, ayonki, xat aslida dialogning yozma shaklidir. Unda suhbatlashayotgan tomonlardan birining ichki va tashqi qiyofasi, xarakteri namoyon bo‘ladi. Odilning maktubida esa birato‘la uch kishi- o‘zi, suyuklisi Barno hamda kundalik sohibi rassom Abulxayrning ichki olami, bir-birlariga nisbatan samimiyy muhabbatlari ochiladi. Rassom Abulxayrning Navoiy haqidagi daftarlari tufayli Odil bilan Barno bir-birlarini yanada yaxshiroq bilib oladilar va haqiqiy ishq ahli qatoriga qo‘shiladilar. Ayni chog‘da, san’atkor Abulxayrning ma’naviy dunyosi, ulug‘ shoir ruhiga kirishi borasidagi qiyinchiliklarni anglab yetamiz.

Demak, dialog badiiy asarda muallif bayonining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, syujet va kompozitsion bir butunlikni ta’minlashda, muallif bayonining to‘laqonli chiqishida muhim ahamiyatga egadir.

Inson o‘z fikrini ifodalash uchun narsa va hodisalarini bir-biriga chog‘ishtirish ob‘ektini o‘ziga yaqin va yaxshi tanish bo‘lgan ijtimoiy va tabiiy muhitdan, xalq turmushidan oladi, ayni chog‘da, umumlashgan milliy rang kasb etadi. Masalan, umrida birinchi marotaba to‘tiquushni ko‘rgan «Shum bola» povestining qahramoni Muhammadsharif qush patlari rang-barangligini Oysha chevarning savatidagi ipaklarga o‘xshatadi. Demak, personajlar nutqida har bir xalq obrazli tafakkuri xususiyatlari o‘z aksini topadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, V.G.Belinskiy: “Xalqning fikrlash va his etish tarzida ham milliy xususiyat namoyon bo‘lishi kerak” deb ta’kidlagan.

So‘zamollik va qochiriqlarga moyillik o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan xarakterlardandir. Bu haqda L.Bat “Unutilmas uchrashuvlar” kitobida shunday deb yozadi: “O‘zbek poeziyasi hikmatli ma’nolarga boyligi, yashirin fikr sehri bilan ajralib turadi. So‘zamollik o‘zbeklarga xos xususiyatlardan biridir”.

Xo‘sh, avvalo, milliy mental o‘ziga xoslik deganda nimani tushunish kerak? Xalq hayotining moddiy sharoiti, ma’naviy turmush tarzi, mafkurasi, dunyoqarashi, e’tiqodi, ruhiyati, tarixi va dini, adabiyoti va san’ati, affsona va cho‘pchaklari, xalqning o‘ziga xos urfodat va qadriyatlari, axloqiy aqidalari, hikmatli so‘z-u maqol-matallari, o‘zbekona odob va xulqning qahramonlar nutqida aks etishi tushuniladi.

Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligining turli tarmoqlarini to‘liq yoritishga bag‘ishlangan qator izlanishlar olib borilishi bilan birga, yanada chuqurroq o‘rganilishi lozim bo‘lgan sohalar kam emasligi sezilmoxda. O‘zbek xalq og‘zaki ijodiga taalluqli turli janrdagi manbaalar til xususiyatlarini ,xususan, ularning milliy mental tavsiifini tahlil qilish shular jumlasidandir. Xalq og‘zaki ijodiga doir manbalarning har biri lisoniy jihatdan tahlil qilinganda bir-biridan ancha farq qiladi. Dostonlar tili ertaklardan, maqol va matallar tili topishmoqlar tilidan, xalq qo‘shiqlari tili ham boshqa janr til xususiyatlaridan talaygina farqlanadi. Xalq maqollari til xususiyatlari haqida rus tilshunosligida, turkologiyada ma’lum izlanishlar olib borilgan^{94 95 96}.

⁹⁴ Киселева С.Н. К вопросу об использовании единиц фразеологии и афористики в учебном процессе на подготовительном факультете. // Русский язык для студентов-иностранцев, 1984, № 23, с.72.

95. Хлебцова О.А. Русский язык в пословицах, крылатых словах, афоризмах. М., 1999, с.2.

96. Аверьянова Г. Наши пословицы // Аврора, 1996, № 11, с.46.

97. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар.–Т.: Фан. 1976.,

98. Шоабдурахмонов Ш.Ўзбек адабий тилнинг лексик нормалари. «Нук маданиятига оид масалалар», Тошекнит, 1973;

99. Абдурахмонов Х.Маколлардаги боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи хусусиятлари хакида..Илмий асарлар.1-китоб. Тилшунослик

O‘zbek tilshunosligida esa mazkur masalaga taaluqli tadqiqotlar barmoq bilan sanarli darajada kam^{97, 98, 99}.

Nazar ahli ko ‘rub nortek yanoqing,

Masal: “*Bir noru ming bemor*” derlar (*Lutfiy*) (*ma’nosı: kishilar sening anordek yanog ‘ingni ko ‘rib, xalq orasida ishlataladigan “bir anor ming bemorga davo ekanligiga igror bo ‘lishadi.* Shuningdek, adib o‘z misralarida maqoldan foydalanish bilan badiiy adabiyotdagi irsolı masal sapn‘atiga murojaat qilgan. Chunonchi: *O‘g‘lim, kechagi yurish turishing meni ancha izza qildi. Mashshoyixlar bekorga aytishmagan: Yaxshining xulqi ortiq, yomonning yoqasi yirtiq*”. *Buning mag‘zini chaqib ol.*(*Sh.Xolmirzaev*). Bunga o‘xhash maqollarda yomon, xulqi buzuq, ochko‘z, surbet, zo‘ravon odamlarning xulq-atvori, yurish-turishi qoralanadi. Muloqot jarayonida uchrovchi bunday maqollar farzandlarga pand-nasihat tarzida qo‘llaniladi hamda ularni yaxshilikka, halollikka undaydi. Bunday maqollarning varintlari ham mavjud bo‘lib: “*Yomonning tuzga kelgani- qizga kelgani*”, “*Yomon qizga soch bitsa, yoniga yigit yo‘latmas*”, “*Yomonning kuchi yapaloqqa yetibdi*”, “*Yomon yer bo‘lmaydi, yomon er bo‘ladi*” va hokazo. Misolllarning barchasida niyati qora kimsalardan farzandlarning uzoqroqda yurishi, bunday kimsalar bilan muloqotda bo‘lishlikda nihoyatda ehtiyyotkorlik talab qilinadi. Yana misollarga murojaat qilamiz: 1. *Zarbuvi shu o‘tirgan ko ‘yi anchaga o‘ziga kelomay turdi, xayol o‘lgur har yoqlarga boshladi-yu, yana shaytonga hay berdi, nachora :* “*Kuyovni payg‘ambarlar silashgan* (*Q.Rahimova*). 2. *Qizining qizargan ko ‘zlariga qaradi-yu, og‘zidagi bo‘g‘zida qoldi: esiga rahmatli oyisi bot-bot takrorlaydigan gapi tushdi:* “*Kuyovnikida quyruq yegandan –o‘g‘ilnikida yudruq yegan yaxshi*” . (*S.Qahhor.*) . Yuqorida keltirilgan maqollar asosan so‘zlashuv va badiiy uslubda ishlataladi. Maqol mazmuni kuyovni siylash kerakligi, bu bilan quda-andachilik rishtalarini mustahkam

масалалари.419-439-бетлар.

bog‘lash mumkinligiga ishora qilinadi. Maqolning kelib chiqishi (1) diniy rivoyat bilan ham bog‘liq. Rivoyatda keltirilishicha, payg‘ambarimiz o‘z kuyovi Hazrati Alini siylagan ekanlar. Xuddi shu maqol tahliliga o‘xhash yana bir misoga murojat etsak: *Bugungi ishimizdan xursand holda ikkalamiz betma-bet o‘tiribmiz. Muallim ming‘irlab qo‘ydi: Sulaymon o‘ldi, devlar qutuldi, ko‘pam xijolat bo‘laverma. O‘rtamizda ovchilarning, yo‘lovchilarning doimiy hamrohi — gulxan.* (Sh.Xolmirzaev). Qayd etilgan maqol diniy afsonaga asoslangan. Unda aytishicha, Sulaymon payg‘ambar “Baytul muqaddas”ni qurdirganda devlarni majbur qilib ishlatgan. Devlar payg‘ambardan qo‘rqqanidan ishlayverishibdi va hatto, hassaga tayanib o‘lib qolgan Sulaymon payg‘ambarni ham sezishmaydi. Nihoyat, jasad ag‘anab tushgach, devlar har tarfga qochib ketishadi¹⁰⁰. Yuqoridagi maqol mazmuni mana shu afsona bilan bog‘liq. Bu afsona tafsiloti adib Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy asarida ham qayd etiladi. Shuningdek, xalq maqollarining yana o‘ziga xos ko‘rinishlari kishilar nutqida ishlatiladi. Ularning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz: 1. *Itning ko‘ngli bir suyak.* 2. *Itning jini – devona, kelinning jini qaynona.* 3. *Itni ovga borganda sina, yigitni yovga borganda si na.* 4. *Mushuk ham bekorga oftobga chiqmaydi.* 5. *It achchig‘ini turnadan oladi, bit achchig‘ini burgadan oladi.* Keltirilgan misollarning barchasida hayvon nomlari qayd etilgan. Ammo mazkur holatda hammasi majoziy ma’noda ishlatilgan bo‘lib, ularning ostida inson, uning hatti-harakati, xarakteri va ularga xos xususiyatlar yotadi. Maqollar tahlilidan ham shu narsa namoyon bo‘ladi. Masalan: agar ta’magir odamdan yiroqroq yuray desang (1-maqol), unga bir nima tishlatib og‘zini moylab yur, shunda u seni tinch qo‘yadi, hamda o‘zing ham tinch bo‘lasan. Keltirilgan 2-misolda holat tamoman o‘zgacha. Bu o‘rinda jin so‘zi raqib ma’nosida ishlatilgan va undan quyidagi ma’noni uqib olish mumkin. Maqolda kelinning dushmani qaynona deyilishiga sabab shuki, ayrim yomon qaynonalar keliniga sira ro‘yxushlik bermaydilar. Kelin qanchalik yelib-yugurib xizmat qilmasin yomonligicha qoladi.

¹⁰⁰. Шоабдурахмонов Ш.Ўзбек адабий тилнинг лексик нормалари. «Нуқ маданиятига оид масалалар», Тошекнит, 1973;

Qaynona kelinning har bir harakatidan ayb topadi, kamsitadi. Bunday shaklli maqollar turmush tashvishlaridan, qaynona zulmidan qiynalgan kelinlar tilidan aytilgan. Umuman, yuqoridagi misollarning barchasi majoziy ma'noda qo'llangan va ularda inson va uning taqdiri masalasi yotadi. Shuningdek : – 1. *Gul bo 'lib tug 'ilib sassiq alaf bo 'lib yashama.* (Ma'nosi- inson bolasi pok bo'lib tug'iladi, ammo ba'zilar o'z hayotlari davomida insoniylik sha'niga noloyiq ishlarni qiladilar va yomon degan nom bilan bu dunyoni tark etadilar. Mana shunday insonlarni to'g'ri yo'lga boshlash uchun nasihat tarzida aytilgan.

2. *Ellar hoy majnun tog 'ning,*

Boshidan tuman ketmasmish,

Shubhaga moyil bo 'lganning

Ko 'nglidan gumon ketmasmish. (*Maxtumqli*). Mazkur misralar orqali gumon iymondan ayirar ma'nosи, ya'ni gumon tufayli kishi o'z birodarlari, tug'ishganlariga bo'lgan ishonchini yo'qotishi va bu ulardan uzoqlashishiga sabab bo'lishi uqtirilmoqda.

1. *Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo 'lmas,*

Riyozat tormaguncha yor vasliga yetib bo 'lmas (*Mashrab*). (Ma'nosi – har qanday yaxshi narsaning bir yomon tomoni bo'ladi, mashaqqatsiz rohat yo'q).

2. *Oyi axir bekorga aytilmagandir:* “*Bor tovog 'im, kel tovog 'im, qaytishda quruq bo 'lsang, o 'rta yo 'lda sin tovog 'im*” (*S. Ahmad*). (Ma'nosi- odatga ko'ra qadimdan qudalar bir-birilarni tansiq taom va sarpo, sovg'alar bilan yo'qlaydilar. Mazkur maqol har ikkala tomon o'zaro siylab turilishi, agar ularning birortasiga yetarli javob qaytarilmasa munosabatlar soviydi, -deyilmoqchi. 2. *Ovsinjon qarang, ko 'zingiz quvonadi, shuni aytadilarda:* “*Kelinni kelganda ko 'r, sepini yoyganda ko 'r*” (*O.'Hoshimov*). (Ma'nosi – hali bo'Imagan, amalgalashgan ishning orqasidan maqtanib yurma. Bu misolda esa turmush qurgan kelin ota uyidan kelganda, uning husni jamoli bilan birga olib kelgan sepidan ko'ngli to'lgan qudalarga nisbatan aytilgan.

Ko'rinish turibdiki, xalqimiz orasida qo'llanuvchi bunday ibratlari fikrlari Prezidentimiz O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XIV

sessiyasida «Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o‘z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog‘liq» mavzusida so‘zlagan nutqida qayd etganidek, yosh avlod tarbiyasining muhim vositalardan biri ularning qalbi va ongiga, kundalik turmush tarziga «ota-bobolarimizdan qolgan bebafo meros, milliy urf-odat va an’analar»¹⁰¹ ning mazmun-mohiyatini tushuntirish va singdira borishdan iboratdir. Shuningdek, yurtboshimiz yana asosli ta’kidlaganlaridek: «Milliy mafkuramiz xalqimizning azaliy an’analariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga, bir so‘z bilan aytganda, o‘z milliy qadriyatlarimiz, xalqimizning dunyoqarashi va tafakkuriga asoslanib, shu bilan birga, zamonaviy, umumbashariy, umuminsoniy yutuqlardan oziqlangan, ularni o‘ziga qamrab olgan holda, yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq manfaati, uning farovonligi yo‘lida xizmat qilmog‘i darkor»¹⁰². Tabiiy bu jarayonda xalqimizning oljanob an’analariga, hikmatli so‘z va maqollarining insonparvarlik mohiyatiga e’tibor qaratish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga doimo sodiq bo‘lishlikka olib keladi. Jamiyatning barcha qatlamlarini yuksak ma’naviyat va ma’rifat sohibi qilib tarbiyalashda xalqimizning ming yillar davomida saqlanib kelayotgan maqollarining o‘rni kattadir. Anglashiladiki, xalq og‘zaki ijodi namunalari orasida maqollar lingvistik strukturasiga ko‘ra alohidilikka ega; xalq maqollari she’riy va nasriy shaklda bo‘ladi. Ammo nasriy maqollar ham she’riy misralarga o‘xshash tarzida ifodalanadi; maqollarda hayotiy voqeа hodisa haqida qat’iy hukm ifodalanadi. Bu hukm musbat yoki manfiy mazmunda aks etadi; maqollar shaxs hayotidagi xususiy holatni umumlashtiradi; maqol ifodalangan jumla, gap shaxsi umumlashgan gap shaklida namoyon bo‘ladi;

Ko‘rinadiki, xalq maqollari lug‘aviy va grammatik birlik sifatida o‘ziga xos xususiyat va vazifalarga ega. Ularning lisoniy qiymat va

¹⁰¹ Ислом Каримов. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги Ўз куч-кудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Т.: «Ўзбекистон», 2004.- 8 б.

¹⁰² И.Каримов. Миллий мафкура-давлатимиз ва жамиятимиз курилишида биз учун руҳий-маънавий куч-кувват манбаи // Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон хаёт-пировард максадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000. том 8, 446 б.

imkoniyatlari, nutqiy jarayon bilan bog‘liq xususiyatlari alohida tadqiq manbai bo‘la oladi.

O‘zbek xalqida amalidan qat’iy nazar, o‘zidan hatto bir yosh katta kishini «sen»lab gapirish hurmatsizlik hisoblanadi. Chunonchi, oddiy bir ketmonchining jamoa xo‘jaligi raisi Qalandarovga qarata aytgan quyidagi gaplari fikrimizni tasdiqlaydi: «-Kesak desangiz ham mayliga,-dedi,-lekin sansiramang, Arslonbek. Men sizdan ikki yosh kattaman. Shu yerda bo‘yiga yetgan qizim, bola-chaqalik o‘g‘lim o‘tiribdi... Kozimbekning orzusini ko‘ring, sansiramang...»¹⁰³.

Adabiyotimiz qahramonlarining nutqidagi maqol va matallar, fikrni ifodalashning askiya va kinoya kabi o‘ziga xos obrazli usullari xarakterlar nutqiga milliy ruh beradi. Masalan, «Boy ila xizmatchi» dramasidagi Gulbahor bilan Jamila nutqlari o‘zining poetik harorati bilan xalq qo‘shiqlariga yaqin turadi. Jamila G‘ofirga munosabatini izhor etar ekan, so‘zlamaydi, kuylaydi. U so‘zlarida personajning butun latofati, tuyg‘u va kechinmalarining chuqurligi, muhabbat to‘g‘risidagi romantik ideallarining musafffoligi namoyon bo‘ladi:

«Ja m i l a. Ketamiz! Mag‘orada yashasak ham, ishqimni kuylab, sizni allalay. Agar kaftingizga tikan kirsa kiprigim bilan chiqaray! Agar o‘tirgan joyingizga xas-xashaklar to‘kilsa, sochlarim bilan supuray, changi chiqsa ko‘z yoshlarim bilan suv sepay, jonginam!»

Tabiiyki, barcha go‘zallik va boyliklarning ijodkori-odliy mehnatkash oila muhitida voyaga yetgan Jamilaning bu nutqi o‘zi singari minglab huquqsiz jamilalar tomonidan to‘qilgan qo‘shiq bilan uyg‘unlashib ketadi:

*Yor yurgan ko‘chalarni
Supuray sochim bilan
Changi chiqsa suv sepay
Ko‘zdagi yoshim bilan*

¹⁰³ А.Қаххор. Синчалак. Танланма асарлари. Ҳикоя ва қиссалари. Тошкент. 1965. –Б.183

Mazkur qo'shiqda mushtipar o'zbek ayollarining qalb tuyg'ularigina emas, ularning fikrashi, so'zlashi, orzu-armonlari, dard-hasratlarini ifodalash tarzi ham namoyon bo'ladi. Zotan, Jamilagina emas, uning besh asrcha oldin dunyoga kelgan opasingillari bo'lmish Shirin, Laylilar ham o'z tuyg'u va kechinmalarini xuddi shu kabi iboralar bilan ifoda etgan bo'lsalar, bu ajablanarli emas. Masalan, Shirinning Farhodga maktubida quyidagi dil izhorini o'qiyimiz:

"Tikan kirsa kafingga'a kiynasidin, Chiqorsam erdi kiprik ignasidin.

*Ayog' sunsang bo'lub g'amdin xaroshing, Mudom o'lsa edi qo'ynumda boshing. Ko'rub xoru xas o'rnungda, nihoniy Sochim birla supursam erdi oni. Chu bilsam garddin ko'nglingda qayg'u, Yer uzra ashkdin sepsam edi suv"*¹⁰⁴. Yoki xuddi shunday holatni A.Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romani qahramoni Ra'no tilidan bayon etilgan quyidagi misralarda ko'rish mumkin.

Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin,

*Ne baxt Ra'no xaridoring talab ahlining Mirzosi*¹⁰⁵.

Layli, Shirin, Jamila va Ra'no to'rtovlari bir xil holatni, bir-biriga yaqin tuyg'u fikrni, bundan o'zgacha tarzda jo'shqin ifodalashi amri mahol edi. Mazkur obrazlarning xalqchilligi, ular xarakterining milliyligi ham xuddi shundadir.

Dialogik diskursda milliy mental o'ziga xosliklar, albatta, o'sha personajning nutqi orqali muloqot(diskurs)ga kirishgandagina ro'yobga chiqadi. Masalan, A.Qahhorning "Oltin yulduz" povestida Ahmadjon Shukurov urushga ketish oldidan xotini, qarindoshlari, yor-birodarlarli bilan xayrashar ekan, "*Yo changim chiqadi, yo dong'im chiqadi!*" deydi. Bu ibora Ahmadjon obraziga milliy mental ruh bag'ishlaydi. Bunday tasvir usuli xalqning bahodirlik dostonlari ruhi bilan sug'orilganligini ko'rsatib turibdi.

¹⁰⁴ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами, 20 жилдлик. Т., «Фан», 2000й

¹⁰⁵ Қодирий А. Ижод машақкатлари. Т., «Ўқитувчи», 1995й

Askiya ham o‘zbek xalqiga xos xususiyatdir. Badiiy adabiyotlarda personajlarning milliy mental xususiyatlarini ochib berishda yozuvchilarimiz askiyadan unumli foydalanadilar. Masalan, H.G‘ulom “Senga intilaman” romanidagi askiyada qizlarning quvnoq ruhi, o‘tkir zehni ochilgan bo‘lsa, K.Yashin “Tor-mor” dramasidagi Nurmatning o‘z burchiga sadoqati askiya orqali namoyon bo‘ladi. P.Qodirovning “Qora ko‘zlar” romanida Davlatbekov va G‘iyosiddinovlarning diologik diskursiga e’tiborni qarataylik:

«Kengash yaxshi o‘tgan edi, chamasi, G‘iyosiddinovning vaqt chog‘ edi. Mansurov bilan Davlatbekovning orasida asabiy bir gap bo‘lganini yuzlaridan sezib, hazillashdi:

— *He, bu mo‘ylovda oq ko‘payib ketipti-ku! — dedi Davlatbekovga.— Yangi direktor ziyoli odam-da, qilni qirq yoraman deb, sizni sho-shirib qo‘yayotgani yo‘qmi?*

Davlatbekov uning sezgirlingidan qoyil bo‘ldi va darrov «qilga» payrov qidirib:

— *Qilni qirq yorsalar mayli edi, Qobiljon aka, nuqul o‘takamni yorib qilko‘priordan o‘tkazadilar! — dedi.*

Qahqaha tovushi shoferlarning ham e’tiborini tortdi. Ular kulimsirab askiyaga quloq solishdi.

— *Qilko‘priordan o‘tkazayotgan bo‘lsa, durust, — dedi Abdumannop Vohidov.— Chunki naryog‘i jannat. Ammo tashavorsa, to‘g‘ri jahannamga qulaysiz-da.*

Endigi qahqaha ko‘k «Volga»ning shoferiga hammadan ortiq zavq berdi. Shoferlarning har biri o‘z boshlig‘i bilan faxrlanishni istardi.

— *Tashavorgim kelganda ham tasholmayman, — dedi Mansurov.*

— *Nega? — kula-kula so‘radi G‘iyosiddinov.*

— *Bu kishi qurbanlikka qo‘yni ko‘p so‘ygan ekanlar, birini qo‘yib, biriga minib, qilko‘priordan bahuzur o‘tib ketyaptilar!»*

Bu parchadan ko‘rinib turibki, Davlatbekov ham barcha o‘zbeklar kabi askiyachilik qobiliyatidan mahrum emas, u G‘iyosiddinovning kinoyasini tez ilg‘ab o‘z munosabatini bildiradi. To‘g‘ri,

personajlarning ichki dunyosi, ularning xarakteridagi o‘ziga xoslik kinoya –qochiriq orqali yorqin ifoda etilmoqda.

Payrov yo‘li bilan qahramonlar nutqiy xarakteristikasini koloritli qilib berish ularning tuyg‘ulari dramatizmini, personaj-larning bir-biri bilan sokin bo‘lib ko‘ringan munosabatlari ostidagi kuchli oqimni berishning yorqin misolini Abdulla Qahhorning «Sinchalak» povestidagi Saidaga bilan Qalandarov munozarasida ko‘ramiz. Ular nutqida personajlarning ikki xil pozitsiyasi, xarakteri ochiladi: Qalandarov nutqida ishchanlik va tajriba, shu bilan birga, o‘ziga bino qo‘yanlik, manmanlik aks etsa, Saidaga nutqida kamtarlik, nazokat bilan birga yangi tip rahbarga xos prinsipiallik namoyon bo‘ladi. Shunisi xarakterlik, ularning har ikkisi ham to‘qnashuvning eng keskin paytlarida o‘z fikrlarini askiyaga xos payrov vositasida ifoda etishga intiladilar. Bu esa, o‘z navbatida, xarakterlardagi har bir xalq vakillari uchun umumiyligi bo‘lgan tomonlarni yuzaga chiqaradi. Demak, bu personajlarning diskursga kirishishida ular xarakteridagi individual, sotsial va milliy tafakkur xususiyatlari ularning nutqida bevosita aks etadi. Saidaga bilan Qalandarov o‘rtasidagi to‘qnashuv Zulfiqorov masalasidan boshlanadi. Biroq bu hali to‘qnashuvning debochasi edi, xolos. Debochadan qahramonlarning har ikkisi ham o‘ziga tegishli xulosa chiqaradi. Qalandarovning fikricha, Saidaga yon berish — «no‘xtaning uchini berib qo‘yish, hozir va kelajakda har qanday obro‘dan, ommaga ta’sir kuchidan mahrum bo‘lish» edi. Saidaga esa agar Qalandarovdan yengiladigan bo‘lsa, «ilgarigi ba’zi sekretarlar singari yo Qalandarovning yugurdagiga aylanadi, yoki iste’fo berishga majbur bo‘ladi; yengsa— butun qiladigan ishi kek saqlab kelgan Qalandarovdan o‘zini mudofaa qilish, har ishda uning qarshiligini yengish, natijada, uning ko‘nglidagi kekni kundan-kunga yolqinlantirish, ehtimol, dushmanlik tuyg‘usiga aylantirishdan iborat bo‘lib qoladi». Saidaga puxta bir yo‘l topadi: Qalandarovning maqtovni yoqtirish kabi ojiz joyidan foydalanishga ahd qiladi. Topqirlilik bilan ishlatilgan «igna» va «juvoldiz» obratzlari Saidaga qo‘l keladi. Natijada Qalandarov o‘zi ham sezmagani holda byuro a’zoligiga o‘z

nomzodining saylanishiga qarshi chiqib, Saidaning ko‘nglidagidek ish qiladi:

«*Ignə bilan bitadigan ishga juvoldiz tiqib o‘tirmasagu, sizning o‘rningizga o‘sha odamlarimizdan birini kirgizsak. O‘zingiz tavsiya qilsangiz...*»— deydi Saida quvlik bilan.

Saidaning gapi nishonga borib tekkan edi. Maqtov yoqib tushgan Qalandarov iyib ketadi. Ammo bu hali Qalandarovning insofga kelganini bildirmas edi. Saidaning Qalandarov bilan jiddiy to‘qnashuvi hali oldinda edi. Bu to‘qnashuv bir kun keyin yuz beradi.

Saida Qalandarovga «*ayol kishi rahbarlik qilsa, kalavamning uchini yo‘qotib qo‘yaman*»,— degan gapini eslatib, o‘z «raqibi»ni xavfli bahsga tortib qo‘yanligini bilmay qoladi. Avvalida Saidani o‘ziga tortmoqchi bo‘lgan Qalandarov endi o‘zini tutolmay dag‘dag‘aga o‘tadi. Bu ojizlik alomati bo‘lib, odatda Qalandarov nima qilishini bilmaganida shunday holga tushardi. Birdan shovqin sola boshlagan Qalandarovning vajohatidan Saida hang-mang bo‘lib qoladi. Buni Qalandarov o‘zini g‘olib hisoblab, yana hujumga o‘tadi:

— «*Men aravadan boshqa ishga yaramaydigan pachoq otday ko‘rinsam ham, uncha-muncha chavandoz minolmaydigan uloqchi otman! Uncha-muncha odamni yerga chalpak qilaman! Chalpak! Buni bilib, tushunib qo‘ying...*»

Saida Qalandarovning o‘zi bilan hisoblashishga majbur ekanligini bilardi. Kechagi majlis natijalari ham bundan guvohlik berib turardi. Shuning uchun ham Saida «uloqchi ot» payrovini olib ketadi:

«*Tushunib turibman, Arslonbek aka,— dedi Saida yuzida tabassum va so‘z ohangi bilan uni qizishmasdan gapirishga da’vat qilib,— le-kin uloqchi otlar qamchini ko‘rsa, ko‘tarib ketar edi...*»

Qalandarov qanchalik dimog‘dor bo‘lmasin, topib aytilgan so‘zning qadriga yetar, shuning uchun ham Saidaning luqmasiga qoyil qolmay iloji yo‘q edi. Biroq Saidaga aytmoqchi bo‘lgan gapini hali aytib bo‘limgandi. Mazkur epizodda personajlar xarakteristikasi ikki planda beriladi: biri — qahramonlar o‘rtasidagi payrovli munozara va ikkinchisi, ulardagi ichki kurash. Ularning har biri o‘z luqmasi va

raqibining gapini o‘zicha tahlil qilib ko‘radi. Mana bu ichki dialogda ular aytilgan va aytiladigan har bir so‘zni yaxshilab o‘ylab, taroziga solib ko‘radi va keyiigi bahs uchun o‘z fikrini ifodalashning eng muvofiq forma va vositalarini qidirib topishga harakat qiladi. Personajlar ehtiyyotkorlik bilan harakat qiladi-lar. To‘qnashuvning eng keskin nuqtalarida ular o‘z fikrlarini ifodalash uchun turli naql va rivoyatlar, payrovli so‘z o‘yinlariga murojaat qiladilar. Munozaraning taqdirini shu narsa hal qiladi. Yozuvchi qahramon qalbidagi sezilar-sezilmas tebranish va o‘zgarishlarni ham zo‘r mahorat bilan bera oladi. Personajlar o‘z so‘zlarining «raqib»ga qanday ta’sir qilayotganligini sezgirlik bilan kuzatib boradilar. Ulardan birining munozara davomida o‘zini tuta olishi darajasi ikkinchisining xatti-harakatini belgilaydi. Saido ko‘z o‘ngida Qalandarov o‘z salobatini yo‘qotib qo‘yganday bo‘ladi. Saidaning unga rahmi kela boshlaydi. Saidadagi bu holotni Qalandarov taslim bo‘lish alomati deb biladi, so‘nggi zarba bilan munozarani o‘z foydasiga yakunlab qo‘ya qolishni mo‘ljallaydi.

«Sinchalak degan qushni bilasizmi, oyog‘i ipday... Shu qush osmon tushib ketsa, ushlab qolaman» deb oyog‘ini ko‘tarib yotar ekan!

Hozir Qalandarovning bu so‘zlariga yarasha so‘z aytish befoyda, balki koni ziyon, lekin, shu bilan birga, sukut rizolik belgisi bo‘lur edi. Saido bir lahma o‘ylanib qolganidan keyin miyig‘ida kulib:

— Dunyoda bunaqa jonivorlar ko‘p, Arslonbek aka,— dedi,— xo‘roz ham «men qichqirmasam, tong otmaydi» deb, o‘ylar ekan...»

Bu dag‘dag‘a-yu pichinglardan keyin Saidadan ko‘z yoshi kutgan Qalandarov uning bu gapini eshitib, o‘zini tutolmay baqirib yuboradi. Bu Qalandarovning mag‘lub bo‘lganligi nishonasi edi. Ikkala xarakter to‘qnashuvining natijasi bo‘lgan «dahanaki jang» ana shunday yakunlanadi.

A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romani o‘ziga xos milliy mental ruhda yaratilgan asarlardandir. Chunonchi, Otabek, Kumush, O‘zbek oyim, Yusufbek hoji, Zaynab, Oftob oyimlarning har biri o‘zicha bir dunyo bo‘lgan obrazlar ruhiyati, ma’naviy va jismoniy qiyofalari, o‘y va mulohazalari, o‘zlarining tutishlari fikrimiz isbotidir. Masalan,

Otabek portretining tasvirini eslang yoki Kumushning Marg‘ilondan Toshkentga kelib O‘zbek oyim bilan ilk uchrashuvini ko‘z oldingizga keltiring.

Xalq hayotidagi o‘ziga xosliklarni kuzatish uchun eng avvalo, shu xalqning o‘ziga xos urf –odatlari to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lish kerak. Masalan, xalqimizda shunday bir odat bor, bu odatga hozir ham ko‘p joylarda amal qilinadi: erkak kishi xotiniga murojaat qilganda uni to‘ng‘ich farzandining nomi bilan chaqiradi. Shu holatni biz “O‘tgan kunlar” asarida kuzatdik:

“Men sizga aytib qo ‘yay, Kumush,- deb turar ekan, quidor Oftob oyimga, - bu kunga bir mehmon aytgan edim”¹⁰⁶

Tahlil etilgan dialogik diskursga e’tibor beradigan bo‘lsak, personajlar nutqidagi milliy mental xususiyatlar bilan birga kommunikantlarning diskursdan maqsadi, dialogik diskurs ro‘y berayotgan holat, vaziyat kabi pragmatik omillar diskursga ta’sir etmay qo‘ymaganligini sezish qiyin emas.

Kommunikantlarning diskursdan maqsadi nima? savoliga javob berishdan oldin maqsad tushunchasi haqida to‘xtalib o‘tsak. Ma q s a d inson amaliy faoliyatining avvaldan fikran o‘ylangan natijasidir.¹⁰⁷ Hodisalar rivojining ob’ektiv qonunlarini va istiqbolini to‘g‘ri tushunish natijasida aniq **maqsad** yuzaga keladi. Dialogik diskursning ishtirokchilari – so‘zlovchi (kommunikator, informant), tinglovchi (adresant) ning ma’lum bir aniq amaliy ahamiyatli umumiyligi maqsadi bo‘ladi. Chunonchi, aloqa o‘rnatish, fikr almashinish. Diskursni ro‘yobga chiqarishda so‘zlovchida va tinglovchida aynan bir xil maqsad bo‘lishi mumkin emas, ammo ularning maqsadlarida uyg‘unlik bo‘lishi kerak.

So‘zlovchi ma’lum bir axborotni tinglovchiga biror fakt haqida ma’lumot berish, iltifot (konotiv) ko‘rsatish, xitob (apelyativ) yoki boshqaruv (regulyativ), tabriklash, maslahat, undash kabi ma’nolarda yetkazishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yishi mumkin.

¹⁰⁶ А.Қодирий Ўтган кунлар. . -Т.: Шарқ, 1995. 31-бет

¹⁰⁷ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд.- Т.: ЎзМЭ, 2003. -Б. 546.

Tinglovchining maqsadi esa tinglashdir. Mashhur amerikalik notiq psixolog Deyl Karnegi “Yaxshi suhbatdosh-yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir”, deganda aynan shu qobiliyatning insonda rivojlangan bo‘lishini nazarda tutgan edi. Dialogik diskursda nutqiy holat va nutqiy vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi nutqiy holat quyidagilarni: jinsiy tafovut, ishtirokchilar ning saviyasi, ijtimoiy mavqeい, yoshi, ma’lumoti, mutaxassisligi kabilarni o‘z ichiga oladi. Diskursning og‘zaki shaklda nutqiy vaziyat ko‘chada, uyda, avtobus (mashinada), telefonda va yozma shaklida (xat) kabi ko‘rinishlarga ega bo‘ladi. Bu esa dialogik diskursning pragmatik omilini tashkil etadi.

Masalan, quyidagi parchada dialogik diskursning og‘zaki shakli nutqiy vaziyatga ko‘ra uyda sodir bo‘lmoqda. Suhbatdoshning saviyasi, yoshi, uning ijtimoiy kelib chiqishi kabilalar nutqiy holatning simmetrik pragmatik omili sifadida ro‘yobga chiqmoqda.

1. - *Voy, voy... O‘g‘lim Mavlon, bor, domla pochchangni chaqirib kel, voy, uh... Ollo. Menga dam solib qo‘ysinlar. Voy, jonim (A.Qahhor).*

2. - *Bolam Mavlon, do ‘xtir-po ‘xtirga ko ‘rsatmadingizmi?*

- *Yo ‘q.*

- *Yaxshi, aqllik ish qilibsiz. Do ‘xtir harom o ‘ldirib qo ‘yar edi. Men dam solib qo ‘ydim, xudo xohlasa erta – indin yurib ketadir. Xayr.*

- *Shoshmang, taqsir, mana, nazrni oling (A.Qahhor).*

3. - *O‘rtoq rafiqam! Ijozat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunali bajarib kelayotganimizga bir yil to ‘lgan kunda sizni bevosita tabrik qilishga!* (A.Qahhor).

4. - *Jinni bo ‘ldingmi, Ne’mat?*

-*Men sizga Ne’mat emasman, o‘rtoq Babbaev bo ‘laman, o‘rtoq Xajjayip.(S.Ahmad)*

5. -*Voy bo ‘-o ‘-o ‘!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. -Agar sening duoing mustajob bo ‘lsa, men sakkiz yil avval o ‘lib ketishim*

kerak ekan-da, ukam? Men yetmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz! (O‘.Hoshimov)

Demak, dialogik diskurs ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to‘ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig‘indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birliklardir. Ikkinchidan, dialogik diskursda xalq hayotining moddiy sharoiti, ma’naviy turmush tarzi, mafkurasi, dunyoqarashi, e’tiqodi, ruhiyati, tarixi va dini, adabiyoti va san’ati, afsona va cho‘pchaklari, xalqning o‘ziga xos urf-odat va qadriyatlari, axloqiy aqidalari, hikmatli so‘z-u maqol-matallari, o‘zbekona odob va xulqning suhabatdoshlar nutqida milliy mental omil sifatida aks etadi. Uchinchidan, nutqiy holat va nutqiy vaziyat dialogik diskursda asosiy pragmatik omil rolini o‘taydi. Anglashiladiki, dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning voqelanishidagi sotsial va pragmatik omillarning o‘ziga xos xususiyatlari maxsus tadqiq manbai bo‘limganligin hisobga olib mazkur holatni alohida tavsiflashni lozim topdik.

Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplar voqelanishida sotsial va pragmatik omillar

Dialogik diskurs maqsad va mazmun-mohiyat, shakl,sharoit jihatdan ko‘p qirralidir. Masalan, choyxonadagi tasodifiy kommunikantlar orasidagi diskursdan boshlab, auditoriyadagi ilmiy ma’ruza-yu televizor/radio orqali maxsus maqsadli suhabatgacha bo‘lgan chegaradagi aloqa-aratlashuv diskursning turli ko‘rinishlaridir. Dialogik diskurs o‘z kultrologik xususiyati va qonuniyati, kommunikantlarning bir-biriga ta’siri bilan diskursning boshqa turidan ajralib turadi.

Dialogik diskursning ishtirokchilari: so‘zlovchi (kommunikator, informant) hamda tinglovchi (adresant)dir. Ularning ma’lum bir aniq amaliy ahamiyatli umumiy maqsadi bo‘ladi. So‘zlovchining aloqa-aratlashuv jarayonidan **maqsadi** – nimadir xususidagi axborotni yetkazish va odamlarning ruhiyatiga, axloqiga ta’sir etishdan iborat bo‘lsa, tinglovchining maqsadi tinglashdir. Ularning umumiy maqsadi – fikr almashinishdan iborat bo‘ladi. Kommunikantlarning nutqiy holati o‘z navbatida jinsiy tafovutlarga ko‘ra, madaniy saviyasiga ko‘ra,

ijtimoiy mavqega ko‘ra, yoshiga ko‘ra, ma’lumotiga ko‘ra, mutaxassisligiga ko‘ra, ijtimoiy-ma’naviy dunyosiga, pragmatik xususiyatlariga ko‘ra farqlansa, dialogik diskursdagi nutqiy vaziyat ham turlicha: ko‘chada, telefonda, uyda, avtobus (mashina)da va yozma nutqda (xat) kabi juda ko‘p sotsial omillarni hisobga olgan holda dialogik diskursning turli ko‘rinishlarini yuzaga keltiradi.

So‘zlovchi va tinglovchining yoshiga ko‘ra farqlanishi ham alohida-alohida jamiyatlar sifatida qaraladi. Haqiqatan ham bolalar nutqi bilan kattalar nutqi orasida anchagina tafovutlar mavjud. Buni quyida berilgan dialogik diskursdagi misollardan yaqqol bilib olish mumkin. Hayotdan ko‘z yumish, vafot etish voqeasini turli yoshdagi kishilar turlicha yetkazadilar:

1. O‘.Hoshimovning «Ikki eshik orasi» asari. 50 yoshlardagi kampir nutqi:

Bir mahal oyimning piqillab yig‘layotganini eshitib, boshimni ko‘tardim. U ro‘molining uchini yuziga bosgancha hiq-hiq yig‘lar edi.

- *Bu dunyoga kelib nima ko‘rdi bechora, - dedi titroq lablarini tishlab, odamzodning holi shu-yu, qadri yo‘q.()*

2. Ch.Aytmatovning«Asrga tatigulik kun» asaridan. 40 yoshlardagi madaniy saviyasi pastroq o‘qimagan ayol nutqi:

- *Nima gap tinchlikmi ?*

- *Kazangap o‘lib qoldi.*

- *Qachon ?*

- *Yaqindagina. Shunday kunda o‘ladi, deb kim o‘ylabdi. Qanday mo‘min qabil odam edi-ya! Ko‘zi ochiq ketdi dunyodan. Yopib go‘yishga ham odam topilmabdi-da,- zarlanib yig‘lardi u.()*

3. O‘.Hoshimovning «Ikki eshik orasi» asari. 7 yoshlardagi qiz bola nutqi.

- *Urre! Katta adam jevachka obkeldila!*

U qo‘limdan saqichni yulqib oldi-yu, kutib turgan o‘rtog‘i tomonga yugurdi. 5-6 qadam nariga borib to‘xtadida, bir nima esiga tushgandek orqasiga qayrilib qaradi:

- Katta ada, buvim o 'ldila ... - dedi ko 'zlarini pirpiratib.()

4.O‘.Hoshimov “Nurli dunyo”asaridan.

-*Uyda kim bor? – dedi tomog‘ini bo‘g‘ib kelayotgan allaqanday sho ‘rtang bir narsadan nafasi qaytib.*

- Adam yo‘qla, - dedi qizcha hamon uning bo‘ynini qo‘yib yubormay. – Endi adam o‘lalla-a.

Qizaloq bu gaplarni ko‘zlarini katta-katta ochib shu qadar ishonch bilan aytdiki, Sherzod seskanib ketdi.

- *Unaqa dema! Ertaga adang keladi. Senga-chi, kattakon qo‘g‘irchoq obkeladi.*

- *Y-o ‘-o ‘q, - dedi qizaloq bosh chayqab. – Men bilaman, adam o‘lalla!*()

5.O‘.Hoshimovning «Dunyoning ishlari» asaridan.

Ertalab ishga ketgan dadam yarim yo‘ldan qaytib keldi. U kamni tizzasiga o‘tkazib choy ichirayotgan oyim hayron bo‘lib dadamga qaradi:

-*Tinchlikmi?*

Dadam negadir ko‘zini yashirdi:

-Odamzodning ahvoli shu ekan-da, - dedi xo‘rsinib. – Habiba buvi omonatini topshiribди.()

6. *Shu payt Fotima o‘tirgan joyida u yoqdan bu yoqqa tebrana boshladi.*

- *Ey, poki-parvardigor! – dedi ikki qo‘lini osmonga cho‘zib. – Bu zolimlargayam boqqan balo bormi, Xudo!*

- *Aya, turing, ayajon! – Qizaloq yig‘lab Fotimaning qo‘lidan torta boshladi. – Dada, ayting, ayam yig‘lamasinlar!*

7. -*Ha, jiyan, - dedi o‘zini bosishga intilib Abdulla. – Uydagilar qani?*

-*Hammalari Yusuf akamlarnikida. Eshitmadingizmi, Gulchehra opam o‘lib goldilar.*()

8. Tohir Malikning “Murdalar gapirmaydilar” asaridan. Jinoyat qidiruv bo‘limi xodimi kapitan Ravshan Odilov (maqtovni xush ko‘rvuchchi , har bir hodisadan silliqqina chiqishni ma’qul ko‘radigan obraz) nutqi:

Boshliq huzuriga kirganda kapitan Ravshan Odilov xotirjam edi. O’tgan oy davomida uning rayoni nisbatan osoyishta bo‘ldi. Mast holda suvga cho‘kib o‘lish tasodify, baxtsiz hodisa hisoblanadi. Shunday ekan, dam olishdan qaytgan boshlig‘ini u “ChP”siz qarshiladi, deyish mumkin. Bugungi yig‘ilishda hech bo‘lmasa og‘zaki tashakkur eshitarman, deb umid qilgan edi...Boshliqqa aytishmasa ham bo‘lardi . Qolaversa, agronomning o‘limi shu kungacha biron kimsada bo‘lsin, shubha uyg‘otmadi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, 18-25 yoshdagи kishilar bilan 30-50 va undan katta yoshdagи kishilarning nutqi anchagina farqlanadi. Masalan, 18-25 yoshdagи kishilar nutqida jargon, argo, vulgarizmlar, olinma so‘zlar tez-tez qo‘llanilishining guvohi bo‘lamiz

1. - *Mayli, xafa bo‘lmang,-deydi u eshikning qabzasidan olib. – Progul deydigan bo‘lsa, dekanga kirib aytamiz.* (P.Qodirov “Uch ildiz”5-b).

2. -Akbarov kirgizmagandan keyin vaqt topilibdi-da ! Jazo foyda beribdi, durust. Ha, xo‘p ! Kurs byurolariga aytинг bo‘lmasa, komsorglar bilan birga hammalari kelishsin. Marhamat, byuroni katta auditoriyada o‘tkazamiz, hamma sig‘adi. Bo‘ladimi endi ?.. Hozir yigirma minutlik tanaffus, vaqtdan foydalanib qolish kerak. (P.Qodirov “Uch ildiz”19-b).

3. - Nurik, haligi **chuvak**, o‘ziga o‘xshagan bola bilan go‘sht bozorida «ov»da edimi? Bolalar «ov»ni yaxshi tamomlaganlar, shekilli, ko‘rinmay qolishdi.()

So‘zlovchi va tinglovchining ayol yoki erkak jinsiga mansubligi dialogik diskurs uchun ahamiyatlidir. Darhaqiqat, ayol yoki erkak nafaqat biologik va fiziologik jihatdan, balki ularning nutqi ham bir-biridan farqlanadi.

O‘zbek xotin-qizlari nutqiga xos «aylanay», «girgitton», «o‘rgilay», «qoqindiq» kabi so‘zlar ijobiy ma’no nozikligini ifodalovchi leksik vositalar sanaladi. Ular ko‘proq keksa ayollar tomonidan qo‘llanadi.Chunonchi,

1. *Qo‘shnilar ahvol so‘rasa, ularniyam, o‘ziniyam, yupatadi.*
- Ha, endi keksalikda, o‘rgilay lekin onamning oyoq og‘rig‘i faqat keksalikdan emas.
 2. *Kel-a, bo‘yingdan girgitton bo‘lib ketay, seni qaysi shamol uchirdi, akam tirilib keldimi, haligina qovog‘im uchib turgan edi, - dedi ammam.*
- Ha, balli azamat, necha kundan buyon ko‘zim uchib, yo‘lpashsha aylanib yurgan edi, haytovur yaxshilikka ko‘rindi. Sen kelar ekansan, balli-ballı, - dedi pochcham. («Shum bola”, 14-bet).
- Xotin-qizlar nutqining individual xususiyatlarini «voy» undovining qo‘llanilishi asosida ham oydinlashtirish mumkin: ma’lum bo‘lishicha, «voy» undovi o‘ndan ortiq ma’no nozikliklarini ifodalaydi. Bularga: sevinish, erkalash, achinish, qo‘rqish, havas, sarosimalanish, koyish, alam singari holatlar kiradi¹⁰⁸. Masalan,
- 1.- Voy, poshsha-a-a! Nima qilib qo‘ydingiz, tamom bo‘psiz-ku..
 - 2.--Voy o‘lay, qutlug‘ uydan quruq ketasanmi, bolam? Bir nima olib ket («Jomasi pok, o‘zi nopok bandalar», 128-bet, koyish).
 - 3.-Voy, men nimaga yamar ekanman! Suyuk xotin Xotinu, kuyuk xotin – xotin emasmi, qachon qarasa o‘sma-tasma, hech bo‘lmasa go‘ri kafan, salsa-choponini yuvsin, - dedi katta xotin («Jomasi pok, o‘zi nopok bandalar», 73-bet, alam hissi).
 4. -Voy o‘lsin, oyi, zangori ipakdan bir qatim ham qolmabdi, barglariga nima tikaman? («Jomasi pok, o‘zi nopok bandalar», 16-bet, hayrat hissi).

¹⁰⁸ Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол.фан. номз..... дисс. автореф.–Самарқанд, 1993. -26 б.; Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол.фан.доктори ... дисс. автореф. - Т., 2000. -41 б.

Ayollar nutqi hudud jihatdan ham o‘ziga xoslikka ega bo‘lib, qishloqlarda yashovchi ayollar nutqida «o‘lsin», «men o‘lay», «voy o‘lay», «jonini olsin» kabi so‘zlar ancha faol qo‘llanadi.

O‘zbek tilida shunday iboralar borki, ular faqat erkaklar nutqidagina uchraydi. Jumladan, «burnini yerga ishqamoq», «baqbaqangdan akang», «dabdallasini chiqarmoq», «jag‘ini ezib qo‘ymoq», «otimni boshqa qo‘yaman», «quling o‘rgilsin», “haromi”, «yuzimnga tuflang» kabi iboralar, asosan, erkaklar nutqida qo‘llanishi bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. Masalan:

-Padaringga la’nat! -dedi dadam sekin, ammo tahdidli ohangda - Kap-katta xotin uvol qilib o‘tirsang. Bilib qo ‘y non ko ‘r qiladi seni! – U shahd bilan o‘rnidan turdi-da bir hatlab supaga chiqib ketdi.

O‘zbek erkak va ayollar nutqining leksik, frazeologik jihatdan xoslanishi, ayniqsa, qarg‘ish hamda so‘kishlarda yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

O‘zbeklarda qarg‘ish muallifi asosan ayollardir. Ular jahllari chiqqanda, ko‘pincha, qarg‘amay turolmaydilar. Bolalarini, turmush o‘rtoqlarini, do‘stiyu dushmanini ermak uchun bo‘lsa ham qarg‘aydilar: «juvonmarg bo‘lsin», «og‘zidan qoni kelsin», «uyi kuysin», «sochi taxtada taralsin», «oti o‘chsin», «jazosini xudo bersin», «biri ikki bo‘lmasin», «kosasi oqarmasin», «xudodan topsin», «o‘g‘il-qizining huzurini ko‘rmasin», «tuxumi qurisin» va h.k:

1. *Shu kuniyoq ko‘chimizni ko‘chaga uloqtirib tashladi.* «Hoy, Mirsalim, sizga nima bo‘ldi? O‘rtog‘ingiz kelganda qay yuz bilan qaraysiz?» desam, nima deydi deng, **umring qisqa bo‘lgur**, «Mening unaqa o‘rtog‘im yo‘q: U endi kelmaydi». «Voy juvonmarg bo‘lgin, tillaring lahadda chirisin», dedim ichimda («Oltin zanglamas», 197-198-betlar).

2. - *Iloyo Qur’on ursin seni, bildingmi?* –Fotima ko‘zlari o‘tdek yonib Soatga chaqchaydi-da, tizzalariga shappatilab, faryod soldi. – **Qur’on urmasa, rozimasman.! Otamning arvohi urmasa, rozimasman.** Bolalarining yetim bo‘lib, chirqillab qolmasa

rozimasman! *Muncha sho'rpeshona bo'lmasam, Xudoyim!* (“Nurli dunyo”, 481-bet.)

3. Nafisani qarg‘adilar:

- *O‘ynashi bilan yotgan ekan, sharman da. Sharmanda!*
- *So ‘yib o‘ldiribdi, xudoning o‘zi jazolabdi...o‘zi jazolabdi, o‘zi jazolabdi..*

Sanjarni la’natladilar:

- *Suyuqoyoqqa ilakishib yurgan ekan, yigit o‘lgur! Yigit o‘lgur, yigit o‘lgur..*

- *To‘rt bolasi ko‘zga ko‘rinmabdi-da, haromxo‘rga! Haromxo‘rga, haromxo‘rga.. (Tohir Malik “Murdalar gapirmaydilar”).*

Odatda, otalar qarg‘ashmaydi. Majbur bo‘lgandagina ular so‘kadi:

-Buvim sizni qarg‘adilar, - dedi Tursun sirli ohangda. – adam ham so‘kdilar. *Buvim unaqa nevaram yo‘q, dedilar. Nima qiluvdingiz, tog‘a?*

Abdulla javob bermadi. U yig‘lardi.

Otalarda qarg‘ish kam sodir bo‘ladigan hodisa. Shuning uchun ham xalqimizda «otaning qarg‘ishi yomon» degan naql yuradi. O‘zbek ota va o‘g‘liining badiiy adabiyotdagi eng yaxshi dialogik namunasini Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” asarida uchratish mumkin. Quyidagi parchada nodon o‘g‘ilning hatti-harakatlaridan ko‘ngli ozorlangan, tahqirlangan holat ifodasi qayd etiladi;

Ulug‘bek yana ko‘ngli yumshab:

- *O‘g‘lim! – deb chaqirdi! Shahzoda javob bermadi. “Bir qinga ikki qilich sig‘maydi, deb qo‘rqadur. O, do‘sti nodon. Koshkiydi, ko‘zim ko‘r bo‘lsa-da, seni ko‘rmasam!..”*

- *Ma‘zur tugaysiz, buzrukvor! – dedi shahzoda uzoq sukutdan keyin. – Men ulamolarning fatvosiga qarshi borolmasmen..*

Mirzo Ulug‘bek qaddini rostlab, shahzodaning ko‘zlariga tik boqdi. Shahzoda hamon qalt-qalt titrab, otasiga qadalib turardi.

- Bu suhbatdan yolg‘iz muddaom- otalik nasihatimni bermoq edi.
Taassuflar bo‘lg‘aykim, senga padar nasihatni emas, oltin kerak ekan!..

– Shahzoda gapini bo‘lmoqchi ekanini ko‘rgan Mirzo Ulug‘bek keskin qo‘l siltab: “To‘xta “ deb buyurdi. – Ota so‘zin amri vojib, deb bilursenmi, yo‘qmi- ixtiyor senda. Va lekin so‘nggi nasihatimni eshit, xohla o‘z padaringni qatl et, xohla Movarounnahr sarhadidan haydab, darbadar qil- boz ixtiyor sendadur. Lekin yolg‘iz tilagim: ilm yo‘lida otang qilgan ishlarga, uning shogi rd va ustodlariga tegmagaysen. Tegsang..ota qarg‘ishiga uchrab toabad badnom bo‘lursen! Ota rozi-xudo rozi, yodingda bo‘lsin: al qasosil minalhaq! Hech bir yomonlik intiqomsiz (jazosiz) qolmaydur! Senga aytadurg‘on boshqa so‘zim yo‘q! Chaqir yasovulingni! (Odil Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasi”).

Anglashiladiki, salatanat, davlat orzusida yongan nodon, takabbur o‘g‘ilni insofga chaqirmoq uchun aytilgan bu fikrlardan otaning vafosiz toju taxtdan, insonlar ustidan hokimlik qilishdan ilmu ma’rifatni ustun qo‘yishi anglashilib turibdi.

O‘zbek otalari o‘g‘il-qizlari ular yuzini yerga qaratganda, oila nomusini bukkanda, yomon yo‘lga kirganda qarg‘ashga majbur bo‘ladi. E’tibor bering:

Kimsanning yo‘qolib qolganligidan foydalanib, uni qochoqlikda ayblagan Umar Zakunchining gapini eshitgan ota farzandini duoyi bad qiladi:

- *Qo‘yvor! – cholim qo‘shqo ‘llab Oqsoqolning o‘g‘ir dastasidek yo‘g‘on bilagiga yopishdi. – **Oq qildim!** – dedi chiyillab. – **Bunaqa o‘g‘lim yo‘q!** **Oq qildim**.*

Qochoq o‘g‘li bilan ro‘para kelib qolgan Ikromjon ota o‘g‘li el-yurt oldida obro‘sini to‘kkani, yuzini yerga qaratgani uchun uni qarg‘ashga majbur bo‘ladi:

- *Yur!..*
- *Qayoqqa?*
- *Qishloqqa. Yurt oldiga. Sen yaramasning jazoingni yurt bersin.*
- *Dada, dadajon!*

- *Dada dema. Sendek bolam yo‘q. Seni allaqachon o‘ldiga chiqazib qo‘yganman. Ko‘zlaring o‘yilsin, o‘graygan ko‘zlaringni quzg‘unlar cho‘qisin!*

Ammo ba’zan badiiy asarlarda otalarning ham ustma-ust qarg‘ashlariga duch kelamiz. “Ufq” romanida Inoyat oqsoqol tilidan aytilgan qarg‘ishlarga e’tibor bering:

- *Kim uchun! Kimga deb yig‘dim bularni? Ko‘r bo‘lgur, basir bo‘lgur. Xudoyo xudovando ikki ko‘zing sitilib oqsin seni.*

Yozuvchi ayollarga xos bo‘lgan qarg‘ishlarni Inoyat oqsoqol nutqi orqali berish bilan uning ayolmijozligi, mayda gapligi, boylikka o‘chligi kabi xarakter-xususiyatlarini ochishga harakat qilgan va, aksincha, ayollar nutqida erkaklarga xos bo‘lgan iboralarning ishlatilishi ularning erkaknamo xarakter-xususiyatini ifodalashga xizmat qiladi va bunday ayollarni xalqimiz erkakshoda ayol deb ataydi:

- *Ikki oycha burun Pochcha ham urushga ketdi. Odamlarning gapiga qaraganda, Bashor opa erini vagonga chiqara turib tayinlaganmish:*

- *Gitlerni o‘zini o‘ldirib, xotinini bandi qilib obkemasangiz, sizdaqa erni uch taloq qo‘ydim. Gitlerning xotinini cho‘ri qilib ishlatmasam, xumordan chiqmayman! – deganmish.*

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, o‘zbek erkak va ayollarining nutqiy muloqoti o‘ziga xos bo‘lib, ular xarakter-xususiyatini ifodalashga xizmat qiladi. Dialogik diskursda voqelangan qo‘shma gaplarda kommunikantlar nutqining o‘ziga xos pragmatik belgilari namoyon bo‘ladi.

Dialogik diskursda uchraydigan qo‘shma gaplar ijtimoiy ixtisoslashuviga ko‘ra rang-barang bo‘ldi. Ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin¹⁰⁹:

1. So‘zlovchi va tinglovchining madaniy saviyasiga ko‘ra:

a) 70 yoshlardagi savodsiz, omi qariya – so‘zlovchi nutqi:

¹⁰⁹ Нематов Х., Жўраева Б. Социолингвистика. –Бухоро, 2004. -74 б.

...minarda direktor o'rribbosari Xolvoy domla allanimalarni gapiryapti:

- Qishlog'imizdan qirq yigit urushga ketgan deb yurardik. "Qizil iztoparlar"imizning sharafli mehnatlari tufayli qirq birinchi, - Xolvoy domla Haydar buvaga ishora qildi, - urush qatnashchisi topildi...

- Endi so'zni, - ...uchrashuvimiz qahramoni Haydar buva Ollohogvga beraman...

- Maya, Ovlaqip aytti, bijam uyushda bo'yganmish, - Haydar buva nosini minbar yoniga tufladi... – Odamlar men haqimda: "Naim qassob o'lganda, ordenlarini o'g'irlab olgan", deb har xil gap qilishadi. Bekor gap. Mening sha'nimga yopishtirilgan tuhmat! Biz urushganmiz-da! Ho'-ho'! Ana urushu, mana urush! Qasir-qusur, gumbur-gumbur!.. Bir kuni hamma askarlar uqlab yotishgandi. Men azon namoziga endi yumalashni boshlagandim. Nimadir taraqlab ketdi. Qarasam, mingtacha nemis pisib kelyapti. "Namozni kasod qilding, ablahlar!" – deb achchig'im chiqdi. Shart qilichimni sug'urdim. "Mana senlarga!" – deb qilichimni mana shunaqasiga solgandim, Haydar buva qo'lini shop qilib, havoni kesdi, - elliktachasining boshi oyog'imning ostiga yumaladi. Teskarisiga solgandim, yana elliktachasining boshi oyog'imning tagida panoh topdi. Qolganlari oh-voh qilishib qochib qoldi. "O'l-a, - dedim. – Nomozni buzish ana shunaqa bo'ladi!" Kallalarni qoplayotsam, kimdir yelkamga urdi. Qarasam – Nevskiy!

Negadir Xolvoy domlaning rangi o'chdi. Og'zini ochib Haydar buvaga qaraganicha o'rnidan turdi. Haydar buvaning oldiga borib, qulog'iga nimadir dedi.

- E! – buvaning ko'zları olaydi. – "Bas qiling!" Bu nima deganining? "Uchrashuvga borasiz, uch-to'rt og'iz gapirib berasiz", deb o'zing aytding, elanding. O'tir endi eshitib, o'rtoq Ovlaqip! – dedi uchrashuvimiz qahramoni baralla.

- Kim edi u – Nevskiy? – kimdir luqma tashladi...

- Kim bo'lardi, kamandirimiz-da! – Haydar buva beparvo javob berdi. – Ginaler edi. Yonma-yon yotardik. Ammo xumpar juda yomon

yotardi. So ‘rini g ‘ijirlatib aqqa ag ‘naydi, ustidagi ko ‘rpani tepib baqqa ag ‘naydi... Ertalab qarasam oyog ‘i qornimning ustida turgan bo ‘lardi. «Sen Nevskiy, juda yomon yotasan... Endi sen bilan yotmayman», derdim hazillashib. O‘rtoq edik-da! “E, qo ‘ysang-chi, Haydarchik! Undan ko ‘ra nosdan ol!” – derdi...

“Hoy Nevskiy, kun isimay nemislar bilan urishib-urishib qo ‘yaqolaylik, salqinda!” – desam, hech unamasdi. “Mallades, Olloho!” dedi yelkamni qoqib. “E, bu hech narsa emas, - dedim kallalarga ishora qilib. – O‘tgan kuni ikki yuztachasining kallasini olib, qoplab qo ‘ygandim. Anovi Ivan qop-popi bilan o ‘g‘irlab senga ko ‘rsatibdi. Bahonada ordenli bo ‘lib olibdi”, dedim. “Nichevo, Haydarchik! Ya seni znayu”, dedi. Keyin “olmayman”, deganimga qo ‘ymay bir siqim ordenni zo ‘rlab cho ‘ntagimga solib qo ‘ydi... (“Oraliqdagi odamlar”, 65-66-betlar).

b)70 yoshlardagi savodsiz, omi qariya – tinglovchi nutqi:

- *Yozib olinglar! Tovuq tug‘adigan narsa, nima? Beshta harf.*
- *“Jo ‘ja” desam to ‘g‘ri kelmayapti.*
- *Ikkinchisi, eshak bilan ot orasidagi hayvon. Uchinchi harfi “g”.*
- *Topib kelganlarga “besh”, topmaganlarga “ikki”.*

Bu beshning hajrida bobomning qulog‘ini qoqib qo ‘liga berardim:..

- *Uy hayvoni, besh harf...*
- *Qo ‘y, - Eshmat buvam do ‘ppisini boshidan olib, tizzasiga kiydiradi.*
- *Qo ‘y, uch harf...*
- *Mol, - Eshmat buvam oppoq sochlarini silaydi.*
- *Yo ‘q.*
- *Sigir, - bobom parvosiz gap tashlaydi.*
- *To ‘g‘ri! – shodon qichqiraman.*
- *Mol bilan sigirning nima farqi bor, ho ‘kiz! Eshmat buvamning jahli chiqadi...*

- “Urush va tinchlik”ning bosh qahramoni, - davom etaman men.
 - Boltavoy-da! – Eshmat buvam bilag‘onlik qiladi. – Ertalab garasang – xotini bilan urishgan, kechqurun qarasang – yarashgan.
 (“Oraliqdagi odamlar”, 55-bet).
- v) madaniyatsiz, yengiltabiat, mas’uliyatsiz, uyatsiz, shallaqi ayol nutqi:
- *Mumkinmi? Salom!*

Ruxsatingiz bilan o‘zimni tanishtirsam... Men, k sojaleniyu, sizning sochineniyalar iringizni o‘qigan emasman. Xotya eshitganman. V osnavnom, mamashkalar to‘g‘risida yozarkansiz..

Mening ham to‘rtta bolam bor... Nima? «Unaqaga o‘xshamaydi-ku», deysizmi? Rahmat, kompliment uchun! Hamma shunaqa deydi. Men mamamga o‘xshayman. Mamam oltmish yoshidayam appetitniy edi. Kak kukolka!

Kechirasiz, olovingiz bormi?.. Yo‘q-yo‘q, men «More» chekaman... Senkyu! Zajigalkangizga gap yo‘q!

Itak, to‘rtta bolam bor. Maratik – Nukusda. Internatda. Yoshi... minutochku... Yoshi poemu... o‘n to‘rtda. Shu yil o‘n to‘rtga kiradi. Papasiga o‘xshagan krasavchik, Maratik! Smugliyligi, ko‘zlarining razrezi... Papasi bilan birinchi vstrechamiz praktikaga borganimda bo‘lgan. Zam ministr edi. Shunaqa abayateliy, shunaqa intelligentniy!.. Ikki yilcha turdik.. sivilizovanni ajrashdik. To‘g‘risini aytdi. “Jannochka dedi, jonim dedi, dorogusha dedi, buyog‘i prokol bo‘ladiganga o‘xshaydi, xotinim jaloba yozibdi, dvoejonstva uchun partiyadan o‘chirishlari mumkin”, dedi. Bilasiz, u paytda bunaqa masalalar strogiy edi. «Maratik uchun volnavatsya qilma, o‘zim opekannga olaman, sen Toshkentga ketaver, tez-tez borib turaman» dedi. “O-key” dedim...

Nigorochka – Samarqanda. Tois, Nigorochka emas, Nargizochka! Nigorochka – Qo‘qonda...

Gde-to ikki yil oldin Samarqandga bordim. Nargizochkaning detdomiga kirdim. Detdom – tak sebe, ammo direktori nishtyak ekan!

Dыlda! Bo ‘yi pachti ikki metr! “Bratan, dedim, Nargizochkadan xabar olishim qiyin, ishim ko ‘p», dedim. “Xotirjam bo ‘ling, Nargizochkaga o ‘zim otalik qilaman”, dedi. Uch kun mehmon bo ‘ldim. Kr-r-rutoy erkak ekan! Molodes!

Kstati... Dubayda bo ‘lganmisiz? Obyazatelno boring! Texnika – pachti darom! Tilla – navalom! Arablar temperamentniy bo ‘... nu mayli, bunisi nevajno...(O‘.Hoshimovning “Mushtipar” hikoyasidan).

2. So‘zlovchi va tinglovchining ijtimoiy mavqeiga ko‘ra er-xotin o‘rtasidagi arazdan keyingi holatning ifodasiga e’tiborni qaratsak:

1. «*Yusuf savdosida beqaror Zulayxo ismidan, Majnun ishqida yig ‘lagan Layli otidan – sizga boshimdagi sochlarimning tuklarigacha behad salom. Mendan – haddu-hisobsiz gunoh, sizdan kechirish. O’tgan ishga salovat. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni esga olish mening uchun o ‘sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so ‘zimni o ‘zimning oxirgi ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman.*

Siz – qochqoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozgandek bo ‘lib qochgansiz, ikki yil bo ‘yi Marg‘ilon kelib yurishlaringizni men - o ‘zimcha yechdim, lekin topib yechdim: sizning barcha mashaqqatlariningiz – dushmanlaringizdan o ‘ch olish uchun bo ‘lganini angladim. Yo ‘qsa, meni ko ‘rar edingiz, ko ‘ringiz kelmaganda ham boshqalar sizni ko ‘rar edilar, to ‘yar edilar... Men kabi baxtsiz, men kabi g‘ovg‘asi ko ‘p sizni zir keltirib, jondan to ‘ydirgan bo ‘Isa, ajab emaski, qocha boshlagansiz... Oochsangiz qochib ko ‘ringiz, ammo men bu kundan boshlab, birovlarni quvishga bel bog ‘ladim. Otam bilan onam rafoqatlarida xizmatingizga – cho ‘riligingizga erta-indin yuraman, sevganingiz kundoshim oldida qadru qiymatimning nima bo ‘lishini ham bilaman... Siz oljanobsiz: eski qadrdonlar hurmatiga, ko ‘ngil uchun kulib boqarsiz... Loaql shugina bilan ham baxtsizni mas’ud qilarsiz! Ammo... sevganingiz – kenjangizning jerkishlaridan, qarg ‘ishlaridan behad qo ‘rqaman, o ‘zimda yo ‘q qo ‘rqaman. Shu yaqin oradagi uning bilan bo ‘ladigan mas’ud daqiqalariningizda xudo yo ‘liga va ‘da olingiz – meni og ‘ritmasin, raqibam keldi deb o ‘ylamasin.

Nihoyati maqsadim ikki do‘stga bir cho‘rilik va shu munosabat bilan birovlarni ko‘rib yurish... (“O‘tgan kunlar”, 305-306 betlar).

2. - *Nima bo‘ldi o‘zi, ovsinjon? – dedi onam sekingina.*

- *Kecha mani shundoq so‘kdi, shundoq so‘kdi, yigitgina o‘lgur! – Kelinoyi ikki qo‘li bilan sharaqlatib soniga shapatiladi. –Onamni so‘kdi-ya, bo‘yginang go‘rda chirigur.*

Qo‘ying, xafa bo‘lmang, - deb onam uni yupatishga urindi.

Nimaga xafa bo‘lmas ekanman? – Kelinoyi yana ham qattiqroq shang‘illay boshladи.

- *Kechqurun o‘sma ezib qo‘yuvdim. Shu savil qurib qolmasin, deb goshimga qo‘ya qoluvdim. Ha, moshkichiri jindak tagiga olib, qotib ketibdi. Shungayam ota go‘ri qozixonami? “Pardoz-andoz qilgandan ko‘ra ovqatingga qarasang o‘lasanmi!” deydi-ya, go‘rso‘xta! Ha, pardoz qilsam, o‘ynashimga qipmanmi, qirchiningdan qiyilgur! Qirmochmi, balomi, zahringga yeyavermaysanmi, yergina yutgur! Xah, onamni so‘kkан tillaring tanglayingga yopishgur! Tag‘in nima deydi, deng? Aybni menga to‘nkaydi: tiling bir qarich, deydi. Voy, tilimni gapirgan tillaring jodida qiyma-qiyma bo‘lsin-a. Yeldek kelib, seldek olmasa aslo rozimasman!*

- *Qo‘ying, ovsinjon, - onam ma‘yus jilmaydi. –Oshsiz uy bor, urishsiz uy yo‘q... Qarg‘amang bechorani.*

- *Voy nega qarg‘amas ekanman? Og‘zi-burningdan laxta-laxta qoning kelgur, nega qarg‘amas ekanman?.. (“Nurli dunyo”, 37-38-betlar.)*

Birinchi parchada haqiqiy musulmonchilik ruhida tarbiyalangan, ernen piri borligini butun vujudi bilan his etadigan, uning o‘zigagina emas, soyasiga ham ko‘rpacha to‘shashga rozi, har bir so‘zini o‘ylab gapiradigan iffatli, hayoli, tom ma’nodagi o‘zbek ayoli tasvirlangan. Uning nutqiga diqqat qilaylik: “*Mendan – haddu-hisobsiz gunoh, sizdan kechirish; ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim;* ko‘rgingiz kelmaganda ham *boshqalar sizni ko‘rar edilar, to‘yar edilar...* Men kabi baxtsiz, *men kabi g‘ovg‘asi ko‘p sizni zir keltirib, jondan to‘ydirgan bo‘lsa, ajab emaski, qocha boshlagansiz...;*

Siz oljanobsiz: eski qadrdonlar hurmatiga, ko'ngil uchun kulib boqarsiz... ”

Ikkinchи parchadagi ayol nutqi madaniyatsiz, yengiltabiat, mas'uliyatsiz, uyatsiz shallaqi shaxs tasvirlanganligi uning nutqidan sezilib turibdi. E'tibor qilaylik: “*Ha, pardoz qilsam, o'ynashimga qipmanmi, qirchniningdan qiyilgur! Qirmochmi, balomi, zahringga yeyavermaysanmi, yergina yutgur! Xah, onamni so'kkan tillaring tanglayingga yopishgur! Onamni so'kdi-ya, bo'yginang go'rda chirigur; Shu savil qurib qolmasin, deb qoshimga qo'ya qoluvdim.*

Dialog diskurs,acosan, so‘zlashuv nutqiga xosdir. Shuning uchun ham dialogni qandaydir umumiy mavzuda so‘zlashuvchi ikki yoki undan ortiq shaxsning suhbat ma’nosida tushuniladi. Og‘zaki so‘zlashuvda uzundan-uzoq jumlalar uchramaydi, ya’ni fikr imkoniboricha ixcham bayon qilinadi. Chunki jonli so‘zlashuvda so‘zlardan tashqari yordamchi komponentlar sifatida **ekstralolingistik faktorlar(tashqi omillar)**: nutq vaziyati, situatsiya, mimika, jest, suhbatlashuvchi tomonlarning suhbat mavzusi bo‘yicha umumiy ma’lumotlari, tajribalari kabilar ham ishtirok etadiki, mazkur omillar gap strukturasida, jumladan **qo’shma gaplarda ma'lum bo'laklarning ellipsisga uchrashi** uchun imkoniyat vazifasini o‘taydi. **Ellipsis** (yunoncha – elleipsis – tushish, tushurilish) – nutq unsurining tushib qolishi.¹¹⁰

Ellipsis badiiy matnlarda ham, jonli so‘zlashuv nutqida ham ko‘p uchraydigan holatdir. Bunda bir-biriga yaqin turib so‘zlashuvchi tomonlarning o‘zaro mimik harakati, ishoralari, bildirilayotgan fikrning ikki tomonga ham ma'lum ekanligi bilan bog‘liqdir. ¹¹¹

Ellipsisda matndagi bir bo'lak, ba'zan morfologik ko'rsatkich, ba'zan esa fonetik birlik ma'lum bir sababga ko'ra tushirib qoldiriladi. Tushirilgan birlik garchi tuzilishi jihatdan ma'lum bo'ladi. Demak, tushirilgan birlik matnga o‘ziga xos badiiylik bera oladi. Chunonchi,

¹¹⁰ А.Хожиев. Ўзбек тили терминларининг изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи. 2000. 116-бет.

¹¹¹ Ж. Лапасов. Бадий матн ва лисоний таҳлил. Т.: Ўқитувчи, 1995. 46-б.

adibning badiiy-estetik maqsadi, qahramonlarning psixologik holati, voqealar rivoji o‘quvchiga jo‘n, sodda holatda yetkaziladi. Masalan, Tohir Malikning «Shaytanat» romanidan olingan quyidagi badiiy parcha yuqoridagi fikrimizga dalil bo‘la oladi:

«Qorovulxona temir panjara bilan ikkiga bo‘lingan, panjara o‘rtasida bir qulochli aylana temir eshikcha bor edi. Panjara ortidagi eski stol atrofida uch yigit davra qurib, choyxo ‘rlik qilib o‘tirardi. Ular Zohidga bir qarab qo‘yishdi-yu, indashmadi. Zohid ham ularga qarab turaverdi.

-Ha, ukaxon, xizmat bormi?-dedi qo‘ng‘iz mo‘ylovli yigit.

-Qilich aka kerak edilar, - dedi Zohid.

Yaxshiki, qorovul «Nima ishingiz bor edi?» deb so‘ramadi. So‘rab qolganida Zohidning dovdirashi tayin edi.

-Qilich akamlar bugun ishga chiqmadilar. Toblari yo‘q, dedi qorovul.

«Bilmaydimi yoki laqillatmoqchimi?»

-Sharif aka-chi?

Qorovul kulimsiradi.

-Sharif akangizga besh-o‘n yildan keyin kelasiz, ukaxon.

-Nimaga? – dedi Zohid ajablanganday.

-Safarga ketganlar, - dedi gapga aralashmay o‘tirgan qorovul yigitlardan biri.()

Ellipsis hodisasi qo‘proq dialoglarda uchrab, u o‘zaro yaqin masofada yoki yuzma-yuz so‘zlashuvchilar nutqida qo‘llanadi. Bunda tilga olinayotgan voqealari haqidagi fikr-mulohaza yoki ularning tafsiloti ikki tomonga ham ma’lum bo‘lib, so‘zlashuvchi tomonlar fikrlarini qisqa jumlalarda bayon etishga urinadilar.

Yuqoridagi dialogik parchada ham nutqiy ixchamlik mavjuddir. Jumladan, “Sharif aka-chi?” so‘roq gap aslida «Sharif aka ham bugun ishga chiqmadilarmi?» shaklida, “Sharif akangizga besh-o‘n yildan keyin kelasiz, ukaxon” gapi esa, «Sharif akangizni ko‘rishga bu yerga besh-o‘n yildan keyin kelasiz» tarzida, “Nimaga?” gapi «Nima uchun

Sharif akamni ko‘rishga besh-o‘n yildan keyin kelishim kerak, hozir-chi?» shaklidagi to‘liq konstruksiyalar hisoblanadi.

Bu dialogda savol beruvchini javob qiluvchi qorovul yigitlar unchalik xushlamayotganligi, u bilan gaplashgisi, ma’lumotlarni bat afsil aytgisi kelmayotganligi, Zohidning esa bo‘lib o‘tgan voqealardan hayronligini bildirish maqsadida adib ellipsisdan samarali foydalangan.

Dialogik nutqdagi ellipsis hodisasini ikki guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin: *Vaziyatli ellipsis* va *kontekstual ellipsis*¹¹².

Nutq sharoiti, vaziyat, mimika kabi ekstralivingistik omillar nutqdagi ayrim bo‘laklarning tushib qolishi uchun imkoniyat vazifasini o‘taydi. Gap tarkibidagi ayrim bo‘laklarning aytuvtsiz tushib qoldirilishi keng ma’noda vaziyat bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun, bu holatdagi tushish vaziyat *ellipsis* deb yuritiladi.

Vaziyat ellipsisi hamma vaqt dialogik nutq doirasida bo‘ladi. Lekin bu dialoglardagi replikalar shaklidagi gap tuzilishida vaziyat ellipsisining sodir bo‘lishi dialogga bog‘liq holda kelib chiqadi, degani emas. Ya’ni gap replika shaklida bo‘lgani uchun biron-bir bo‘lak tushirib qoldirilmaydi, balki, mazkur tushirilmoxchi bo‘lgan bo‘lakning ma’nosи nutq sharoiti, vaziyatdan anglashiniladi, shuning uchun u bo‘lak tushib qoladi. Vaziyat bu ekstralivingistik –ob’ektiv hodisadir. Dialog esa sub’ektiv hodisa sifatida voqe bo‘ladi. Masalan, biron kishi bir joyda hech qanday harakatsiz **Qarang!** desa, eshituvchi hech narsa tushunmaydi. Agar so‘zlovchi hovligami, tomgami qo‘li bilan imo qilib yoki ishora qilib **Qarang!** desa, eshituvchi so‘zlovchining ishorasidan ifodalanmagan so‘zini tushunishi va mazkur vaziyat ellipsisli tuzilmaga ega gapni, masalan, **Siz hovliga qarang!** shaklini qabul qiladi.

Dialogik nutqni kuzatganda shu narsaga guvoh bo‘ldikki, ular savol-javob replikalaridan iborat bo‘lgan jarayonda javoblardagi bosh bo‘laklar va ikkinchi darajali bo‘laklar kontekstual ellipsisiga uchraydi.

¹¹² «Адабиётшунослик терминлари луғати». Тошкент, 1967

Dialogik nutqning situativligi uning strukturasiga kuchli ta'sir qiladi. Tilning asosiy xususiyati uning kommunikatsiya vositasi ekanligidir. Kommunikativ aloqa esa, albatta, ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasida bo'ladi. Shuning uchun ham dialog nutqning ilk formasidirki, til taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida kishilar o'z so'zlashuvlarida situatsiya, jest, mimika va shu kabi ekstralengvistik vositalarga suyanib, nihoyatda kam so'z bilan fikr ifodalaganlar. Demoqchimizki, dialog til taraqqiyotining qanchalik ilk stadiyalari bilan bog'liq bo'lsa, situativ ellipsis ham nutqning ixchamligini, soddaligini, emotSIONalligini ta'minlovchi vosita sifatida til taraqqiyotining shunchalik ilk stadiyalari bilan bog'liqdir.

[WP_m, WP_m]- teng munosabatlari qo'shma gaplarda elliptiklik xususiyati uchraydi. Shu elliptiklik [WP_m, WP_m]teng munosabatlari qo'shma gapning ta'sir doirasini kuchaytiradi. Tinglovchining diqqatini oshiradi, fikrni o'tkirlashtiradi. [WP_m, WP_m] qo'shma gapda, asosan, quyidagilar ifodalanmaydi:

1. Eganing ifodananmaslik holati: -Ayt, kirsin.(S.Ayniy)
2. Kesimning ifodalanmaslik holati: - *U eshakni loyga tirishib, nariroq borsa- cho'l, cho'l o'rtaSIDA ko'l, ko'l labida bog', bog' labida kichkina tog' bor ekan,- dedi ertakchi.*
3. To'ldiruvchi ifodalanmagan holat: *Akalarim qay ahvolda ekan – bilmadim.* ("Shuni" so'zi tushib qolgan.)
4. Bog'lovchi ifodalanmagan holat: *Osmonda na oy va na yulduz ko'rindi – havo buzuq edi* ("chunki" so'zi tushib qolgan)
5. Nisbiy so'z tushib qolish holati: - *Olov sochaman – yonib ketasan.-Suv sepaman – o'chib qolasan.* ("Natijada" so'zi tushib qolgan)
6. Kirish bo'lak tushib qolgan holat: - *Qor yog'di- don yog'di* ("demak" so'zi tushib qolgan)

Dialoglarda, ekstralengvistik faktorlardan tashqari, kontekst, ya'ni nisbatan boshlovchi replika g'oyat muhim rol o'ynaydi. Ana shu kontekstga suyanilgan holda ayrim bo'laklar tushirib qoldiriladi. Shuning uchun gap strukturasidan biror bir bo'lak tushirilishining

imkoniyati nuqtai nazaridan ekstralinguistik faktorlar, ya’ni ifodalanmagan bo‘lak uchun kompensatsiya sanalgan omillarga suyanib tushirib qoldirishdan farqlagan holda, bunday tushirishni kontekstual ellipsis, deb yuritiladi. Dialoglarda, ko‘pincha, oldingi replikalarda aytilgan so‘zlar keyingi replikalarda takrorlanmaydi. Chunki jonli tilda fikr ifodasi uchun mutlaq zarur bo‘lmagan hamma narsani tushirish tendensiyasi kuchli. Ammo boshlovchi replikadan ajratib olingan holda navbatdagi replikalar tushunarsizdir. Ya’ni navbatdagi replikalarda kontekstual ellipsis sodir bo‘lishi uchun birinchi, boshlovchi replikaning mavjud bo‘lishi imkoniyatdir. Boshqacha aytganda, ma’no tugalligi va kommunikatsiyaning to‘liqligini ayrim olingan replikalar emas, balki mazkur replikalarning qo‘silmasi — muayyan dialogik birlik ifodalaydi¹¹³. Masalan, “**Ya’ni, nimani?**” ifodasi mutlaqo tushunarsiz. Agar butun dialogik birlik ichida bo‘lsa, gap nima haqida ekanligi ayon bo‘ladi.

— *O’rtoq Davlatbekov, siz «o’tdi — ketdi» degan xatolarning yomon oqibati hali ham bor. Oyko ‘l yana qaddini tiklashi uchun shuni tag-tomiri bilan yo‘q qilish kerak.*

— *Ya’ni, nimani? — o’smoqchilab so‘radi Davlatbekov* (P.Qodirov).

Ko‘rinib turibdiki, ikkinchi replika, *Oyko ‘l yana qaddini tiklashi uchun nimani tag-tomiri bilan yo‘q qilish kerak?* shaklida ifodalanishi kerak edi. Lekin boshlovchi replikada mazkur kontekstual ellipsisga uchragan bo‘laklar mavjud bo‘lgani uchun, ikkinchi replikada **nimani?** so‘zining o‘zi predikativlikni ifodalay oladi. Binobarin, ushbu dialogik birlikda, dialogik replikalar zanjirida ham ma’no tomondan, ham replikalar strukturasi nuqtai nazaridan zich bog‘liqlik bor. Ayni paytda keyingi replikalar boshlovchi replikaga nisbatan tobedir, ya’ni boshlovchi replikasiz keyingi replikalar mutlaqo ma’nosiz. Shu ma’noda boshlovchi replikani hokim replika deyish mumkin. Shuning uchun ham hokim replikada deyarli barcha hollarda kontekstual ellipsis sodir bo‘lmaydi. Ammo shuni aytish kerakki, nutq jarayonida

¹¹³ Махмудов Н. Эллипсис в узбекском языке. АКН Ташкент, 1978 -20 б.

(dialogda) ekstralinguistik faktorlar ishtirok etsa, ya’ni situativ ellipsis sodir bo‘lish imkoniyati tug‘ilsa, situativ ellipsis asosan boshlovchi (hokim) replika strukturasida sodir bo‘ladi. Quyidagi misolga e’tibor beraylik:

Bir vaqt ko‘cha tomondan mashinaning guvillagani, keyin otning dupuri, erkak odamning baqirib-chaqirgani eshitildi. Mahkam aka xotinini uxlagan deb o‘ylab, sekin o‘rnidan turdi, chiroqni yoqmay, kiyina boshladi

— *Qayoqqa?*

— *Tashqariga* (R. Fayziy). :

Ellipsis, ko‘pchilik tilshunoslar ko‘rsatib o‘tishicha, nutqda tushirib qoldirilib, kontekst yoki situatsiyada osongina anglashiladigan bo‘lakdir. Aksariyat tilshunoslar ellipsis hodisasini til hodisasi sifatida ko‘rsatishmaydi. Faqat fransuz tilshunosi Sh. Balligina «*Oqidan xohlaysizmi yoki qizilidanmi?*» gapini fransuz tilida berib, bu misol orqali ellipsis leksik xarakterda kelishini ko‘rsatadi, bunda u *aroq* va *vino* so‘zлari qisqarib, oq va qizil so‘zлari orqali o‘z ifodasini topganligini nazarda tutadi¹¹⁴. Sh. Balli tomonidan mazkur til faktining keltirilishi ba’zi tilshunoslarning: «ellipsis — sof nutqiy hodisa»¹¹⁵, degan fikrini rad etadi.

Demak, ellipsis ham nutqiy, ham lingvistik hodisa sifatida mavjuddir. O‘zbek tilida ham xuddi shunday qaralishi kerak. Lingvistik ellipsis nutqiy ellipsisdan o‘z mohiyati bilan farqlanadi. Nutqiy ellipsis nutqiy imkoniyatdan kelib chiqib, Sh. Balli ta’biri bilan aytganda, ko‘p kuch surf qilmaslik, fikrni tezroq yetkazish maqsadida nutqda avvaldan ma’lum bo‘lib kelgan bo‘laklarni qisqartish hisobiga sodir bo‘ladi¹¹⁶. Masalan, ko‘pgina adabiyotlarda keltirilgan *bir stakan ichdim* gapidagi ellipsisni olib ko‘raylik. Bu gapdagi *stakan* so‘zi qandaydir suyuqlik ma’nosini ham ifoda etadi. Mana shu qandaydir suyuqliknii ifoda

¹¹⁴ Б а л ли III. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, стр. 176.

¹¹⁵ Гоголь Н. В .О литературе, М.. 1952, стр. 28.

¹¹⁶ Ш. Б а л ли, Французская стилистика, М., 1961, стр. 319.

etuvchi so‘z nutqda ellipsisga uchragan. Chunki u kontekst yoki situatsiyada avvaldan ma’lum edi. Shuning uchun ham uning o‘lchov birligini ifoda etuvchi so‘zni nutqda berish bilan cheklanib qo‘ya qolingan. Suyuqlik ma’nosi esa o‘sha o‘lchov birligini ifoda etuvchi *stakan* so‘ziga singdirib yuborilgan.

Lingvistik ellipsisda bunday bo‘lmaydi. Uning sodir bo‘lishi hech qanday kontekst yoki situatsiya bilan bog‘liq emas. Lingvistik ellipsis tarkibli so‘z, ibora kabi lug‘aviy birliklarning komponentlaridan birining qisqarishi hisobiga sodir bo‘ladi. Bu qisqargan komponentning ma’nosini ifodalash vazifasini saqlanib qolgan komponent o‘z ustiga oladi. Bu esa shu komponent qanday ma’no bilan lug‘aviy birlikni yasashda qatnashgan bo‘lsa, o‘sha ma’noga tobe bo‘ladi. Demak, ellipsis ma’lum so‘zda ko‘chma ma’no hosil bo‘lishi uchun rol o‘ynar ekan. Lingvistik ellipsis kontekst yoki situatsiya doirasida emas, ma’lum lug‘aviy birlik strukturasida sodir bo‘ladi. Bu esa ma’lum so‘zda ko‘chma ma’no hosil bo‘lishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutqiy ellipsis ma’lum nutqiy imkoniyatdan kelib chiqib, uning talabi bilan sodir bo‘lar ekan, faqat shu nutq doirasidagina anglashilarlidir¹¹⁷. Lingvistik ellipsis nutqdan tashqari holatda ma’lum lug‘aviy birliklarda sodir bo‘lganligi uchun ham, u to‘g‘ri kelgan nutqda anglashilarli bo‘laveradi, reallashadi. Yuqorida berilgan misollarga e’tibor bersak, fikrimiz yana ham aniqroq bo‘ladi. Ya’ni nutqning old qismida suyuqlikning qandayligi haqida gap bormagan-da edi, uning davomida *bir stakan ichdim* gapi berilmagan bo‘lardi. Albatta, *stakan* so‘zi ketidan *suv*, *kofe* yoki *aroq* kabi so‘zlardan biri berilardi. *Stakan* so‘zi mana shu suyuqliklardan birini ham anglatishi uchun kontekst yoki situatsiyada imkoniyat bor. Aks holda, mazkur gap tarkibida *suv*, *kofe* yoki *aroq* kabi so‘zlardan biri bo‘lar va ellipsisga uchramas edi. *Stakan* so‘zi mazkur jumlaning o‘zida ham qanday suyuqlikni ifoda etayotganligi noma’lum. Qanday suyuqlik haqida xabar berilayot-ganligi esa nutqning umumiy holati, borishi bilan

¹¹⁷ Каранг: «Инвариантные синтаксические значения и структура предложения», М., 1969, стр. 65.

bog‘liqdir. *Stakan* so‘zining ellipsisga uchragan so‘zdan qolgan ma’nosи esa shu nutqqa xos okkazional ma’no sifatida realdir.

Nutqdagi gaplarning tarkibida kelgan birikmadan biror so‘z ellipsisga uchrashi nagijasida birikmaning saqlangan komponentida so‘zda nutqiy metonimiya sodir bo‘lishi mumkin. Bunday metonimiyalar, asosan, otlarda keng tarqalgan bo‘lib, ular aniqlovchili birikmalarning, asosan, ikki tipi biror komponentining ellipsisi natijasida yuzaga keladi:

1. Nutqdagi qaratqich-qaralmish tipli birikmalardagi biror komponentning ellipsisi natijasida metonimiya sodir bo‘ladi. Birikmaning qaratqichi belgisiz qo‘llanganda, uning qaralmishi ellipsisga uchrashi mumkin, qaratqich esa butun birikma ma’nosini o‘zida aks ettiradi va unda nutqiy metonimiya yuzaga keladi. Bunday birikmalarning komponentlari bo‘lib kelgan so‘zlar quyidagi semantikaga ega bo‘ladi:

a) belgisiz qaratqich qaralmishdan anglashilgan aholining yashash o‘rnini ifoda etadi. Qaralmish ellipsisga uchragach, birikma ma’nosи mazkur so‘zda o‘z ifodasini topadi, ya’ni nutqiy metonimiya sodir bo‘ladi;

b) belgisiz qaratqich kishining ish sohasini ifoda etishi ham mumkin. Qaralmish ellipsisga uchragach, birikma ma’nosи qaratqichda o‘z ifodasini topadi;

v) belgisiz qaratqich qaralmishdan anglashilgan ob’ektning egasi yaratuvchisi ma’nosini ifoda etadi. Qaralmish ellipsisga uchragach, birikma ma’nosи qaratqichda o‘z ifodasini topadi;

d) nutqdagi qaratqichli birikmaning qaratqichi ellipsisga uchrashi ham mumkin. Bunda birikmaning qaralmish komponenti nutqda saqlangan bo‘ladi. Ammo uning *i* egalik affiksi tushirib qoldiriladi.

2. Nutqda sifatlovchi-sifatlanmish tipli birikmaning biror komponenti ellipsisga uchrashi va saqlangan komponent esa butun birikma ma’nosini ifoda etishi mumkin. Bunda birikmaning sifatlovchi komponenti *-li* yoki *-dagi* affiksi bilan yasalgan sifat bo‘ladi. Shunga ko‘ra birikma ikki turga bo‘linadi:

1) nutqdagi *-li* affiksi vositasida yasalgan sifatdan iborat sifatlovchili birikmalar. Bunda sifatlovchi sifatlanmishdan anglashilgan ob'ekt, ya'ni shaxsnинг kiyimini yoki tutadigan narsasini ifoda etadi, sifatlovching *-li* affiksi va sifatlanmish ellipsisiga uchrashi, birikma ma'nosи esa birikmaniyаг *-li* affiksi yo'qotgan komponentida o'z ifodasini topishi mumkin. Birikma ma'nosini saqlagan komponent, ya'ni so'zda nutqiy metonimiya sodir bo'ladi³. Masalan: *-Huv, ko'zoynakka boq!— dedi bufetchi.— Hisob qilganingda qoqmagin cho'tda!* (S. Abduqahhor) gapidagi *ko'zoynak* so'zi *ko'zoynakli* yigit sifatlovchili birikmasining sifatlovchi komponentidir. Uning sifatlovchi komponentidan *-li* affiksi va sifatlanmish komponenti bo'lган yigit so'zi ellipsisiga uchrangan. Birikma ma'nosи esa *ko'zoynak* so'zida o'z ifodasini topib kelgan. Sifatlovchi bo'lib kelgan so'zda metonimiya sodir bo'lishi ifodada salbiy sub'ektiv bo'yoq qosil qilish maqsadidan kelib chiqqan.

2)nutqda *-dagi* affiksi vositasida yasalgan sifatdan iborat sifatlovchili birikmaning bir komponenti ellipsisiga uchrashi, saqlangan komponentda birikma ma'nosи o'z ifodasini topishi natijasida ham nutqiy metonimiya sodir bo'ladi. Bunda sifatlovchi sifatlanmish anglashilgan ob'ektga nisbatan ma'lum belgini ifoda etadi:

a) sifatlovchi sifatlanmishdan anglashilgan ob'ekt, ya'ni kishining yashash davrini bildiradi. Bunda nutqdagi sifatlovching *-dagi* affiksi va sifatlanmish ellipsisiga uchrab, birikma ma'nosи *-dagi* affiksini yo'qotgan komponentida o'z ifodasini topadi;

b) sifatlovchi sifatlanmishdan anglashilgan ob'ekt, ya'ni suyuqlikning joylashgan idishiga ifoda etib keladi. Bunda *-dagi* affiksi va sifatlanmish ellipsisiga uchrashi mumkin. Birikma ma'nosи birikmaning *-dagi* affiksini yo'qotgan komponentida o'z ifodasini topadi.

v) sifatlovchi sifatlanmishdan anglashilgan siyosiy rahbarlar turadigan markazni ifoda etganda, *-dagi* affiksi va sifatlanmish ellipsisiga uchrab, birikma ma'nosи esa *-dagi* affiksini yo'qotgan komponentda o'z ifodasini topadi va shu so'zda nutqiy metonimiya sodir bo'ladi: *Moskva xato qilishi mumkin emas* (L. Ubaydullaev)

gapidagi *Moskva so‘zi moskvadagi rahbar sifatlovchili birikmasining komponentidir.*

Dialogik diskursga nutqiy kommunikatsiya bilan aloqador bo‘lgan aloqa-aratashuvda kishining ma’lum organlari harakati yordamida turli axborotni beruvchi vositalar ham kiradi. Masalan: boshni vertikal yoki gorizontal qimirlatish, qo‘lni ko‘tarish, ko‘zni qisish, qoshni yuqoriga ko‘tarish va boshqalar.

Dialogik diskursda qo‘llaniladigan noverbal vositalarni: ishoraviy va mimik noverbal vositalarga ajratish mumkin¹¹⁸. Noverbal vositalar ishlatilishiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Ko‘rsatuvchi belgilar. Ko‘rsatuvchi belgilar voqea-hodisa yoki belgini ko‘rsatish uchun ishlatilib, kompensatsion va verbal vositani kuzatib boruvchi belgi hisoblanadi. Ular qo‘l, bosh, gavda, nigoh/ko‘z/ orqali ifodalananadi. Bunda belgilar ko‘rsatmoq, ishora qilmoq, imo qilmoq kabi fe’llar yordamida beriladi: qo‘li bilan ko‘rsatdi, ko‘zi bilan davom et deb ishora qildi kabi.

2. Ta’kidlovchi belgilar. Ular ma’lum voqea-hodisa, belgi, holat, harakat yoki predmet haqidagi tushunchani ta’kidlash ma’nosini bildiradi. Bunday belgi tasdiqni, inkorni, gumonni, xayrixohlikni va boshqa ma’nolarni ta’kidlab ko‘rsatadi:

- Qonga qon! – dedi yigit.
- Zinhor! – dedi eshon qo‘lini baland ko‘tarib.

3. Ramziy belgilar. Ular rituallar (udumlar), etiket (adab) shakllari yoki an’anaviy muomala asosida shakllangan xatti-harakatlarni o‘z ichiga oladi va ma’lum axborot uzatish uchun ishlatiladi: «qo‘l qovushtirish», «qo‘l olishuv», «tiz cho‘kish» va b. Ramziy belgilar kommunikativ aktning tarkibida bo‘lgandagina noverbal vosita sifatida talqin etilishi mumkin.

4. Tasvirlovchi belgilar. Bunday belgilar narsa, belgi, harakat kabilarni tasvirlash asosida ifodalaydi. Aloqa-aratashuv jarayonida

¹¹⁸ Сайдхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.номз. ...дис.автореф. -Т., 1993. -26 б.

tasavvur orqali tushuncha yoki fikrni ifodalash suhbatdoshlar tomonidan narsa va belgini idrok etish asosida yuzaga chiqadi. Idrok qilingan narsa, belgi, harakat yoki holatni adresatga yetkazishda tasviriy belgi kommunikativ vazifa bajarib keladi. Masalan: «yurmoq» ma’nosи ko’rsatkich va o’rta barmoqlarni pastga qarata odam yurayotgan singari harakatlantirish asosida ifodalanadi.

5. Emotsional belgilar. Bunday belgilar insonning hissiyoti bilan bog‘liqdir. Inson faoliyati bo‘lmish til his-tuyg‘ular bilan organik birgalikda ekanini ta’kidlagan V.fon Gumboldt tilni inson bilan birga tekshirish kerakligini aytadi¹. Emotsionallikni bildiruvchi harakat va holatlar doimo bir xil mazmunni bildirmaydi. «Yig‘i» xarakterizatori «xaftalik», «achinish», «charchoq», «qo‘rqinch», «mehribonlik», «sevinch» kabi ma’nolarni ifodalashi mumkin. Emotsional holat aloqalarashuvda fikrni to‘ldirishi yoki verbal vosita o‘rnida qo‘llanishi mumkin.

- Deraza oynasini kim sindirdi? – deb berilgan savolga sinf o‘quvchilaridan hech kim javob bermadi. Shu payt Dilshodning yuzi qizarib, qo‘lidagi bosh kiyimini qaerga qo‘yishni bilmay besaranjom bo‘la boshladi.

Noverbal vositalar ishlatilish ko‘lamiga ko‘ra baynalminal /bosh harakati bilan tasdiq va inkor ifodalash /va milliy/ duo qilish, cho‘qinish/; individual /nisbiy xarakterdagи harakatlar/ va professional /sport hakamlari «til»i, chorrahadagi boshqaruvchi harakatlari/ bo‘lishi mumkin.

Dialogik diskurs jarayonida yuqorida sanab o‘tilgan mana shunday noverbal vositalar tushirilib qolishi natijasida ham ellipsis hodisasi yuz beradi. Shuning uchun ellipsis hodisasini ikki guruhga: verbal ellipsis va noverbal bo‘lib o‘rgangan ma’qul.

Dialogik diskursda nutqiy holat va nutqiy vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi nutqiy holat quyidagilarni: jinsiy tafovut, ishtirokchilar ning saviyasi, ijtimoiy mavqeи, yoshi, ma’lumoti,

¹ В.фон Гумбольдт. Характер языка и характер народа //Язык и философия культуры. М:Наука, 1955.

mutaxassisligi kabilarni o‘z ichiga oladi. Diskursning og‘zaki shaklda nutqiy vaziyat ko‘chada, uyda, avtobus (mashinada), telefonda va yozma shaklida (xat) kabi ko‘rinishlarga ega bo‘ladi. Bu esa dialogik diskursning pragmatik omilini tashkil etadi.

Masalan, quyidagi parchada dialogik diskursning og‘zaki shakli nutqiy vaziyatga ko‘ra uyda sodir bo‘lmoqda. Suhbatdoshning saviyasi, yoshi, uning ijtimoiy kelib chiqishi kabilar nutqiy holatning simmetrik pragmatik omili sifadida ro‘yobga chiqmoqda.

1. - *Voy, voy... O‘g‘lim Mavlon, bor, domla pochchangni chaqirib kel, voy, uh... Ollo. Menga dam solib qo‘ysinlar. Voy, jonim (A.Qahhor).*

2. - *Bolam Mavlon, do ‘xtir-po ‘xtirga ko ‘rsatmadingizmi?*

- *Yo ‘q.*

- *Yaxshi, aqllik ish qilibsiz. Do ‘xtir harom o ‘ldirib qo ‘yar edi. Men dam solib qo ‘ydim, xudo xohlasa erta – indin yurib ketadir. Xayr.*

- *Shoshmang, taqsir, mana, nazrni oling (A.Qahhor).*

3. - *O‘rtoq rafiqam! Ijozat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunali bajarib kelayotganimizga bir yil to ‘lgan kunda sizni bevosita tabrik qilishga!* (A.Qahhor).

4. -*Jinni bo ‘ldingmi, Ne’mat?*

-*Men sizga Ne’mat emasman, o‘rtoq Babbaev bo‘laman, o‘rtoq Xajjayip.(S.Ahmad)*

5. -*Voy bo ‘-o ‘-o ‘!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. –Agar sening duoing mustajob bo ‘lsa, men sakkiz yil avval o ‘lib ketishim kerak ekan-da, ukam? Men yetmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz!* (O‘.Hoshimov)

Demak, dialogik diskurs ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to‘ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig‘indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birliklardir. Ikkinchidan, dialogik diskursda xalq hayotining moddiy sharoiti, ma’naviy turmush tarzi, mafkurasi, dunyoqarashi, e’tiqodi,

ruhiyati, tarixi va dini, adabiyoti va san’ati, afsona va cho‘pchaklari, xalqning o‘ziga xos urf-odat va qadriyatlari, axloqiy aqidalari, hikmatli so‘z-u maqol-matallari, o‘zbekona odob va xulqning suhbatdoshlar nutqida milliy mental omil sifatida aks etadi.

Uchinchidan, nutqiy holat va nutqiy vaziyat dialogik diskursda asosiy pragmatik omil rolini o‘taydi.

1.2 Dialogik diskursda qo‘shma gapning voqelanishini o‘rganish muammolari

Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iboratdir. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, demak, til yaxlit vujud sifatida dialogik diskursda namoyon bo‘ladi. Gap - kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlatajigan asosiy birlik bo‘lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko‘rinishidir. Gap so‘zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi. Kishi ongida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutkda gap sifatida ro‘yobga chiqib, diskursni yuzaga keltiradi. Diskurs bu so‘zlovchi va tinglovchi orasida o‘zaro fikr almashtirish, savolga yarasha javob berish holatidir. Diskurs, ya’ni nutqiy muloqot jarayoni o‘nlab etnik (milliy), etnografik, ijtimoiy, tarixiy, etik-estetik, falsafiy – madaniy va sof lingvistik (lisoniy) omillar bilan bog‘liq bo‘ladi. Tilning kommunikativ mohiyati va uning ijtimoiy tabiat – mana shu diskurs sababli o‘z mazmun-mohiyatiga ega bo‘ladi.

Voqelikni va unga bo‘lgan munosabatni ifoda qilish uchun garmmatik jihatdan shakllangan, intonatsion hamda mazmunan nisbiy tugallikka ega bo‘lgan so‘zlar bog‘lanmasi gap deyiladi. Gap va uning tuzilishi yoki modeli haqida turlicha fikrlar bildiriladi. Xuddi shunday gapga ta’rif berilayotganda ham fikrlar har xil. Ammo uning mohiyati haqida gapirilganda ko‘pchilik olimlar kesimga urg‘u berayotganliklari seziladi. Masalan, E.Benvenistning fikricha, gapning birgina belgisi predikativ xarakterga ega bo‘lishidir, ya’ni predikatsiyadan tashqarida

gap bo‘lmaydi¹¹⁹. Bu masala bo‘yicha boshqa olimlarning fikri shu — yuqorida keltirilgan fikrning turli ko‘rinishlaridir. Turkiyshunoslikda ham gapning mohiyatiga shu nuqtai nazardan yondashilgan. An’anaviy grammatikaga asoslangan holda gap deganda, kesimlik markazini tashkil qilgan konstruksiya tushuniladi. Bu yondashuv g‘arb va rus tilshunoslarining ta’limotiga asoslangan holda yuzaga kelgan. Bu ta’limotni har xil oilalarga mansub bo‘lgan tillarga juda mos, deyish mumkin emas, albatta. Chunonchi, o‘zbek tiliga xos bo‘lgan xususiyatlardan biri shundaki, sub’ekt har doim ham alohida tarzda qo‘llanmaydi. Uning mavjudligi kesim formasi yordamida ifodalanadi. Demak, turkiy tillarda gapning shakllanishida kesim asosiy va muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek formal tilshunosligida gapning mohiyatini tashuvchi bo‘lak sifatida uzoq vaqt davomida «ega + kesim» tan olib kelindi. Lekin o‘zbek tilida bir tarkibli gaplarning keng iste’molda bo‘lishi gapning eng kichik qolipi ikki bo‘lakli bo‘lishi shart emasligidan dalolat beradi.

Shunday ekan, gaplar tuzilishi jihatdan sodda, qo‘shma va uyushgan gaplarga ajratiladi.

Qo‘shma gap sodda gaplar bilan mustahkam bog‘langan, biroq undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot nuqtai nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma hisoblanadi. Shu bois qo‘shma gapning umumiy lisoniy mohiyati uning sodda gaplarga o‘zaro munosabatida ochiladi. Lisoniy struktura jihatidan qo‘shma gapning sodda gapdan farqi ma’lum darajada ravshan. Aniqrog‘i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo‘lsa, qo‘shma gapda u birdan ortiq bo‘ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun hamda, grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi.

Shunday qilib, qo‘shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo‘ljallangan sodda gaplarning grammatik,

¹¹⁹ Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа// Новое в лингвистике. Вып. IV. М., 1965, с. 446.

semantik, intonatsion va kommunikativ jihatlardan yaxlitlangan butunligidir. O'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarga oid ilk ma'lumot 1941 yilda H.G'oziev tomonidan berilgan. Olimning "Hozirgi zamon o'zbek tilada ergash gaplarning sostavi" nomli ishida qo'shma gaplarning tuzilishi haqidagi fikrlar bayon qilingan. 1955 yilda F.Kamolning qo'shma gaplarning maqomi, tasnifi masalasiga oid ishi e'lon qilindi¹²⁰.

1960 yillarda qo'shma gapning sintaktik tuzilishi, uning turlari masalasi haqida G'.Abdurahmonov va M.Asqarovalarning bu boradagi ishlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.

So'nggi yillarda qo'shma gaplarga semantik-sintaktik hamda shakliy-vazifaviy yondashishga bo'lgan qiziqish qizg'in kuchaymoqda. N.Mahmudov, A.Berdialiev, S.Solixo'jaeva, R.Sayfullaeva, M.Qurbanova kabi olimlarning tadqiq ishlari bunga misol bo'la oladi¹²¹. Uzoq yillar davomida o'zbek tilshunosligida qo'shma gaplar qismlarining tabiat, ularning miqdori, sintaktik mavqeい, mazmuniy munosabati o'r ganildi. Chunonchi, G'.Abdurahmonov qo'shma gaplar qismlarining semantik, grammatik, intonatsion munosabatlariga ko'ra guruhlanishi (bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap) ni, professor M.Asqarova qo'shma gaplarning mazmuniy munosabati,tuzilishi,bog'lanish yo'llari jihatidan

¹²⁰ Ф.Камол. қўшма гапларга доир масалалар.- Тошкент.1955; Яна қаранг: Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи.- Тошкент: Ўзбекистон. 2002.-Б.207.

¹²¹ Бердиалиев А. Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчинённого предложения узбекского литературного языка//Автореф. дисс..док. филол. наук. -Ташкент, 1989;

Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш.,Искандарова Ш.,Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2001, -1646 ; Нурмонов А. ва бошкалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.- Тошкент: Фан, 1992, -292б; Сайфуллаевна Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-функционал талқини.-Тошкент: Фан, 1994. -57 б; Курбонова М. Ўзбек тилшунослигига шакл-вазифавий йўналиш ва содда гап курилишининг талқини .Филол. фан. док..дисс... автореф. -Тошкент, 2001. -49 б.

qo'shma gaplarni ikki guruh(bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap)ga ajratib tadqiq etdi.

R.Sayfullaeva qo'shma gaplarni formal-funksional jihatdan o'rganib ularni quyidagi guruhlarga bo'ldi:

Qo'shma gaplarning umumiy lisoniy kolipi [WPmUWPm] bo'lib, u kuyidagi yana uchta oraliq ko'rinishlarga ajraladi:

1. [WPm,WPm] qolipli qo'shma gaplar, uning tarkibiy kismlari sanalmish sodda gap kesimlarining har biri mustaqil shakllangan bo'lib, ularni osongina alohida sodda gaplarga aylantirib yuborish mumkin.

2. [WPm → WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarda birinchi gapning markazi tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-son kabi ma'no va ko'rsatkichlarga ega bo'lmaydi, shuning uchun doim tobe mavqeda bo'ladi.

3. [WPm ↔ WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarning mohiyati shundaki, ma'lum bir ma'noni ifodalash vazifasini bajarish uchun har ikkala qism tarkibidagi [Pm] bir-birini taqozo qiladi. Biri ikkinchisiz shu ma'no va vazifada qo'llana olmaydi¹²².

Lisoniy birliklar serqirra mohiyatli bo'lganligi bois, kamida ikkita paradigmaga kiradi. Shu boisdan biror butunlikka kiruvchi lisoniy birliklarni kamida ikki tomondan tasniflash mumkin bo'ladi. Qo'shma gap ham lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo'lib, bu murakkablik uning lisoniy satxda tutgan o'rni, tarkibidagi sodda gaplarning grammatik shakli va bog'lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatlarining rang-barangligi bilan belgilanadi. Shuningdek, qo'shma gap turlarini xilma-xil asoslarda turlichcha tasniflash mumkin bo'ladi. Tasnif asoslarining aniqligi va tasnifning izchil amalga oshirilishi masala mohiyatini oydinlashtirishda muhim omillardan biridir.

¹²² Сайфуллаева Р. Хозирги ўзбек адабий тили формал-функционал талқинида қўшма гап. -Тошкент. 1993. -Б. 34-42; Шу муаллиф. Хозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талкини //Докт.. дис..автореф. -Тошкент. 1993. -Б. 34-41.

Qo'shma gaplarning ma'noviy va struktur sintaksis nuqtai nazaridan tasnifi ko'p hollarda o'zaro farqlanadi.

Shunday qilib, an'anaviy sintaktik ta'limotda qo'shma gaplar qismlari orasidagi mazmun munosabati, bog'lovchi vositalari, sintaktik aloqa turi va ohang jihatdan shakllanishi kabi belgilari asosida tasniflanadi va uch guruhgaga bo'linadi: 1.Bog'langan qo'shma gap. 2.Ergashgan qo'shma gap. 3.Bog'lovchisiz qo'shma gap.

Formal –fuksional tahlil usulida esa: 1.Teng tarkibli qo'shma gap [WPm, WPm]. 2.Tobe tarkibli qo'shma gap [WPm → WPm] va 3.Mutanosib tarkibli qo'shma gap [WPm ↔ WPm].

Shu o'rinda dialogik diskursda uchraydigan qo'shma gaplar xususida to'xtalib o'tsak: Birinchidan, [WPm → WPm] tipik ko'rinishli gaplarda har ikkala sodda gap ham shakllangan [Pm] ga ega bo'lsa-da, birinchi gapning markazi mustaqil sodda gap kesimi (MKSh) bo'la olmaydi. U hamisha tobe gap markazini shakllantiruvchi vosita sifatida bo'lib, o'z mazmunini namoyon qilish uchun o'zidan keyin mustaqil holda namoyon bo'la oladigan, voqelanishi uchun oldingi gapga ehtiyoj sezmaydigan gap bo'lishini taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, bu tipik ko'rinishli gap tarkibidagi oldingi sodda gapning kesimi nomustaqlig'ini shakli (NKSh) bilan, keyingisi mustaqil kesimlik shakli (MKSh) bilan shakllangan bo'ladi. Masalan, *Ayol kishi rahbarlik qilsa, kalavamning uchini yo'qotib qo'yaman*.

Ikkinchidan, [WPm → WPm] tobe munosabali qo'shma gaplar mazmun munosabatiga ko'ra: payt, to'siqsizlik, shart, sabab, maqsad kabi ma'nolarni ifodalab keladi. Masalan, to'siqsizlik ma'nosи: *Men aravadan boshqa ishga yaramaydigan pachoq otday ko'rinsam ham, uncha-muncha chavandoz minolmaydigan uloqchi otman!* Uchinchidan, tobe munosabali qo'shma gaplarning tarkibiy qismlarida bog'lovchi-yuklama vositasi (-sa, -u, -yu, -mi, -sa ham, -sa da) va ergashtiruvchi bog'lovchi vositasi qo'llaniladi. O'zbek tilidagi tipik vakili *[-sa]* shart mayli shakli orqali birishi ko'p uchraydi.Chunonchi,

“-Osmon tushib ketsa, ushlab qolasiz”¹²³ yoki “-Agar biron ish ma’qul kelib qolsa, Arslonbek aka shoshilmang”¹²⁴.

Shuningdek, “-To ‘kilganini kishi tez payqaydi, tomchilaganini uzoq payqamaslik mumkin”¹²⁵ yoki “- To ‘g’ri, yomon odam jazosini tortishi kerak, lekin, Arslonbek aka, uni kolxozdan haydamasdan oldin partiyaviy masalasini hal qilish kerakmikin”¹²⁶ kabi [WPm, WPm] teng munosabatli qo’shma gaplar uchraydiki, ularning tarkibiy qismlarida ohang va teng bog‘lovchi vositalar qo’llanilishi kuzatiladi. Bu haqda navbatdagi boblarda maxsus to‘xtalib o’tamiz.

¹²³ А.Қаҳхор. Синчалак. Танланма асарлари. Ҳикоя ва қиссалари. Тошкент. 1965. —Б.102.

¹²⁴ А.Қаҳхор. Синчалак. Танланма асарлари. Ҳикоя ва қиссалари. Тошкент. 1965. —Б.151.

¹²⁵ А.Қаҳхор. Синчалак. Танланма асарлари. Ҳикоя ва қиссалари. Тошкент. 1965. —Б.142.

¹²⁶ А.Қаҳхор. Синчалак. Танланма асарлари. Ҳикоя ва қиссалари. Тошкент. 1965. —Б.155.

Ikkinchи bob

2 DIALOGIK DISKURSDAGI QO‘SHMA GAPLARNING SEMANTIK VA STRUKTUR O‘ZIGA XOSLIGI

2.1 Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning semantik xususiyatlari.

Anglashiladiki, diskursga aloqador dastlabki izlanishlar XX asrning 50-yillarida shakllandi. Mazkur ishlarda bu muammo birdan ortiq gaplardan tashkil topganligi va “murakkab sintaktik mohiyatli” va yuqori pog‘onali birlik” sifatida e’tirof etilgan¹²⁷. An’anaviy tilshunoslikda mantiqiy grammatika hamda so‘zlashuv nutqi aloqadorligi jarayoni nutqning yuqori pog‘onali birligi sifatida baholangan edi. Shuningdek, mavzuga aloqador hodisalar tahlili jarayonida tilshunoslар og‘zaki nutqqa aloqador hodisalar, ya’ni undalma, kirish so‘z, kirish birikmalar bilan ifodalangan shakllarning “murakkab sintaktik qurilma” sifatida berilishini qayd etadilar. Xususan, bunday e’tirof o‘tgan asrning 20-yillarida L.V.Щерба tomonidan ham bildirilgan¹²⁸. Xorijiy tilshunoslikda sintaktik diskurs muammosi o‘tgan asrning 50-yillarida Z. Xerrisom tomonidan ko‘tarildi¹²⁹. Xuddi shu davrda E. Benvenist diskurs tushunchasiga alohida bir tizim sifatida yondoshadi. Chunonchi, tilshunos «gap bilan birga til tizimlariga alohida bir belgi sifatida qaramasdan, boshqa bir nuqtai nazardan qarash kerakligini, xususan, nutqiy muloqot jarayonida yuzaga keladigan hodisaning diskurs ekanligini qayd etadi¹³⁰.

¹²⁷ Фигуровский И.А. Основные направления в исследованиях синтаксиса связного текста // Лингвистика текста. Материалы научной конф. Ч. II. – М.: МГПИИ им. М. Тореза, 1974. – С. 108-115.

¹²⁸ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с; 2-е изд. – М.: УРСС, 2004.

¹²⁹ Harris Z.S. Analyse du discours // Languages, 1969. – №13. – Р. 8-45

Harris Z.S. Notes du cours de syntaxe.–Paris: Ed. du Seuil, 1976.–238 p.

¹³⁰ Benveniste E. Problèmes de linguistique général. – Paris: Gallimard, 1966.–356 p.

Shu o‘rinda dialog atamasi xususida ham qisqacha sharh bersak. Dialog - (fr. dialogue, angl. dialog [ue], grekcha. dialogos 'razgovor, beseda'; bukv. 'rech cherez')¹³¹ tarzida ifodalanadi. Aslida bu so‘z , suhbat, bahs, muloqot shakli ma’nosini bildiradi. Ayonki, dialog ikki yoki undan ortiq shaxslar o‘rtasida ishlatalidi. Dialog atamasining badiiy asarlardagi quyidagi turlari ommalashgan: 1) - *pesa asarlari qahramonlari suhbatida*;

2) - *badiiy asar qahramonlarining o‘rtasidagi o‘zaro muloqotlari jarayonida* ;

3) – *dialogning yana davr qahramonlari va ular yashagan muhit, siyosiy arboblari orasida kuzatiladigan turlari mavjud.*

Dialog atamasiga fanda birmuncha diskurs tushunchasi yaqinroq turadi. Ammo bu o‘xshashlik bilan ular ikkisini bir hodisa sifatida baholash lozim degani emas. Fransuz tilshunosligi lug‘ati mualliflari “diskurs” atamasiga quyidagicha izoh berishadi- zamonaviy tilshunoslikda diskurs atamasi so‘zlashuv nutqidagi mavjud yuqori hajmli fraza, shu boisdan u mavjud frazalar bilan o‘zaro aloqadorlikdadir. Aksincha, til birligi bo‘lgan gapning diskursiv analiz orqali yangi o‘ziga xos lingvistik qirralari ochiladi¹³². Bu masala xususida ingliz tilshunoslari “ diskurs bu avvalo matnda namoyon bo‘ladigan mana shu matnning ajralmas tarkibiy qismi sanaladi” ,- deb qayd etishadi¹³³. Ko‘rinadiki, badiiy asar qurilmasida g‘oyat muhim o‘rin tutgan dialogik diskurslarning qurilishi hamda vazifalar doirasining kengligi va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Dialogik diskurs o‘zining tuzilishi va badiiy asar strukturasida egallagan o‘rni jihatdan ko‘pincha muallif bayonining kompozitsion-uslubiy tizimini belgilab beradi. Tilshunos S.Boymirzaeva bu xususida stilistika fanining asoschilaridan bo‘lgan Sh. Balli va uning ko‘pgina izdoshlari

¹³¹ Buyssens E. La communication et l’articulation linguistique. – Bruxelles: Presses Universitaires, 1970. – 175 p.

¹³² Dubois J., Giacomo M. et al. Dictionnaires de linguistique. – Paris: Larousse, 1973. – 516 p.

¹³³ Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII.

ushbu fan ifoda shaklining bayon qilinayotgan mazmunga munosabatini, aniqrog'i, mazmun va ifoda doiralari o'rtasida paydo bo'ladigan mutanosiblik (izomorfizm) va nomutanosiblik (assimmetriya) muammosi bilan shug'ullanishini ta'kidlaydin¹³⁴. Shuningdek, tilshunos ifoda va mazmun doiralarining munosabati muammosi yechimini izlashga turlicha yondashish mavjudligini, zero, mazmun yoki tushuncha umumiy xarakterga ega bo'lib, milliylik xususiyatidan yiroq, ifoda shakli esa – milliy, shu sababli biror bir mazmun yoki tushunchaning u yoki bu tilda va uslubda ifodalanishi bilan qiziqsak, ushbu til zahirasida mavjud bo'lgan turli sathlarga oid vositalarni izlay boshlashimizni e'tirof etadi. Bunday izlanish mazmundan – shaklga ko'rinishida bajariladi. Ammo uslubiy tahlilda shakldan – mazmunga ko'rinishidagi yo'nalish ham keng qo'llaniladi. Har ikki holda ham stilistika ifoda doirasiga kiruvchi shakllarning tahlilini dastlabki o'ringa qo'yadi¹³⁵. Bu o'rinda tilshunosning fikrlariga qo'shilish mumkin. Sababi, badiiy asarda voqeа yozuvchi tomonidan bayon qilinar ekan, shunday vaziyat yuzaga keladiki, endi muallif voqealar rivojining keyingi bosqichini o'z so'zлari bilan ifoda qilishining iloji bo'lmay qolmaydi. Bunday paytda yozuvchi dialogga murojaat qiladi. Demak, badiiy asarning bir butun struktural tizimi va uslubiy yaxlitligi dialogning asarda tutgan o'rni va roli bilan uzviy bog'liqdir. Bu esa , albatta, ifoda va mazmun doiralarining o'zaro aloqadorligida namoyon bo'ladi. O'zbek tilshunosligida qo'shma gap talqini nazariyasini ko'rib chiqish fanimizda sistem-struktur tahlil usullarining mavqeini osha borishi bilan uzviy bog'liq. Bizningcha, keyingi davr o'zbek tilshunosligida bu masala o'zining yechimini yetarli darajada topib bormokda. Chunki o'zbek tilida gap qurilishining sistemaviy-strukturaviy tadqiqkda bugungi kunda ikki yo'nalish ajralib turadi. Bu yunalishlardan biri A.Berdialiev, N. Maxmudov¹³⁶,

¹³⁴ Балли Ш. Французская стилистика. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1961, – с.14.

¹³⁵ С.Боймираева. Бадий матнда кўшма гап. Самарқанд, -СамДУ, 2008, -1146

¹³⁶ Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан , 1992, 2926.

A.Nurmonov¹³⁷, M.Boshmonov, D. Lutfullaeva¹³⁸, Sh. Iskandarova^{139, 140} va S.Solixo‘jaevalarning¹⁴¹ ishlarida o‘z aksini topgan bo‘lsa, ikkinchi yo‘nalish M.Abuzalova¹⁴², R.Sayfullaeva¹⁴³, H. Ne’matov¹⁴⁴, B.Mengliev¹⁴⁵, M.Qurbanova¹⁴⁶ kabi tilshunoslarning ishlarida o‘z aksini topgan. Bunday tadqiqotlarda sistemaviy tilshunoslikning lisoniy birliklar orasida sintagmatik va paradigmatic munosabatlar, lisoniy birliklarda shakl va ma’no nomutanosibligi kabi asosiy tushunchalari V.Vinogradov- A. G’ulomov talqini (tizimida) asosida ajratilgan sintaktik birliklar - sodda va qo‘shma gaplarning bu talqinda ajratiladigan shakl, qurilish va ma’no turlari asosida ko‘rib chiqiladi. Yana bir tadqiqotlarda esa, gapning lisoniy qoliplari va ularning nutkda voqelanishi, lisoniy kolipning struktur tarkibi, qismlar orasidagi aloqadorligi va ularning moddiy shartda voqelanishi, ifodalanishi masalasi ilgari suriladi. Bular nutqda voqelangan gapni

¹³⁷ Нурмонов А.Н. Гап хақида синтактик назариялар.-Тошкент,1988,99 б
Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, № 4, 2001.

¹³⁸ Лутфуллаева Д. Гапнинг семантик-синтактик курилиш колипи ва пропозитив структураси ургасидаги муносабат: Филология фанлари доктори... дис.: - Тошкент, 2006. - 272 б.

¹³⁹ Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филология фанлари доктори... дис.: - Тошкент, 1999. - 265 б

¹⁴⁰ Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификати в парадигматика. –Т.,-Фан, 1989,1076.

¹⁴² Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. Номз.дис-си. - Т., -1994. Акрамов Ш. Ҳозирги узбек тилида тулдирувчи ва хол категорияси [WP_m] аспектида. Номз. дис-си. - Т., - 1997. Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш колиштари ҳакида. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №5, 42-47 б.

¹⁴³ Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. – Тошкент: Фан, 1994. – 358 б.

¹⁴⁴ Немматов Х., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Тошкент: Университет, 1999. – 55 б.

¹⁴⁵ Менглиев Б. Ўзбек тилининг структур синтаксиси. – Қарши: Насаф, 2003. – 147 б.

¹⁴⁶ Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Бокиева Г., Курбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент, 2007. – 379 б.

nutkiy hosila, uning strukturasi, qurilish qolipi, qolip tarkibiy kismlarining imkoniyatlarini lisoniy hodisa va imkoniyat deb bilishadi, shuning uchun ular o‘z sintaktik tahlillarini o‘rganilayotgan nutqiy hosilalarning zamirida yotgan, ularning asosini tashkil etadigan lisoniy qoliplarni ajratishdan bo‘plashadi. Bunday qarash namoyandalarida gapning eng kichik qurilish qolipi, (atov birligi+kesimlik kategoriyasi shakli) yoki [WP_m] (qolip belgisi) tarzida ajratiladi¹⁴⁷. Barcha sintaktik tahlillarda shu lisoniy qolip [WP_m] asos qilib olinadi va gap bilan alokador bo‘lgan sintaktik xodisalar talqinida unga tayaniladi .

Tilda lison birliklarining ob’ektiv voqelik bilan munosabati masalasi muhim o‘rin tutadi. Har qanday lisoniy birlik, jumladan, gap ham voqelikning biror bo‘lagini aks ettiradi. Gapda ifodalangan fikrning voqelikka munosabatini ko‘rsatuvchi modallik kategoriyasi har bir gapning muhim konstruktiv belgilaridan biri hisoblanadi. Ma’lumki, tilda serqirra va murakkab birliklar tahlil jarayonida bir necha paradigmaga mansub bo‘lishi ham mumkin, tasniflashda hodisaning qaysi tomoni tadqiq manbai sifatida tanlanganligini hisobga olish lozim. Anglashiladiki, insonning kimligi uning ikki jihat – hattiharakati va so‘zi (nutqi) odamlar bilan o‘zaro muomalasida ayon bo‘ladi. Shuning uchun ham odamlar inson ruhiyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan bu masalalar bilan juda qadim vaqtlardan buyon qiziqib keladilar. O‘zbek tilshunosligida murojaat shakllarining tadqiq qilinish jarayonlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, muammoning o‘rganilish darajasi bir necha bosqichda olib borilgan. Chunonchi: 1) inqilobga qadar mavjud manbaalar (M.A.Terentev, V.Nalivkin , Z.A.Alekseev, A.Vishnegorskiy va boshqalar^{148, 149}; 2) inqilobdan keyingi 20-30 yillar davridagi manbalar; 3) 40-yillardagi mavzuning o‘rganilish tarixi; 4) 50-60 yillarga tegishli manbaalar. Mazkur 1-va 2-davrlarga tegishli

¹⁴⁷ Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик курилиш колиштари хакида. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №5, 42-47 б.

¹⁴⁸ М.А.Терентьев. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская языки.1, СП,1875.

¹⁴⁹ В. Наливкин. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казань, 1884.

manbaalar ichida tilshunos Abdurauf Fitratning muammoga taalluqli fikrlari e'tiborga loyiqidir¹⁵⁰. Shuningdek, nutq va nutq madaniyati muammolari bilan ilmiy asosda jiddiy shug'ullanish masalasi birinchi marta Praga lingvistik to'garagi a'zolari tomonidan o'rganilganligi manbalarda qayd etiladi. Nutq madaniyatining asosiy muammolaridan biri fikrni aniq ifodalash uchun so'zni va grammatic vositalarni o'rini tanlashdir. So'z ifodalagan tushunchani aniq tasavvur qilgan holda matnga mos keluvchi so'zni tanlash maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlash joiz. Buning uchun tanlab olingen so'zlarning predmet ma'nosini butun ottenkalari bilan, aniq mushohada qilgan holda, so'ngra mavjud so'zlarning predmet ma'nosidan tashqari, emotsiyal-ekspressiv bo'yodkorlikka ega ekanligini nazarda tutish lozim. Shu ma'noda qaraydigan bo'lsak, kishilar muloqotida uchrovchi bunday emotsiyal-ekspressiv so'zlarda soddalik, ta'sirchanlik, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, erkinlik sezilib turadi. Ammo tilda bunday so'zlar ifodasining o'zi ijobiyl va salbiy ottenkalarni ham anglatadi. Kishilar muloqotlari jarayonida hamda badiiy adabiyotlarda muammoning qo'shma gaplardagi talqini masalasiga to'xtalib o'tishni lozim topdik. Kishilar nutqida uchrovchi quvonch semasining ifodalanishi ijobiyl ma'no ottenkasini ifodalovchi erkalov, xushmuomalalik, poetik folklor so'zları orqali yuzaga keladi. Shu bois bunday ko'rinishdagi so'zlar maxsus guruhlarga ajratiladi. Ularning ayrimlariga va badiiy adabiyotlarda yoritilish holatlariga to'xtalib o'tamiz.

So'zlashuv nutqida uchrovchi erkalov, kichraytiruv so'zları. Mazkur guruhga mansub so'zlar gapdag'i vazifalari va ishlatalish xususiyatlariga ko'ra nutqning xoslangan boshqa tip so'zlaridan farq qiladi. Chunki, bunday so'zlarda so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan ijobiyl-intim munosabati sevishi, shodlanishi, erkalashi namoyon bo'ladi. Bunday ma'no ifodalovchi shakllarga quyidagi lisoniy birliklarni kiritish mumkin: *bo'talog'im, erkam, bolaginam, qaqqajon, o'rtoqjon, dugonajon, ayajon, ovsinjon, ayajon, bibijon, qizginam* va

¹⁵⁰ Фитрат. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб. Нахъ. 4-босма. Ўздавнашр. Самарқанд-Тошкент, 1930.

boshqalar. Misollarga murojaat qilamiz: 1. **O‘rtogjon**, *sizlarning to‘ylaringizni hamma maqtab yuribdi-ya, biz ham bundan quvonib, ko‘nglimiz yayrab yuripmiz.* (*O’.Hoshimov. “Tushda kechgan umrlar”*). 2. **Zuhra qizalog‘im**, *bu fe’ling naqd otangning o‘ziga o‘xshaganini ko‘rib turibman, ollohga shukur, oxiridan quvontirsin.* (*O’.Hoshimov. “Nur borki, soya bor”*). 3. **Voy ovsinim** *tushmagur-ey, bunday ishlarga qandoq ulguradi, ishqilib baraka topsin.* (*O’. Hoshimov. “Ikki eshik orasi”*). Keltirilgan misollardagi – *loq, -jon, -im* affikslari manbaalarda qayd etib kelinadigan erkalov semasidan tashqari quvonch semasini ham ifodalab kelmoqda. Bundan tashqari yuqorida qayd etilgan misollar qo‘shma gaplardir, xususan, ularning hammasi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplardir. Ammo bu gaplar tahliliga e’tiborni qaratadigan bo‘lsak, ularning har biri alohida funksiyani bajarishini ko‘rish mumkin. Chunonchi, birinchi misolda qo‘shma gap tarkibidagi qismlar sabab-natija munosabatini ifodalab kelmoqda, ya’ni bog‘lovchisiz qo‘shma gapning birinchi qismi ikkinchi qismda ifodalangan voqeа -hodisaning sababini (*biz ham bundan quvonib ko‘nglimiz yayrab yuripmiz* buning sababi *sizlarning to‘ylaringizni hamma maqtab yurishida*) izohlab kelgan. Keltirilgan ikkinchi gap qiyoslash munsabatini ifodalangan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar sirasiga kiradi. Bunda qo‘shma gap tarkibidagi qismlarning mazmunlari biri-biriga qiyoslanib, chog‘ishtirilgan. Qiyoslash munosabatining yoritilishi qismlarining umumiyligi mazmunidan tashqari boshqa yordamchi leksik vosita -kirimlar orqali ifodalangan. Tahlil uchun tanlangan uchinchi misolda qo‘shma gap tarkibidagi konstrutsiyalar kesimlari turli shaklda ifodalangan, natijada birinchi qismda anglashilgan mazmun tugallanmay, qo‘shma gap tarkibidagi ikkinchi qismidagi mazmun yuzaga chiqadi.

Manbalarda so‘zlashuv uslubida uchrovchi erkalash so‘zlarini nutqda qo‘llanilish doirasini va ma’no ottenkasiga ko‘ra bir necha guruhlarga ajratish hollari mavjud. Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, mazkur so‘zlar yuqorida qayd etilgan ma’nolaridan tashqari xursandchilik semasini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Masalan:

1.Hali sen....sen o'sha Ulug'xo 'jaboylarning tomiridanmisan, Sabinabonuning o'g'li.. .kel, **oppog'im** qayta bag'rimga bosay.

(Murod Mansur "Judolik diyori"). 2. **Ayajon, mehribonim** ..men baxtliman, endi sizni hech qachon yolg'izlatib qo'ymayman. (Mirmuhsin "Jamila"). Keltirilgan misollar ham tuzilish jihatdan qo'shma gaplarga mansub. Mazkur gaplar tarkibida qo'llanilgan grammatik vositalarning mavjudligiga ko'ra ularning har ikkalasi ham bog'lovchisiz qo'shma gaplarga mansubdek. Chunki qo'shma gap tarkibidagi mayjud sodda gaplar (1-misolda) ifodalangan fikrlar bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, gaplarning biri ikkinchisini taqozo etadi. Qo'shma gaplarning bu turida mazmuniy va intonatsion yaxlitlik kuchli bo'ladi. Qayd etilgan ikkinchi misolda holat tamoman o'zgacha. Sirdan qaraganda, mazkur gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro tobe yoki teng bog'lovchi vositasiz birikkandek, shu belgisiga ko'ra bu gapni bog'lovchisiz qo'shma gaplar sirasiga kirlitsa bo'ladi. Ammo tanlangan qo'shma gap tarkibidagi sodda gap alohida olingan sodda gapdan nisbatan mustaqil emasligi bilan ajralib turadi. Avvalo, bu grammatik va intonatsion nomustaqlilikdir. Shunga ko'ra : **Ayajon, mehribonim** ..men baxtliman, endi sizni hech qachon yolg'izlatib qo'ymayman gapini bog'lovchisiz emas, balki ergash gapli qo'shma gap sifatida baholash to'g'ri bo'ladi. Bu qurilmani ergash gapli qo'shma gap qilib turgan narsa mazmuniy taqozo etuvchanlikdir.Uchinchi qismning endi so'zi bilan boshlanishi ko'rsatib turibdi. Bu kabi gaplarni sinkretik qo'shma gaplar qatoriga kiritish mumkin. Chunki ular sabab, payt ergash gapli qo'shma gaplar sirasidadir.Birinchi gapdagi mazmun ikkinchi gapdagi mazmun uchun sabab maqomidadir.

Tilda mayjud intim-munosabat bildiruvchi erkash so'zleri (*jonim, sevgilim, vafodorim, yolg'izim, azizim..*), do'stlik, qadrdonlikni ifodalovchi so'zlar (*dugonajon, o'rtoqjon, birodarginam, qaqqajon, og'ajon, do'stginam..*) , xushmuomalalikni bildiruvchi so'zlar (*aylanay, o'rgilay, do'mboq, shirintoy, bolajon, bolakay, qoqindiq, girgitton...*) kabi so'zlar manbalarda qayd etilgan funksiyalaridan tashqari quvonch semasini ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

Misollarga murojaat qilamiz: 1. Azizim Rustam aka, bu sizga mendan sovg‘a, bo‘yningizni yaxshilab o‘rab oling. (O‘.Hoshimov. “Tushda kechgan umrlar”). 2. Enaxon, jonim o‘rtoqjon, bormisizlar, kutaverib ko‘zlarimiz to‘rt bo‘lib ketdi-ku?! (Cho‘lpon “Kecha va kunduz”). 3.Uyalmay qoling, qaqajon, sizga kim qo‘yibdi qochishni-a?! (Murod Mansur “Judolik diyori). 4. Bolajon, muncha shirin bo‘lmasang, isming nima?(Solih Qahhor “Daydi qizning daftari”). 5. Menga qarang, qogindiq, yosh bola farishtadek gap, unga ozor bermang, aylanay. (O‘.Hoshimov “Dunyoning ishlari”). Keltirilgan misollardagi ajratib ko‘rsatilgan shakllar, asosan, ayollar nutqidan olingen. Shuningdek, o‘rtoq so‘zi so‘zlashuv nutqida umum tomonidan ishlatiluvchi murojaat formasi bo‘lib, u bilan kishilar bir-birini chaqiradi, undaydi hamda xitob qiladi. Mazkur so‘zga -jon affiksi qo‘shilish natijasida sevish, erkalash, quvonch ma’nolari ham ifodalanadi. Shuningdek, ayollar nutqida qo‘llaniluvchi *dugonajon*, *qaqajon*, *o‘rtoqjon* so‘zları ham yaqin munosabat, sevish, quvonch ottenkalarini bildiradi. Yuqorida misollar tuzilishiga ko‘ra qo‘shma gaplardir. Ma’lumki, qo‘shma gap lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo‘lib, bu murakkablik uning lisoniy sathda tutgan o‘rni, tarkibidagi sodda gapning grammatik shakli va bog‘lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatning rang-barangligida namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra tanlab olingen misollarni qo‘shma gap tarkibidagi sodda gapning o‘zaro munosabati – *mazmun*, *grammatik*, *intonatsion* nuqtai nazardan ham tasniflash mumkin. Chunonchi mazkur gaplar : 1.*Gap tarkibidagi bog‘lovchi vositalarga ko‘ra- ohang bilan bog‘langan qo‘shma gaplar* qatoriga kiradi; 2. *Qo‘shma gap tarkibiy qismlari orasidagi ma’noviy munosabatning ifodalanishiga ko‘ra -birin-ketinlik munosabatiga* kiritish mumkin; 3. *Gap tarkibidagi lisoniy sintaktik qoliplarga ko‘ra mazkur gaplar-(WPm, WPm) - teng tarkibili qo‘shma gaplar* qatoriga kiradi.

O‘zbek nutqida ishlatiladigan oila-qarindoshlik terminlarining ko‘p vaqt murojaat shaklida qo‘llanilishi, darhaqiqat, ularning xarakterli belgisi hisoblanadi. Oila-qarindoshlik terminlaridan katta qarindoshlarga nisbatan qo‘llaniladigan vokativ formadagi so‘zlar

hurmat yuzasidan bo‘ladigan murojaatni bilidirishi, kattalarning kichiklarga qo‘llaniladigan *o‘g‘lim*, *qizim* tipidagi vokativ formalar erkalash yuzasidan bo‘ladigan murojaatni bildirishi manbaalarda qayd etiladi. Mazkur fikrlarni to‘g‘ri ekanligini ta’kidlagan holda, bunday shakllarning yana xursandchilik, quvonch, sevish kabi semalarni ham bildirishini qayd etib o‘tmoqchimiz. Chunonchi: 1. **Oh** *o‘g‘lim*, **oh** *Muzaffarim*, *qanday ko‘hlik yigit bo‘pti-ya, tuf-tuf ko‘z tegmasin.* (*O‘.Hoshimov. “Ikki eshik orasi”*). 2. **Voy**, *qizim tushmagur-a*, *qo‘rqma, otangni o‘zim ko‘ndiraman.* (*Cho‘lpon. “Kecha va kunduz”*). 3. **Ie**, *Kumushbibi, menga yo‘l bo‘lsin, mana siz u bilan tenglashsangiz arziysi.* (*A. Qodiriy. “O‘tgan kunlar”*). 4. **Ehe**, *sevgilim, bo‘ldi ko‘z yoshingni art, bilasan sen men uchun hamma narsadan azizsan!* (*Solih Qahhor. “Daydi qizning daftari”*). Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, murojaat shakllarida uchrovchi bunday shakllar undovlar bilan ham qo‘llanilib, unda kishilarning his-tuyg‘usi, emotsiyasini, ruhiy holatini ham ifoda etib kelishi mumkin. Ajratib ko‘rsatilgan undovlar ijobiy emotSIONAL undovlar bo‘lib, ular kontekst va intonatsiya bilan bog‘liq ravishda zavqlanish, quvonch, xursandchilik, mammuniyat, qoyil qolish, shodlanish, minnatdorlik, tashakkur kabi ma’nolarni ifodalaydi.

Tilshunoslikda mavjud formal-funksional yondashuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gap qo‘shma gap sifatida qaraladi. Chunki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallik, mayl (kesimlik) ma’nolari birdan ortiq ifodalanadi. Bu esa semantik nuqtai nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi. Shu ma’noda qaraydigan bo‘lsak, yuqorida misollarning har birida qayd etilgan grammatik holatlarning barchasi mavjud bo‘lib, ularning har biri qo‘shma gapning qaysidir qirrasini ochish uchun xizmat qiladi. Chunki qo‘shma gap murakkab va serqirra hodisa bo‘lib, uning tahlil jarayoni ob‘ektning qaysi tomoniga qaratilganligi bilan muhim. Agar biz yuqorida keltirilgan gaplarni ular tarkibiga kiruvchi sodda gaplar orasidagi aloqaga asosan tahlil qilsak, unda mazkur gaplarning barchasida tenglanish aloqasi mavjud. Odatda bunday holatda ular teng bog‘lovchilar yoki intonatsiya orqali birikadilar. Ba’zan bunday

ko‘rinishli gaplar orasida sabab-oqibat aloqasi mavjud bo‘ladi. Bunday holatda ularni mazmunan tobe-hokim gaplarga kiritishga to‘g‘ri keladi. Biroq gaplarda mazmunan tobeklik, shaklan tenglik mavjud bo‘lganda, formal-funksional yondashuv gaplarni teng munosabatli qo‘shma gap sifatida qaraydi. Shuni hisobga olgan holda biz qayd etilgan gaplar orasida tenglanish aloqasi mavjud degan xulosani berdik.

Qo‘shma gapning tarkibidagi bog‘lovchi vositalarga ko‘ra tasnifiga ko‘ra - bu tasnif sof shakliy bo‘lib, gap orasidagi ma’noviy bog‘lanish qanday qo‘shimcha (shakliy) vositalar bilan ta’milanishiga tayanadi. Bu asosga ko‘ra tanlab olingan misollarning birinchi- va ikkinchi gaplar yuklamalar bilan bog‘langan qo‘shma gaplar sirasiga kirsa, uchinchi- va to‘rtinchi gaplar faqat ohang bilan bog‘langan qo‘shma gaplarga kiradi. Shunday qilib, qo‘shma gap tarkibiy qismlari orasidagi ma’noviy munosabatga ko‘ra tasnifi bilan qo‘shma gap qismlari orasidagi funksional munosabatlarga ko‘ra tasnifi o‘zaro bog‘liq. Chunonchi, bu tasnif biz to‘xtalib o‘tgan, ya’ni kishilar muloqotlari jarayonida qo‘llaniluvchi xursandchilik semasining ifodalanishi jarayonida ham kuzatildi.

Har qanday lisoniy belgi shakl va ma’no birligidan iborat bo‘ladi. Masalan, [daftar] lug‘aviy birligi ongimizda moddiy tomondan [d], [a], [f], [t], [a], [r] kabi fonemalar tizmasidan iborat. Bu fonemalar tizmasi [kitob], [jurnal], [gazeta] kabi lug‘aviy birliklar bilan o‘xshashlik munosabatiga ega. Shu bilan birga [yoz-] lug‘aviy birligi bilan hamda [-ga], [-ni], [-ning] kabi morfemalar bilan qo‘shnichilik munosabatiga kirisha oladigan ma’no bilan bog‘langan. Bu ma’no ongimizda “daftar” tushunchasi bilan, tushuncha esa hayotdagi, voqelikdagi (daftar) predmeti bilan bog‘liqidir. Demak, [daftar] lug‘aviy birligining shakl jihatni “fonemalar tizmasi” bo‘lsa, ma’no jihatni “xat yozish uchun kitobcha shaklda tikilgan qog‘ozlar”dir. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, tilshunoslikda shakl va mazmun bir-biri bilan dialektik bog‘langan bo‘ladi¹⁵¹. Chunonchi sintaktik sathda gapning mazmuniy

¹⁵¹ Ветров А.А. Методологические проблемы современной лингвистики. М.: Высшая школа, 1973, С.37.

va shakliy tomoni o‘rtasidagi aloqa behad murakkab va ko‘pincha munozarali bo‘lib, ular bir-birlari bilan to‘liq muvofiq kelmaydi, ko‘pincha mazmuniy-sintaktik nomuvofiqlik (asimmetriya) mavjud bo‘ladi¹⁵². Har qanday til birligi kabi gap ham, xususan, qo‘shma gap ham ikki tomonlama birlikdir, ya’ni u ifoda va mazmun tomoniga ega. Uzoq yillar davomida qo‘shma gapning ifoda va qisman mazmun tomonlari o‘rganildi. Keyingi yillarda qo‘shma gapning mazmuniy tomoniga e’tibor kuchaymoqda¹⁵³.

Rus tilshunosligida gapning semantik tahliliga bag‘ishlangan bir qancha ishlar bajarilgan. Jumladan, Ye.V.Paducheva aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gap semantikasi va gapning ichki hamda tashqi strukturasini tahlil qilgan¹⁵⁴. N.N.Ilinaning ishida qo‘shma gap komponentlarining o‘zaro semantik munosabati asosida ichki va tashqi sathlar qarama-qarshiligi yotishi bayon etilgan¹⁵⁵. V.V. Bogdanov gapning semantik-sintaktik xususiyatlarini o‘z ishida ohib bergen bo‘lsa¹⁵⁶, T.A.Kolosova qo‘shma gaplarda semantik-sintaktik asimmetriyani kuzatgan¹⁵⁷. Ye.N.Shiryaev bog‘lovchisiz qo‘shma

¹⁵² Кацнельсон С.Н. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука,1972,С.7,15; Бархударов Л.С. К вопросу об отношении формальных и семантических моделей предложения. – В.кн.: Теория языка. Англистика. Культрология.М.:Наука,1976,С.12; Колшанский Г.В. Контекстная семантика.М.: Наука, 1980, С.120-121; Махмудов Н.М. Семантико-сintактическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Докт.диссер.Ташкент, 1984,С.6.

¹⁵³ Шувалова С.А. Смыловые отношения в сложном предложении и способы их выражения . М.: Изд-во МГУ,1990.

¹⁵⁴ Падучева Е.Н. О семантике синтаксиса. Материалы в трансформационной грамматике русского языка. М.,1974, гл.4; Шу муаллифнинг : О порождении сложного предложения из простых.- В кн.: Исследование по математической лингвистике математической логике и информационным языкам.М.,1972.

¹⁵⁵ Ильина Н.Н. Об одном способе классификации связей между частями сложного предложения. – В кн.: Информационные вопросы семантики, лингвистики и автоматического перевода.М.,1972, Вып:2.

¹⁵⁶ Богданов В.В. Семантико-сintактическая организация предложения. Л.,1977.

¹⁵⁷ Колосова Т.А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж,1980.

gaplarning strukturasini tahlil qilgan¹⁵⁸. O‘zbek tilshunosligida N.M.Mahmudovning sodda gaplarning semantikasiga bag‘ishlangan doktorlik ishi va shu asosida yuzaga kelgan o‘zbek tilshunosligida gap semantikasiga bag‘ishlangan monografiyasi diqqatga sazovordir¹⁵⁹. Shuni alohida ta’kidlash joizki, rus tilshunosligida ham, turkiyshunoslikda ham, o‘zbek tilshunosligida ham bevosita dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning semantikasi va strukturasi o‘rganilgan emas. Binobarin, dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning semantikasi va strukturasini tahlil qilish hozirgi o‘zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb masalalardan bo‘lib, ushbu bobda biz shu masalani oydinlashtirishga harakat qildik.

2.2 Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning semantik xususiyatlari

Olamdagи barcha voqeа-hodisalar bir-biri bilan u yoki bu tarzda bog‘langan bo‘ladi. Mantiqan boshqa bir hodisa bilan aloqadorlikka ega bo‘lmagan hodisaning o‘zi yo‘q. Bu aloqadorlik turli jihatdan bo‘lishi tabiiy. Masalan, bir hodisa boshqasi bilan kelib chiqishiga, sodir bo‘lish paytiga, maqsadiga yoki boshqa jihatlariga ko‘ra bog‘liqlikka ega bo‘ladi. So‘zlovchining nutqiy maqsadi hamisha ham bu bog‘liqliknı bevosita ta’kidlashga qaratilavermaydi. Agar mazkur bog‘liqliknı ta’kidlash zarurati tug‘ilsa, so‘zlovchi eng avvalo qo‘shma gapga murojat qiladi.

Tasavvur qilaylik, ko‘chada ikki notanish kishi gaplashib turibdi. Shunda ham ularning so‘zlashuvi-aloqasi mantiqsiz, asossiz emas, muayyan sabab, albatta, qandaydir asos bor. Aytaylik, ulardan biri ma’lum manzilni aniqlashtirishi bunga sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

¹⁵⁸ Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. М.,1986.

¹⁵⁹ Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Докт.диссер.Ташкент, 1984. Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.Т.: Фан, 1992.; Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларда семантик-сигнификатив парадигматика. Т.,1989.

Demak, ularning bunday turishi mutlaqo tasodifiy emas. Voqealar o‘rtasidagi munosabat ham shundaydir.

Masalan:

Baxshulla mashinaning orqa eshigini ochayotgan Asrorning yelkasini silab qo ‘ydi:

- *Otaulla seni rosa maqtadi-da! Ishqilib o‘rtoqliklaringga ko ‘z tegmasin.*

Asror uning gapini eshitib-eshitmaslikka olib: -Nima?!!- dedi.

- *Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to ‘kadi, shuning uchun ham turmushi farovon bo ‘ladi-da,- deb oraga suqildi Ergash (T.Malik “Talvasa”).*

Ushbu dialogdagi Ergashning gapiga diqqat qilib, uni quyidagicha tahlil qilsak:

1. *Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to ‘kar ekanmiz, turmushimiz ham farovon bo ‘lishi shart.*
2. *Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to ‘kadi, shuning uchun ham turmushi farovon bo ‘ladi-da.*
3. *Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to ‘ksin edi, turmushining farovon bo ‘lishiga sabab bo ‘lardi.*
4. *Turmushining farovon bo ‘lishiga sabab kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to ‘kanidadir.*

Yuqorida sanalgan gaplar bir-biri bilan variativ sintaktik qator bo‘la olishi mumkin. Ular uchun umumiy bo‘lgan mantiqiy-mazmuniy munosabat – “sabab”dan iborat. Bu qatordagi mazmuniy munosabatning yetakchi voqeasi “kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to ‘kkani” dir. Havola etilgan gaplar (birinchi, ikkinchi, uchinchi gaplar) qo‘shma gapning teng, tobe va mutanosib kabi turlariga namuna bo‘la oladi. Ammo to‘rtinchi gap dialogik diskursda uchraydigan sodda gap turidir. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, har doim ham uch ko‘rinishdagi qo‘shma gaplar semantik jihatdan doim bir xil bo‘lavermaydi. Chunonchi, “Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to ‘kadi, shuning uchun ham turmushi farovon bo ‘ladi-da”

gapi voqea-hodisaning sababini anglatuvchi teng munosabatli qo'shma gapga misol bo'la olsa, "Agar kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to'ksa edi, turmushi farovon bo'lar edi" gapi shart mazmunini ifodalovchi mutanosib qo'shma gapni hosil qiladi. Biz qo'shma gaplarning semantik xususiyatlarini uch lisoniy qolip asosida quyidagicha o'rganishga harakat qildik:

1. teng tarkibli qo'shma gaplar qolipli gaplarning semantik xususiyatlari.
2. $[WR_m \rightarrow WR_m]$ qolipli gaplarning semantik xususiyatlari.
3. $[WR_m \leftrightarrow WR_m]$ qolipli gaplarning semantik xususiyatlari.

Dialogik diskursda uchraydigan qo'shma gaplar anglatgan fikrni, shu gapdan kuzatilgan maqsadni so'zlovchi va tinglovchi bir xil tushunadi. So'zlovchining ko'zda tutgan maqsadiga, emotSIONALLIGIGA qarab, gapning tuzilishi ham o'zgaradi, ya'ni ular teng, tobe yoki mutanosib ko'rinishga ega bo'ladi. So'zlovchi tomonidan qo'llanilgan qo'shma gap, albatta, situatsiya va ohangning o'zgarishiga qarab turlicha tushunilishi tabiiy. Xususan, hodisaning, ya'ni qo'shma gaplarning boshqa grammatik vositalar bilan shakllanganda kechadigan o'zgarishlari holatiga to'xtalib o'tamiz. Masalan: o'zbek tilshunosligida modal so'zlarga doir adabiyotlarda ularning tasnifiga, xususan, sintaktik funksiyalariga doir turlicha qarashlar mavjud. Chunonchi, tilshunos olimlar U.Tursunov, J. Muxtorov, Sh.Rahmatullaevlar o'z tadqiqotlarida modal so'zlarning sintaktik jihatdan kirish so'z bo'lib kelishi, **dialoglarda** esa avval aytilgan fikrga munosabatni ifodalab, so'z gap vazifasida kelishini qayd etib o'tadilar. Tilshunos S.Usmonov esa modal so'zlarning yuqoridagi sintaktik funksiyalaridan tashqari gap bo'lagi kesim bo'lib kelishini ta'kidlaydi. Bu o'rinda tilshunos S.Usmonov modal so'zlarning *kerak, lozim, zarur, shart* kabi holatlarda uchrashini nazarda tutgan. Aytish joizki, modal so'zlar haqidagi dastlabki ilmiy mushohadalar Abdurauf Fitrat tomonidan bildirilgan. Ma'rifatparvar Fitrat o'zining "O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba" nomli kitobida o'zbek tili sintaksisini izchil tavsiflovchi fikrlarni ilgari surgan. Mazkur kitobda tilshunoslikdagi *yuklama, bog'lovchi, ko'makchi, modal hamda*

undovlar kabi lisoniy birliklarning hammasi **ko‘makchi so‘zlar** sarlavhasi ostida beriladi. Muloqot jarayonida modal so‘zlarning ma’no jihatidan manbaalarda va darsliklarda qayd etilgan to‘rt guruhi (gapda ifodalagan fikrning aniqligini tasdiqlovchi so‘zlar, gapda ifodalangan fikrning noaniqligini bildiruvchi so‘zlar, biror voqealari hodisadan afsuslanishni bildiruvchi so‘zlar, fikrning o‘zaro munosabatini va tartibini bildiruvchi so‘zlar) ko‘p uchraydi. Tilshunoslikda nutqiy odatning ajralmas bo‘lagi bo‘lgan murojaat turli yo‘nalishlar tomonidan o‘rganilganligi sababli uning vazifasi ham turlicha ko‘rsatiladi. Murojaat shakllari o‘zining uslubiy vazifalariga ko‘ra muloqot ohangini, aloqa –aralashuvning funksional sohasini ham ifodalaydi. Nutqiy odatning vazifalaridan biri tinglovchiga qaratilgan iltifot (konotiv) vazifasidir. Iltifot vazifasi *salomlashish, xayrlashish, uzr so‘rash, qutlash* vaziyatlarida ko‘zga tashlanishi bilan birga uni kuchaytiruvchi maxsus birliklar ham mavjud. *Labbay, marhamat, salomat bo‘ling, uzr* singari lisoniy birliklar shular jumlasidandir. Misollarga murojaat qilamiz: 1. *Marg‘u kennoyim omonat o‘tirgan joyidan sapchib turib, ko‘z yoshlarini arta-arta: -Labbay, oyijon!,- dedi* (Murod Mansur “Judolik diyori”). 2. *Mumtozbekning hovlida to‘satdan paydo bo‘lganini ko‘rgan Zilola: -Uzr! Men Surayo xolamning ahvolidan birrov xabar olgani kiruvdim,- dedi.* (Solih Qahhor “Daydi qizning daftari”). 3. – *Eshik bo‘sag‘asida turib, ichkariga kirishga botinolmay turgan er-xotinga qarab Taxmina xonim iltifot ko‘rsatdi: - Marhamat! Marhamat! Kiraveringlar* (Solih Qahhor. “Daydi qizning daftari”). Anglashiladiki, nutqiy odatning eng asosiy vazifalaridan biri aloqa o‘rnatish vositasi bo‘lib, unda xususiy va ommaviy tarzda aloqa o‘rnatish va muloqotni saqlash tushuniladi. Yuqorida qayd etilgan misollardan ko‘rinadiki, bu vazifa so‘zlashuvchilarning yoshi, jinsi, tanish-notanishligi, muloqotning sharoiti asosida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Keltirilgan misollar asosan ayollar nutqiga xos bo‘lib, bunda ayollar nutqiga xos xususiyatlar namoyon bo‘lganligini sezish mumkin. Chunonchi, bunday xususiyatlarga ular his-hayajonlarining tez yuzaga chiqishida, qolaversa, ular nutqida dialogga moyillikning nisbatan ustunligida,

shuningdek, xotin-qizlar o‘z nutqlari jarayonida mubolag‘a, erkalash ifodalarini ko‘proq ishlatishlarida namoyon bo‘ladi. Sharq mamlakatlari ayollar niutqi uchun nazokat, muloyimlik xosdir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Yaponiyada maxsus ayollar niutqi ham mavjud bo‘lib, ayollar niutqi erkaklar nutqidan ehtiyotkorligi, jozibadorligi, shuningdek, ayrim maxsus til birliklarining qo‘llanilishi bilan farqlanishi manbalarda qayd etiladi¹⁶⁰. Chunonchi: 1. Aylanay, *bolam, muzqaymog‘ing erib ketvotti-ku, bo‘ldi o‘zim sanga xo‘rozqandni zo ‘ridan beraman. – Shunday qilib, oyim aylanib-o‘rgilib begona ayolning bolasini ovutardi.*(O‘. Hoshimov. “Dunyoning ishlari”). 2. Keling, gиргиттон, bo‘ylarizdan aylanay, *to‘rga o‘ting. – Xudoning ishlaridan o‘rgulay mana 4 yildan beri oyoqdan qolganman, shunisiga ham shukur. Qo‘l bilan tildan ham qoldirsa, nima qilardim, bolaginam.*(Murod Mansur “Judolik diyori”).

Misollardan ko‘rinib turibdiki, yuqorida qayd etilgan gaplarning birinchisida *aylanay*, *aylanib-o‘rgulib* shakllari, shuningdek, ikkinchi gapdagi *gиргиттон*, *bo‘ylarizdan aylanay* shakllari ayollar niutqining eng ko‘p uchraydigan ko‘rinishlari bo‘lib, bu so‘zlar mehribonlik ko‘rsatish, mulozamat qilish ma’no ottenkalaridan tashqari murojaat, undash funksiyalarini ham bajarib keladi.

2.1.1. teng tarkibli qo‘shma gaplar qolipli gaplarning semantik xususiyatlari

[WPm,WPM] qolipli qo‘shma gaplar, uning tarkibiy qismlari sanalmish sodda gap kesimlarining har biri mustaqil shakllangan bo‘lib, ularni osongina alohida sodda gaplarga aylantirib yuborish mumkin. Bunday ko‘rinishli gaplarda mustaqil kesimlik shakli (MKSh)dagi gaplar birlashtiriladi. Birlashish intonatsion va mazmuniy omillar asosida, ko‘p hollarda bog‘lovchilar vositasida amalga oshiriladi. Masalan,

¹⁶⁰ Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филология фанлари доктори... дис.: - Тошкент, 1999. - 265 б

1. - *Tuhmat qilmang, men Ollohnning kalomini pulga sotadiganlardan emasman* (T.Malik.Shaytanat).

2. -*Endi! Kozimbek ko'nmayotibdi-ku, lekin baribir, kuzda to'y qilamiz.* (A.Qahhor.Sinchalak).

3.-*O'zim olib kelganimda kamchiliklari ko'rsatilar edi va bu ko'rsatmalar keyingi ishlarim uchun katta yordami tegar edi* (A.Qahhor.Sarob).

Teng munosabatli qo'shma gaplarning qismlarini bog'lovchi vositalar qanday til birliklarini tashkil qilishidan qat'iy nazar, ular qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga gapning turli mazmuniy munosabatlarini shakllantiradi. Professor G'.Abdurahmonov bunday gaplarning mazmuniy munosabati quyidagicha bo'lishini qayd qilgan: 1) qiyosiy munosabat; 2) payt munosabat; 3) ayiruv munosabat; 4) sabab va natija munosabati; 5) izohlash munosabati¹⁶¹. Professor M.Asqarova esa bunday gaplarning mazmuniy munosabatini sabab, payt, chog'ishtirish, zidlash, ayirish va inkor munosabatlarda shakllanishini ko'rsatadi¹⁶².

Yuqorida fikrlardan kelib chiqqan holda [WPm, WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarni tashkil etuvchi sodda gaplar orasida turli ma'noviy munosabatlar mavjudligini qayd etish lozim. Jumladan,

- a) uzilishli birin-ketinlik;
- b) uzilishsiz birin-ketinlik;
- v) payt munosabati;
- g) natija munosabati;
- d) sabab munosabati;
- ye) chog'ishtirish va hokazo.

¹⁶¹ Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари.-Тошкент: ЎзФА.1958.-Б.27-78; Шу муаллиф. Ўзбек тили грамматикаси.-Тошкент: Ўқитувчи 1996.-Б.164.

¹⁶² Гуломов А.,Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- Тошкент: Ўқитувчи, 1987, - Б.164-170.

Bu munosabatlar har bir gapning tarkibidagi [W] lar, [Pm]lar, qo'llangan bog'lovchi vositalarning ma'no va vazifalari bilan bog'liq bo'lib, bevosita sintaktik strukturaga daxldor emas. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplarning semantik xususiyatlarini farqlashda ikki hodisa: ohang va bog'lovchi vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday qo'shma gaplarda voqeahodisalarning yuzaga kelish vaqtin qo'shatiladi yoki ular bir-biriga chog'ishtiriladi:

1. *Marg'uba turib-turib: -Adabiyotni emas, adabiyot o'qituvchisini yaxshi ko'raman. Chunki u kishi "ko'p so'zning ozi yaxshi, oz so'zning o'zi yaxshi" deb uqtiradilar (A.Qahhor.Muhabbat).*

2. *-Oyoq yugurigi oshga, til yugurigi boshga.* Ehtiyyot bo'ling – dedi Rahimjon

(A.Qahhor.Muhabbat).

Ba'zan bir vaqtning o'zida yuzaga kelgan voqealarning biri boshqasidan ajratib ko'rsatiladi:

1.- *Furqatning o'limi Malohatni ikki buklab qo'ydi. Bu judolikka chida olmay, u ham o'lib ketishi mumkin edi, lekin kundan-kunga yanayam ko'rakashib, shirin bo'lib borayotgan Parizod uning hayotini saqlab qoldi. ..(E.Xudoyberdiev).*

2. - *Oradan 15-20 kun o'tib, yaqin qarindoshlar yig'ilib, kichkina ma'raka qilishdi va yig'layverib, ko'zları qizarib ketgan Malohatni qaynonasining uyidan narigi qishloqqa- Qudratning uyiga kelin qilib olib borishdi ..(E.Xudoyberdiev).*

Ketma-ket yuzaga kelgan voqealarning ifodalovchi qismlarning fe'l kesimlari bir xil shaklda va har xil shaklda ham qo'llanilishi mumkin:

1.-*Qo'ya ber, yana bir oz sinab ko'raylik,-dedi sekin u tomonga yuzlanib (Oybek).*

2.-*Sizlar ovqatgacha dam olinglar, qolgan gapni keyin gaplashamiz , -deb chiqib ketdi Saidiy(A.Qahhor).*

Ketma-ket yuzaga kelgan harakat hali bajarilmagan, endigina mo'ljallangan bo'lishi mumkin:

1.- *Keksa ovora bo 'lmasin, o 'zimiz bora qolaylik,-deb o 'rnidan turdi (Oybek).*

Dialogik diskursda uchraydigan ayrim qo'shma gaplar ikkitdan ortiq qismdan tashkil topganda ulardagi oxirgi qism yakunlash, xulosalash ma'nosini yuzaga chiqaradi:

1.-*Siz Olaxo 'ja bilan, biz Abdurasul bilan: har kim o 'z tengi bilan,-dedi -da chiqib ketdi (Parda Tursun)*

2. – *Tashvish bir kelsa – birvarakay kelar ekan-da, ayol hamdardlik bildirgan bo 'ldi, sizning baxtingizga onangiz yashab tursalar bo 'lar edi. Taqdir ekan-da..(E.Xudoyberdiev)*

3. –*Kimlar uchundir baxt bor ekan-u, menga qolganda tugab qolibdi,-Gulbodomning rangi oqarinqiradi,shuning uchun bir umr baxtsiz o 'tmay deb o 'zim uni qidirib topmoqchiman. ..(E.Xudoyberdiev).*

Payt ma'nosini ifodalaganda qo'shma gapning birinchi qismi keyingi qismdi voqeа-hodisaning bajarilish paytini ko'rsatib keladi:

1. -*Boshim butun –yaxshilingizni unutmayman, o 'z otam kabi yodlayman. (Oybek).*

Dialogik diskursda uchraydigan ayrim qo'shma gaplarning yuzaga kelishida teng bog'lovchilar muhim rol o'ynaydi, natijada ular biriktiruv, chog'ishtirish, ayiruv, zidlash va inkor kabi ma'nolarni yuzaga kelishini misollar asosida ko'ramiz:

1. –*Gap majlisi- ka 'ba uyi,unda nima gunoh qilinsa gunoh daftariiga yozilmaydi, ammo gap shu yerda qolishi kerak, bu shart,-dedi bir safar Yoqubjon suyak kemirayotib (A.Qahhor.Sarob)*

2. –*Hujrangiz ko 'p dilkash ekan-u, bitta etajka yetishmaydi (A.Qahhor.*

3. –*Yo men boray, yo siz keling,-deb do 'q qildi La 'lixon (D.Nuriy.Begona)*

4. –*Bu vazifani hoh o 'zingiz bajaring, hoh birovga topshiring,-deb eshikni "tars" etib yopdi Yigitali (D.Nuriy.Begona).*

5. *Mirza Muhiddin xijolat bo‘lib, gapni boshqa yoqqa burdi:*

- *Uning qulog‘iga na bulbulning ovozi kiradi, na ko‘ziga uyqu keladi (A.Qahhor)*

6. – *Mayli siz keting bu shahardan yoki biz ko‘chib ketamiz (A.Qahhor.*

7. – *Na adresi bor, na familiyasi, na pochta muhiri (Asqar Muxtor). Teng munosabatli qo‘shma gaplarning tarkibiy qismlari tobe lanish ohangi orqali ham birikadi.* Bunday hollarda dialogik qo‘shma gaplar quyidagi ma’nolarni yuzaga keltiradi:

1) shart mazmuni:

1.- *Birovga ayta ko‘rmang – ikkovimiz ham baloga qolamiz (S.Ahmad)*

2. *E, qo‘ying buning o‘zi kimu so‘zi...Bunaqalarni “o‘zi yuzsiz – so‘zi tuzsiz” deydilar (D.Nuriy)*

2) payt mazmuni: 1. -*Arava notinch bo‘ldi – qo‘shqulodagi sut chayqaladi, to‘kiladi (A.Qahhor)*

3) to‘sizsizlik mazmuni:

1. -*Etlarimni nishtar bilan tilsinlar, xonumonimga o‘tlar qo‘ysinlar, boshimda tegirmon toshi yurgizsinlar – men sizdan ajralmayman.* Baribir siz bilan birga ketaman. Toqqami, boqqa menga baribir ketaman dedimmi, ketaman (*N.Hoshimov. Yovvoyi kelin*)

2. –*It huradi – karvon o‘tadi.* Men aytganim bo‘ladi (*A.Qahhor*)

4) natija mazmuni: - *Sarvar bilasizmi, u o‘z dunyosi bilan band edi. U shunchalik berilib termildi, soyning o‘rtasida suv ichayotgan otning pishillaganini ham sezmadni (N.Hoshimov)*

5) sabab mazmuni: - *Suv sovuq ekan, tishlarim zirqirab ketdi.* Bo‘ldi endi men boshqa suvga kirmayman. Ketamiz. Bo‘ldi, bo‘ldi (*A.Muxtor*)

6) o‘xhatishlik mazmuni: -*Mana bo‘lar ekan-ku!* “*Suv keldi – nur keldi*” deb o‘tirmasa ham bo‘lar ekan-ku! *Shoshiling, quruq qolmang!* Tezroq, tez bo‘ling (*A.Qahhor*).

7) izohlov mazmuni:

1.- *Ha, yaxshi. Hozirdanoq ko'rini turibdi: siz dangasalik, ayyorlikni bilmaydigan yigitga o'xshaysiz (A.Qahhor)*

2. – *Faqat shu esimda: ertasi kuni ko'zini ochayotganda yonida Sobirjon yo'q edi (A.Muxtor)*

Qo'shma gaplar mavzusiga bag'ishlangan ilmiy manbaalarda muammoning turli tomonlari tahlil etilgan bo'lsa-da, bu o'rinda tadqiq etilishi lozim bo'lgan jihatlar ham mavjud. Mustaqillik davri o'zbek tilshunosligining substansial yo'nalishda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gap qo'shma gap deb talqin qilinadi. Chunki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallik/ mayl (kesimlik) ma'nolari mavjuddir. Darhaqiqat, bu holat semantik nuqtai nazaridan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi. Qo'shma gap tarkibiga kiruvchi sodda gap orasida teng yoki tobe sintaktik aloqa mavjud bo'ladi. Teng tarkibli qo'shma gaplarning tarkibida uchrovchi kesimlarning fe'l formalari bilan ham ifodalanishi masalasida ham mavzuga aloqador qiziq ma'lumotlarni uchratish mumkin. Anglashiladiki, tekshiruvchilarning sifatdosh kesimga qarashi asosan ikki xil. Bu kesim sifatdoshning nomlanishi bilan bog'liq. Lekin ba'zi olimlar uni nomlamay o'rganadilar. A.G'ulomov sifatdoshni *ot kesimlar* qatorida sanamaydi. Lekin «ot kesim» bahsida sifatdosh kesim ham beriladi. Sifatdosh kesimni A.N.Kononov, V.V.Reshetov, I.Rasulovlar *fe'l kesim* bahsida o'rganadilar. A.Hojiev «-gan» li sifatdosh formasini hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan: *o'kiganman, o'kigansan* kabi formalar fe'l kesim hisoblanadi deb baholaydi. Sifatdosh kesimning xususiyatlarini yoritishda biz uning semantikasi, inkor aspekti, tuslanish sistemasi va qator grammatik kategoriyalarga ega bo'lishi holatini e'tiborga olish zarur deb o'ylaymiz. Sifatdosh kesim ot kesimlar kabi yo'q va emas so'zları bilan birikib, inkor formasining analistik formasini hosil qiladi. Inkornining bunday ifodalanishi ko'p hollarda «-gan» li forma bilan bog'liq. Misollarga murojaat qilamiz: 1.- *Ko'ngli o'lsin, yumshagan vaqtini ko'rganim yo'q* (*Cho'lpox «Kecha va kunduz».*).

2. -*Yuz yetmish yil bo‘lgan emish, hali ham bir g‘ishti ko‘chgani yo‘q.* (Cho‘lpon «Kecha va kunduz»).

Ko‘rinadiki, birinchi misolda so‘zlovchining o‘z fikriga nisbatan ishonch munosabati bilan birga, ta’kid ma’nosini ifodalansa, ikkinchi gapda bu holat biroz o‘zgacha tarzda, ya’ni bunda inkor, natija ma’nolariga urg‘u beriladi. Bu tarzdagi qo‘shma gaplarning mohiyati shundaki, uning tarkibiy qismi sanalmish sodda gap kesimining har biri mustaqil shakllangan bo‘lib, ularni osongina alohida sodda gapga aylantirish mumkin. Bu xil shakldagi gaplar «O‘zbek tilining grammatikasi»da bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar sarlavhasi bilan o‘rganilsa, o‘zbek tilining formal-funksional tadqiqida teng tarkibli qo‘shma gaplar qolipli qo‘shma gap ko‘rinishida tadqiq etiladi. teng tarkibli qo‘shma gaplar (teng tarkibli qo‘shma gaplar) bunday qolipli qo‘shma gaplarni tashkil etuvchi sodda gaplar orasida turli ma’noviy munosabat mavjudligi ko‘rinadi. Chunonchi: 1. *O‘ziga yarasha davlati, savdo-sotig‘i bor odamlarni jin xam urgani yo‘q-ku, qayta, mollarning narxi oshib, biri besh bo‘ldi.* (Cho‘lpon «Kecha va kunduz»). 2. *Mana, men ham bittaga «qanoat» qilib o‘tayotirman-ku ,hoy-havaslarim qolib ketayotgani yo‘q* (Cho‘lpon «Kecha va kunduz»).

Misollardagi qayd etilgan qo‘shilma avval fikr yuritilgan ish-harakatning inkor ma’nosini bildiradi va inkorning ta’kid ma’nosini ham sezildi.

Sifatdosh va raviqdoshlar kesim vazifasida kelganda, odatda maxsus yordamchi element oladi¹⁶³: 1. *O‘z o‘g‘lim hali kichik bola, unga Finlandiyadan maxsus muallim solib bergenman* (Cho‘lpon «Kecha va kunduz»). 2. *Bu vaqtida zo‘r berib, o‘yo‘ylamoqda va tadbir axtarmoqda bo‘lgan Umrinisabibi tilla uzukni o‘zga qo‘ldan o‘z qo‘liga o‘tganini ikki ko‘zi bilan ko‘rdi, shu onda u bu katta topishning qimmatini payqayolgani yo‘q edi.* (Cho‘lpon «Kecha va kunduz»).

¹⁶³ Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тили адабий тили. – Тошкент, Ўқитувчи, 1987,-2556.

Misollardan ko‘rinib turibdiki, intonatsiya va kontekst gaplarni biri-biridan farqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Manbaalarda WPm,WPm (teng tarkibli kushma gaplar) ning umumiy xususiyatlaridan biri sifatida ularning mustaqil sodda gap sifatida qo‘llana oladigan birdan ortiq gapning nutqda ma’lum bir bog‘lovchi vosita bilan o‘zaro bog‘lanishi va bitta tugal ohangga, bitta gap to‘xtamiga ega bo‘lishi e’tirof etiladi.1. *Qiz kuymadi, ayvonning yonginasiga kelib to‘xadi, tik turgani holda gapirdi.* (Cho ‘lpon «Kecha va kunduz»). 2. *Qurvonbibi bu so ‘zlarga tushunmaganligidan erini sayratib qo ‘ydi, bundan o ‘zi sal o ‘tmay zerika boshladi*(Cho ‘lpon «Kecha va kunduz»). 3. *Mingboshi shu joyning o ‘zida Miryoqubga bo ‘lgan e ‘timodini ko ‘rsatdi, uning yelkasiga urib-urib qo ‘ydi.* (Cho ‘lpon «Kecha va kunduz»).

Keltirilgan misollarning har birini alohida mustaqil qo‘llanila oladigan sodda gaplarga ajratish mumkin. Shuningdek, mazkur gaplar bilan harakatning bajarilish holati, sabab-oqibat, natija munosabatlari aks etgan. Sifatdoshli birikmalar kontekstda payt ma’nosini ifodalab kelishi manbalarda ko‘p uchraydigan hodisa sanaladi. Shuningdek, bu holatni teng tarkibli qo‘shma gaplar misolida ko‘rshimiz mukin: 1. *Sukut uzoqqa cho ‘zilgandan cho ‘zildi, Qurvonbibi endi bu safar jiddiy chehra bilan: -Nimaga indamaysiz, xo ‘p deng!- dedi.* (Cho ‘lpon). 2. *Kampir o ‘limligiga atab qo ‘ygan narsalarini ajratdi, ko ‘ngli to ‘lib, uyushgan oyoqlarini uqalab o ‘rnidan qo ‘zg ‘aldi* (Cho ‘lpon). 3. *Enaxon yo ‘qolgan ikki mehmonni izlab ko ‘chaga chiqdi, bu vaqtida ikki vujud qo ‘llarini bir-biridan ajratib ololmagan edilar*(Cho ‘lpon).

Ko‘rinadiki, mazkur qo‘shma gaplarning alohida qismlari bo‘lgan sodda gaplarni harakatning boshlanish payti, uning davomiyligi va doimiyligi kabi ma’no nozikliklari bog‘lab turibdi.

O‘zbek tilida nomustaqlil kesim vositasini hosil qiluvchi shakllarning eng faol formasi sifatida –sa shart mayli qo‘shimchasi e’tirof etiladi: 1. *Unga ustozи chin dildan barakalla, barakalla desa, Aziz ko ‘nglida tugib yurgan niyatini ham aytadi.* 2. *Zebinisa nomahramlarga tovushini eshitdirmasa, Razzoq so ‘fi uning qishloqqa borishiga rozi bo ‘ladi*(Cho ‘lpon «Kecha va kunduz»).

Misollardan ko‘rinadiki, -sa shart mayli qo‘shimchasi qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lash bilan bir qatorda istak, xohish,talab kabi ma’nolarni ham ifodalamoqda. E’tiborli tomoni shundaki, -sa shart mayli formasi shakli WPm,WPm (teng tarkibli kushma gaplar) dagi sodda gaplarni bog‘lash uchun ham ishlatilar ekan: *1. Butun g‘ururi sinsa, gerdayishi paymol bo‘lsa, sevinchi so‘nsa, lablari xazon rangiga bo‘yalsa, umidlari uzilsa..., Zebi uchun hayot harom (Cho‘lpon).*

Anglashiladiki, mazkur tipdagi misollarda sevinch, istak, xohish ,orzu ma’nolari ustunligi sezilsa, bunday holatda har ikkala sodda gaplarni alohida mustaqil holatda qo‘llash mumkin, ya’ni bunday gaplarda tenglik munosabati mayjud. Aksincha, shart, achinish, qayg‘urish kabi ma’noviy bo‘yoqlar ustunligi sezilsa, bunday shaklli gaplarning birinchi sodda gapini mustaqil holatda qo‘llab bo‘lmaydi, aniqrog‘i bunday gaplarda tobelik munosabati namoyon bo‘lgandir. Chunonchi: *1.-O’sha betavfiq namoz o‘qisa, men qizimni bermaymanmi?,-qalay(Cho‘lpon «Kecha va kunduz). 2. Butun sirlarini undan yashirsa, uning do‘sstligi qaerda qoldi?,-qalay(Cho‘lpon «Kecha va kunduz).*

Keltirilgan misollarning 1-gap WPm,WPm (teng tarkibli kushma gaplar sirasiga kirsa, 2-gap bevosita WPm---WPm ko‘rinishli qo‘shma gaplarga kiradi. Shu o‘rinda yuqorida misollarda qo‘llanilgan *qalay* so‘zi tahliliga to‘xtalsak. Mazkur so‘z Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani personajlari nutqida uchraydi. Ularning birortasida ham qalay so‘zi biror gap bo‘lagi vazifasida kelmaydi. Balki, bu so‘zning o‘zi umuman gapga tegishli bo‘lib, gap bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmagan.Bu so‘z so‘zlovchining gapda anglatilgan fikriga munosabatini ifodalab kelgan. Bunga o‘xshash hodisalarни yozuvchining so‘z tanlashdagi mahorati, uning nafaqat adabiy til normalaridan, balki og‘zaki nutq imkoniyatlaridan ham ustalik bilan foydalanganligida deb xulosa berish mumkin.

Shu o‘rinda dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatlri qo‘shma gaplar hamda muallif nutqida (dialogik diskursdan tashqarida) uchraydigan qo‘shma gaplar orasidagi o‘xshash va farqli tomonlar xususida to‘xtalib o‘tsak:

1. Teng munosabatli qo'shma gaplar – dialogik diskursda ham, dialogik diskursdan tashqari holatlarda (ham og'zaki ham yozma nutq shakllarida) ham uchraydi.
2. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplar ham xuddi muallif nutqida uchraydigan qo'shma gaplar kabi ikki unsur: teng bog'lovchi va ohang orqali birikadi.
3. Teng munosabatli qo'shma gaplar semantik jihatdan rang-barang. Bu rang-baranglikning sababi bog'lanish unsurlarining ma'no qirralaridadir. Chunonchi, bog'lovchi (teng bog'lovchi) orqali birikkanda biriktiruv, chog'ishtirish, ayiruv, zidlash va inkor kabi ma'nolarni yuzaga keltiradi. Ohang orqali (vergul va tire) birikkanda o'xshatish, sabab, natija, payt, to'siqsizlik, shart kabi ma'nolarni yuzaga chiqarsa, ikki nuqta orqali birikkanda izohlash ma'nosi yuzaga keladi.
4. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplar va muallif nutqida uchraydigan qo'shma gaplar o'zaro semantik jihatdan uncha farqlanmaydi. Jumladan, tarkibidagi tinish belgilarning, ya'ni nuqtali vergul ishtirok etgan teng munosabatli qo'shma gaplar dialogik diskursda kuzatilmaydi.
5. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplar so'zlovchi tomonidan ko'zda tutilgan maqsadga (darak, so'roq, buyruq mazmun) va emotSIONALLIKKA mos bo'ladi. Ammo muallif nutqida buyruq va so'roq mazmunni ifodalovchi qo'shma gaplar uchramaydi.

2.1.2. [WR_m → WR_m] qolipli gaplarning semantik xususiyatlari

[WPm → WPm] tipik ko'rinishli gaplarda har ikkala sodda gap ham shakllangan [Pm] ga ega bo'lsa-da, birinchi gapning markazi mustaqil sodda gap kesimi (MKSh) bo'la olmaydi. U hamisha tobe gap markazini shakllantiruvchi vosita sifatida bo'lib, o'z mazmunini namoyon qilish uchun o'zidan keyin mustaqil holda namoyon bo'la oladigan, voqelanishi uchun oldingi gapga ehtiyoj sezmaydigan gap bo'lishini taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, bu tipik ko'rinishli gap

tarkibidagi oldingi sodda gapning kesimi NKSh bilan, keyingisi MKSh bilan shakllangan bo‘ladi.

1. –Foydasi bor. Bilib qo‘ysa, chakki bo‘lmaydi. (T.Malik. Shaytanat.)
2. -Voy bo‘-o‘-o‘!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. –Agar sening duoing mustajob bo‘lsa, men sakkiz yil avval o‘lib ketishim kerak ekan-da, ukam? Men yetmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz! (O‘.Hoshimov).
3. Aytmasa ham borishim kerak,-deb o‘ylanib qoldi Xurshida (D.Nuriy.Begona).
4. -Oqsoqol,-debdı. -Xabaringiz bor, bir-ikkita kitobim chiqdi. Uch ming so‘mcha pulim ham bor (U paytda uch ming katta pul edi). Lekin qaysi biriga yetkazishni bilmayapman. Mashina olaymi, uy solaymi, xotin olaymi? Mashina olsam, uy sololmayman, uy solsam, uylanolmayman, uylansam, mashinaga pul qolmaydi... Nima qilay? (O‘.Hoshimov).

Bu gaplarning barchasida birinchi qo‘llanilgan qism sodda gap mustaqil qo‘llana olmaydi, qo‘llanganda xam ushbu qo‘shma gap tarkibidagi ma’nolarni bera olmaydi. Keyin turgan sodda gaplar esa bunday emas.

[WPm → WPm] tipli qo‘shma gaplar tarkibidagi nomustaqlı kesimni hosil qiluvchi turli-tuman vositalar bor.

Yana misollarga murojaat qilamiz: - *Sen yigit boshing bilan o‘choqqa qarasang-u, men cho ‘zilib yotsam qanaqasi bo‘ladi.* gapida *Men cho ‘zilib yotsam qanaqasi bo‘ladi.* gapi o‘z holicha mustaqil sodda gap bo‘lib kela oladi, *Sen yigit boshing bilan o‘choqqa qarasang* qismi esa qo‘shma gap tarkibidan tashqarida shu holicha mazkur mazmunni bera olmaydi.

[-sa] qo‘shimchasi bilan shakllangan kesimli gaplar mustaqil qo‘llanaverishi ham mumkin. Masalan:

1. Avra-astarini ag‘darib mohiyatiga nazar tashlasangiz. (S.Azimov.)
2. -Qishloqqa borsam. (A.Qahhor).

3. -Qani, xey Mamadali, gapirsang-chi.. (A.Qahhor.)

Ushbu gaplarda *-sa* shart mayli qo'shimchasi istak, achinish, sevinch, qistash kabi ma'noviy bo'yoqlarga ega. Bu gaplar o'zidan keyin keluvchi gaplar bilan mazmunan bog'lanib, matn yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu kabi gaplar qanchalik mustaqil qo'llana olmasin, baribir o'zlaridan keyin qandaydir qurilmalarning bo'lishini taqozo qiladi. Masalan: *-Uyga qaytsam. Nima deysiz? -Yaxshi bo'lardi kabi.*

[-sa] biriktiruvchi unsur sifatida quyidagi mazmunlarning ifodalanishiga sabab bo'ladi:

a) payt: *-Borsam, joyi gulzor ekan, ko'rsam, o'zi jonon ekan, -dedi oshiq yigit (U.Hamdam. "Muvozanat")*.

b) to'siqsizlik: *-Alisher Navoiy dunyodan o'tgan bo'lsa, uning asarlari tirik, -deb ta'kidladi o'qituvchi (Radio eshittirishdan)*.

v) shart: *-Sen bo'lmasang, gullar kulmaydi, sen bo'lmasang, bo'lmaydi bahor, -deb xo-xolab kuldil Sadirjon (Omon Muxtor. "Ming bir qiyofa")*.

[-sa] unsurining qo'shma gaplar tarkibida shart mazmunini ifodalashi bir xil emas. *-sa* shaklli ba'zi gaplarda shart mazmuni kuchli bo'lsa, ba'zilarida kuchsiz namoyon bo'ladi. Shart ergash gapli qo'shma gaplarda shart ma'nosi o'ta kuchli bo'ladi: *-Siz bo'lmasangiz, men yashay olmayman*. Boshqa ergash gapli qo'shma gaplarda shart ma'nosi boshqa ma'nolar «soya»sida juda kuchsizlanadi: 1. - Aytsam, ko'nmadi. 2. -Chaqirsam, eshitmadi. 3. -Kim gapirsa, o'sha aybdor sanaladi.

II. -(a)r shakli qo'shma gapning [WPm → WPm] tipik ~~ko'~~rinishi hosilalari tarkibida kelganda, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) shart: *- Agar ana shu ishga munosib hissa qo'shar ekanman, xalq ishonchini oqlagan bo'laman (Sh.Rashidov)*.

b) sabab: *- Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to'kadi, shuning uchun ham turmushi farovon bo'ladi-da, - deb oraga suqildi Ergash (T.Malik "Talvasa")*.

III. *-gan edi* shakli, odatda, [WPm, WPm] qolipli gaplarni ham hosil qiladi. Chunki bu ham omonimik tabiatli shakldir. Lekin uning tarkibiga boshqa birlik kiritilishi bilan qo'shma gap a'zolari orasidagi tenglik munosabati so'nib, tobelik munosabati vujudga keladi. Masalan, *-Menga shunday deyishgan edi, endi ramkadan chiqmay gapiraman*¹⁶⁴ gapi ham [WPm, WPm], ham [WPm → WPm] qolipiga tushadi.

IV. *-ganda edi* shakli ham [WPm, WPm] qolipli gaplarni hosil qiladi.:

-Bizning duomiz ijobat bo'lganda edi, hammamiz sevinardik (A.Shorahimov).

Keltirilgan misollarning barchasida gaplarning birinchi qismlari ikkinchi qismlarining kelishini talab qiladi.

V. *-(i)b edi* shakli ham ayrim hollarda [WPm → WPm] tipini vujudga keltirishda ishtirok etadi:-*Bilasanmi, shu kuni endi ko'chaga chiqib edi, uni Zunnun boshliq besh nafar bola poylab turgan ekan* (M.Ismoilov).

VI. *deb* vositasi: *-Bir qadam bosishga toqatim bo'lmasa ham savobdan quruq qolmaymi deb surgala-surgala hovlingizni so'roqlay-so'roqlay topgunumcha o'lib bo'ldim* (A.Qodiriy. O'tgan kunlar. 170-bet).

VII. Qo'shma gapning [WPm → WPm] tipik ko'rinishining hosilalari tarkibiy qismlari uchun nafaqat qo'shimchalar, balki ularga ko'makchi maqomidagi nisbiy so'zlar ham muhimdir: 1. *-Qaysi ko'chaga kirsang ham o'sha yerda meni uchratasan. O'lib ketsam arvohimni uchratasan*(T.Malik. Talvasa. 194-bet). 2. – *Kimni ko'zlayapsan? –xotiniga sinovchan tikildi u. – Boshim qotgan hammasi ham yaxshi oila.*

(E.Xudoyberdiev).3. *–Qiz bola "falonchiga tegaman" deydimi, dadasi?-dedi. – Qaysi hayoli, iboli qiz shu gapni ota-onasiga aytibdiki, sizning qizingiz aytsa? ..(E.Xudoyberdiev).* Ko'rinaliki, qo'shma gap

¹⁶⁴ Т. Малик. Шайтанат. 1-китоб 345-бет

tarkibiy qismlarining hokim-tobelik munosabatini namoyon kilishda nisbiy so‘zlar nomustaqlı kesimlik shakliga qo‘shimcha vositadir

Ma’lumki, til dastavval, ikki yoki undan ortiq kishilar o‘rtasida bevosita aloqa o‘rnatish, o‘zaro fikr almashish uchun xizmat qiladi. Tilning aloqa vositasi sifatidagi, ya’ni so‘zlashuv nutqi vazifasidagi funksiyasining muvaffaqiyatli bajarilishi nutq madaniyati bilan ham bog‘liqdir. Nutq madaniyati til madaniyati uchun xizmat etish bilan birga, kishilarning milliy adabiy tilga bo‘lgan munosabatini yaxshilaydi, til boyliklarining stilistik imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanishga yordam beradi. Shu bois ham so‘zlashuv nutqi muammolarini, xususan, uning bilan bevosita aloqador bo‘lgan o‘zbek tilidagi murojaat shakllarining o‘ziga xos shakllaridan biri undalmalardir. Mavjud manbaalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida murojaat shakllari sifatida bevosita undalmalardan tashqari vokativ gaplar hamda modal so‘zlarning ayrim ko‘rinishlari qayd etiladi. Modal so‘zlarning tasnifi, xususan, ularning sintaktik vazifalari, chunonchi, modal so‘zlarning sintaktik jihatdan kirish so‘z bo‘lib kelishi, dialoglarda avval aytigan fikrga munosabatni ifodalab, so‘z-gap vazifasida kelishi e’tirof etiladi.

Modal so‘zlarning xususiyatlari haqida ilmiy tadqiqot olib borgan tilshunos S.Saidovning qayd etishicha, o‘zbek tilida 115 ta modal so‘z va 24 ta modal iboralar mavjud bo‘lib, ular ko‘pincha gap boshida, gap orasida, qisman gap oxirida va so‘z gap vazifasida keladi. Tilda majud faktik manbaalardan anglashiladiki, *otasi, onasi, bo‘tam, chirog‘im* ko‘rinishli so‘zlar murojaat shaklida qo‘llanadi. Masalan: 1.- *Hoy onasi, pichoqni avval o‘zingga ur, og‘rimasa birovga ur* (*A.Qodiriy. “O‘tgan kunlar”*). 2. - *O xonim, yana mehmonga otlanganga o‘xshaysiz-ku, bizni yolg‘izlatib..* (*Solih Qahhor. “Daydi qizning daftari”, I kitob*). Misollardan ko‘rinadiki, bunday ko‘rinishli gaplar kuchli emotsiya bilan aytiganligi bois, bunday shakllar tilshunoslarning ba’zi birlari tomonidan undovlar sirasiga kiritilgan. O‘zbek tilida vokativ formani ifodalovchi va kishilarning o‘zaro muloqotlarida qo‘llaniluvchi so‘zlar borki, bular vokativ so‘zlar deb nomlanadi. Mazkur muammo o‘zbek tilshunosligida B.O‘rinboev

tomonidan ilmiy tahlil etilgan. Yuqorida qayd etilgan misollardagi ajratib ko'rsatilgan shakllar bizningcha, tilshunos B.O'rboev to'g'ri e'tirof etganidek, undovlar emas, balki vokativ shakllar sifatida baholanganligi ma'qul. Sababi yuqorida berilgan gaplardagi birikmalarda nominativlik mavjud, undovlarda esa bunday xususiyat yo'q. Chunonchi: 1. Odatda, tinglovchining diqqatini jalg etish, murojaat etish uchun xizmat qilgan undalmalar murakkab ko'rinishli bo'ladi, shuningdek, tarkibida undov so'zlar mavjud undalmalar –gap boshida keladi: 1. Yaxshi qiz, qabul hay'ati qaysi tomondaligini ayta olmaysizmi?(Shuhrat "Oltin zanglamas"). 2. Ahli Samargand! Ertalabdan Bobur Mirzo farmoyishlariga ko'ra guzarda issiq bug'doy nonlari ularashiladi. (P.Qodirov. "Yulduzli tunlar").

2. O'z semantik funksiyasidan tashqari qo'shimcha emotsiyal, modal munosabatlarni ifodalagan undalmalar - *gap orasida uchraydi*:

1. *Yor uyiga, kelin poshsha, ibo bilan kelibdi,*

Kuyovto 'ra yuragiga shifo bilan kelibdi..(qo 'shiqdan)

2. *Menga ham oson tutmang, gaynijon, sizga bu gaplarni gapisish menga ham og 'ir.(Murod Mansur "Judolik diyori")*.

3. So'zlovchining modal munosabatini ifodalovchi undalmalar ko'pincha tarkibiga ko'ra yig'iq holatda bo'lib ular – *gap oxirida uchraydi*: 1. *Mirzo Anvar avvali sizga shogird, qolaversa, o'g'il qatoridir, maxdum.* (A.Qodiriy. "Mehrobdan chayon").

2. ... *Qirq suluvni yig 'latib,*

Ketar ekan, kuyovlar (Muhammad Yusuf).

Manbaalarda undalmalarning alohida chaqiriq, murojaat intonatsiyasi bilan talaffuz etilishi qayd etiladi Shu sababli ham bir xil o'rinda bo'lsa ham, gap xarakteriga ko'ra, undalma turli intonatsiya bilan aytishli mumkin:

A) darak gapda- past intonatsiya bilan: *O'g'lim, yosh bolaning begonasi bo 'lmaydi.* (O'.Hoshimov. "Dunyoning ishlari").

B) undov gaplarda kuchli intonatsiya bilan: *Rais! Bularda ham oila bor, bola-chaqa bor!* (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi").

V) so‘roq gaplarda alohida logik urg‘u olgan undalmadan so‘ng cho‘ziq pauza beriladi: Kelin, bu deyman, ovqatga ziravorlardan boplab qo‘sibiszmi-a?

(*Said Ahmad”Kelinlar qo‘zg‘oloni*).

Ko‘rinadiki, muloqot jarayonida qo‘llaniladigan lisoniy birliklarning leksik, semantik, morfologik xususiyatlari haqida ilmiy mushohadalar yuritilgan. Ammo muammoning sintaktik xususiyatiga doir tomonlari tadqiqi to‘liq tadqiq etilmagan. Xususan, murojaat shakllarining gaplarning tuzilishiga ko‘ra sodda, qo‘shma, murakkab gap tarkibidagi holatlari ularning shakliy va mazmuniy talqini masalasi shular jumlasidandir. Mazkur holatning qo‘shma gaplardagi talqiniga biroz to‘xtalsak. Yuqorida qayd etilgan undalmalarning bunday gaplar tarkibidagi holati quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi: 1. Sultonmurod aka! Agar menda zarracha bo‘lsa-da ko‘nglingiz bo‘lsa, uygasovchi jo‘nating. (Murod Mansur. “Judolik diyori”). 2. Yaxshi yigit, siz har kuni shunaqa yo‘limni to‘saversangiz, umuman ishga chiqmay qo‘yaman. (*Said Ahmad “Ufq”*). So‘zlovchining nutqi bevosita (sirtdan) tinglovchiga qaratilgan yakka shaxs undalmalar yozma nutqda xat, varaqqa, shior kabilarda qo‘llanilishi qayd etilgan. Ammo bu kabi gaplarning tarkibi, ular anglatgan ma’nolar izohi ochiq qolgan. Xususan, yuqorida keltirilgan misollar tuzilishiga ko‘ra ergash gapli qo‘shma gap bo‘lib, 1-gapda shart ergash gap tarkibidagi ergash gap bosh gapdagi voqeа aniq yuzaga chiqishini izohlaydi. 2-gapda esa shart ergash gap bosh gapga –sa shart mayli qo‘shimchasi bilan bog‘langan va bunda ergash gap bosh gapning qanday shart bilan yuzaga kelishini anglatish uchun xizmat qilayapti.

Murojaat ko‘rinishida uchrovchi undalmalarning xarakterlovchi belgilaridan biri pauzadir. Kuchli yoki me’yoriy chaqiriq intonatsiyasi bilan talaffuz etilgan undalma boshqa gap bo‘laklaridan pauza bilan ajraladi: 1-.Qora amma, qora amma! Bugun biznikiga yotib qolib, menga Husan buvamlarning ajina bilan olishganlarini gapirib bering. (*O‘.Hoshimov ”Ikki eshik orasi”*). 2. Dunyodagi eng go‘zal qiz Shoiraxonga, bayramning arzimas tuhfasi bo‘lsin, o‘z qo‘llaringiz

bilan qabul qilsangiz boshimiz osmonga yetardi. (O'.Hoshimov. "Nur borki, soya bor").

3. ... *Qo'y, yig'lama, mening jon singlim.*

Men ham sendek bag'ri qon, singlim... (Muhammad Yusuf).

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, undalmalar kengaygan holatda (*dunyodagi eng go'zal qiz Shoiraxonga,..mening jon singlim..*) hamda takror holatda (*qora amma, qora amma*) qo'llanilishi mumkin. Bundan tashqari mazkur gaplar tuzilishiga ko'ra qo'shma gap bo'lib, ularda alohida ta'kid, chaqiriq intonatsiyasi mavjud, nutqda esa ular aniq pauza bilan ajralib turadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, kishilar muloqotlari jarayonida uchrovchi bunday emotsiional-ekspressiv so'zlarda soddalik, ta'sirchanlik, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, erkinlik sezilib turadi. Anglashiladiki, bunday ifodalar uchun xizmat qiladigan so'zlarining o'zi ijobiy va salbiy ottenkalarni ham anglatadi. Chunonchi ijobiy ma'no ottenkasini ifodalovchi so'zlarda so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan ijobiy muomalasi, so'zlovchining zavq-shavqi ifodalanadi. Masalan: 1. *Ey, Sherzod, o'sha tamtam qizning nimasiga uchayapsan-a, o'zi bir kasalmand bo'lsa.* (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi"). 2. *Xudoga shukur, qarindoshlarimiz orasida ham ko'rkam qizlar bor, yuraverasanmi o'sha Muqaddasingni o'ylab, bolam?* (O'.Hoshimov. "Bahor qaytmaydi"). 3. *Hoy opa, nahot tanimagan bo'lsangiz bu xushro'yni?* Bu o'sha bizga kelin bo'lish nasib etmagan ko'hlik Marg'ubaxon-da! (Murod Mansur "Judolik diyori"). Izlanishlar samarasи shuni ko'rsatadiki, yuqorida ajratib ko'rsatilgan lisoniy birliklarga o'xshash vositalar kishilarning jinsi, yoshi bilan ham farqlanadi. Qayd etilgan gaplarning 1-da qo'llanilgan tamtam so'zi yosh ayollar, qizlar nutqida, 2- va 3- gaplarda ishlatilgan ko'rkam, xushro'y, ko'hlik kabi xuddi shu ma'no ottenkasini bildiruvchi so'zlar ko'proq keksa ayollar nutqida uchraydi. Keltirilgan misollarning qo'shma gaplar sirasiga kiritilishini nazarda tutgan holda, ular tarkibida qo'llangan sodda gaplar alohida tahlil etilganda quyidagi holat namoyon bo'ladi: 1-misol qo'shma gaplarning *bog'lovchisiz turiga mansub* bu o'rinda qo'shma gap qismlaridan anglashilgan mazmun bir-biriga qiyoslanayapti. Shu mazmunga muvofiq birinchi gap yuqori

ko‘tariluvchi, ikkinchi qism esa susayuvchi intonatsiya bilan talaffuz etiladi va har ikki gap orasida sezilarli pauza bo‘lib, bu pauzadan gapning davomi borligi anglashiladi. Tanlab olingan gaplarning 2- ham *bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarga mansub bo‘lib*, qo‘shma gap tarkibida qo‘llangan ikkinchi sodda gapning kesimi ravishdosh kesimli bo‘lib, bunda u o‘zidan oldingi sodda gapni izohi uchun emas, balki, birgalikda paralel ro‘y berayotgan voqea-hodisa, belgi-xususiyatni ifodalash uchun qo‘llaniladi.

Xullas, murojaat, undash ma’nosiga ega bo‘lgan so‘z va so‘z birikmalari orqali so‘zlovchining tinglovchiga munosabati va turli histuyg‘ulari ifodalanadi. O‘zbek murojaat shakllarida uchrovchi bunday ma‘no nozikliklarining turli shakllarida uchrashi, ularning gapdag‘i mavqeい, xususan, qo‘shma gaplardagi o‘rni va ularning tahlili masalasi alohida tadqiqqa molik masaladir.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1. Qo‘shma gapning ko‘p hosila beruvchi tipik qoliplaridan biri [WPm→ WPm] dir. Bunda birinchi gap kesimi shaklan va mazmunan ikkinchi bir gapga ehtijoj sezadi, lekin aksincha emas.
2. Dialogik diskursda uchraydigan qo‘shma gaplarda tobelik munosabatini ta’minalashda sof nomustaqlil kesimlik shakli ham, omonimlik kesimlik shakllari ham xizmat qiladi.
3. Nisbiy so‘zlar nomustaqlil kesimlik shakllarining vazifasini mustahkamlovchi vositadir. Dialogik diskursda ham, muallif nutqida ham bunday gaplar bir xilda uchraydi.
4. Dialogik diskursda uchraydigan tobe munosabatlari qo‘shma gaplar mazmun jihatdan sabab, shart, istak, achinish, to‘siqsizlik, payt, sevinch, qistash, maqsad kabi rang-barang ma’nolarga ega bo‘lsa, muallif nutqida uchraydigan tobe munosabatlari qo‘shma gaplar shart, payt sabab kabi ma’nolarni yuzaga chiqarganligi kuzatiladi.
5. Tinish belgilaridan faqat vergul har ikkala nutqda bir xilda kuzatiladi. Boshqa xildagi tinish belgilar kuzatilmaydi.

6. Qo'shma gap tarkibiy qismlari faqat dialogik nutqda inversiya holatida uchraydi.

2.1.3. [WR_m ↔ WR_m] qolipli gaplarning semantik xususiyatlari

[WP_m ↔ WP_m] umumiy ko'rinishli qo'shma gaplarni tashkil etuvchi sodda gap kesimlarining biri ikkinchisini, ikkinchisi birinchisini taqozo qiladi. Ikkalasining ham kesimi nomustaql kesim shakli hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, bu sodda gaplar qo'shma gapdan anglashilgan mazmunni ifodalash uchun bir-biriga ehtiyoj sezadi. *Masalan, Hisoblab ko'rsa ekan, uch ming so'm pul hammasiga yetarkan* (O'.Hoshimov).

Dialogik diskursda [WP_m ↔ WP_m] tipik ko'rinishli qo'shma gaplar semantik jihatdan rang-barang: maqsad, shart, ichki fikr, taajjub, ta'kid, qiyoslash, izohlash kabi ko'rinishlarda bo'ladi.

Masalan:

1.Agar qator solinajak to'qqiz-o'nta uyning pulini shu men aytganga sarf qilsa, boqqa ham husn kirar edi... (A.Qahhor. "Sarob")

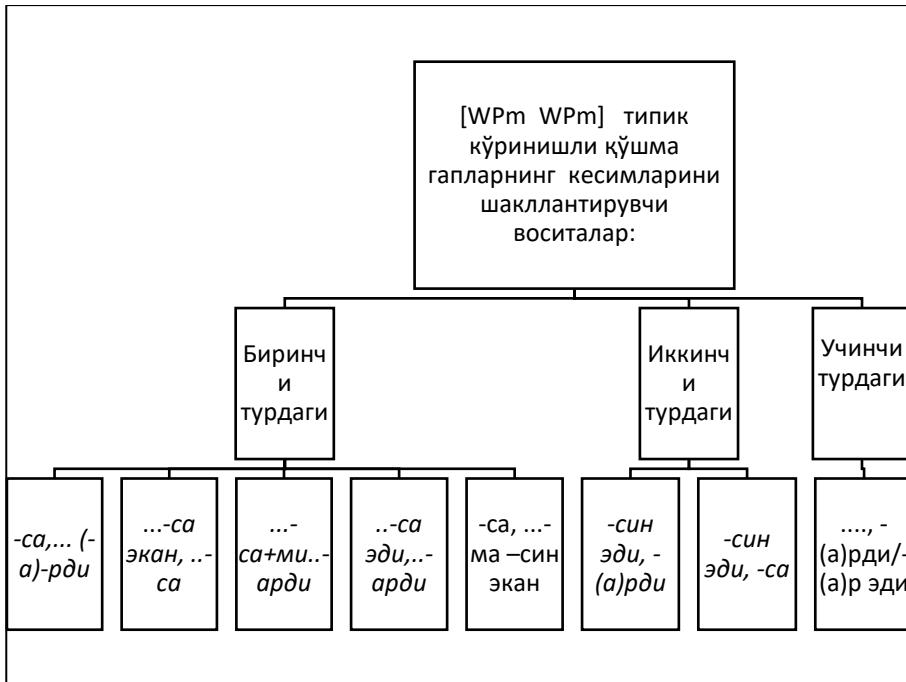
2. Ko'zim ilgari ochilgan bo'lsa edi, men yuragimni bo'rila yedirar edimmi? (Oybek. "Navoiy").

3. -Qani endi, shundan (shaftolidan) to'rttasini uzatib yuborsa! Sekin po'stini archsang, tiling bilan tanglayingga bossangu, suvini qult-qult yutsang (A.Qahhor. "Ko'k konvert").

4. -Agar mamlakatda jabr-zulm benihoyat avj olmasa edi, ishqingiz qora kiymas edi (Oybek).

Birinchi va ikkinchi gap voqeа-hodisaning qanday shart bilan yuzaga kelishini bildirmoqda, ammo birinchi gap real voqeа-hodisani ifodalab, shart ma'nosini yuzaga keltirgan bo'lsa, ikkinchi gap taxminmo'ljallangan voqeани ifodalash orqali shart ma'nosini yuzaga keltirgan. Uchinchi gap semantik jihatdan ichki fikr ma'nosini ro'yobga chiqarmoqda.

Dialogik diskursda [WPm ↔ WPm] tipik ko‘rinishli qo‘shma gaplarning kesimlarini shakllantirishda ma’lum vositalar bo‘lishi shart. Buni quyidagi jadvalda aks ettirdik:

2.3 Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplarning struktur xususiyatlari

Insonning dunyoni bilishi jarayonida qiyoslash juda katta ahamiyatga ega. Ikki yoki undan ortiq predmetni ular o‘rtasidagi o‘xshashlik yoki farqli tomonlarni aniqlash maqsadi bilan qiyoslash tashqi olamni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridandir. Uni inson faoliyatining barcha sohalarida kuzatish mumkin. Bu muhim mantiqiy kategoriya tilda o‘z aks ifodasini yaqqol topadi.

Dunyo tillarining deyarli barcha sohasida gap bilan bog‘liq uning semantik-struktur tomonlari tahlil etilgan. Chunonchi, gapning strukturasi, shakllanish qonuniyatları, ularning o‘ziga xos tomonlari har bir til uchun o‘ziga xoslik bilan xarakterlanadi. Masalan, o‘zbek tilida sodda gap strukturasiga turli sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi,

shart maylidagi fe'lli oborotlarning kiritilishi natijasida gap qurilishi ham shakliy, ham semantik jihatdan murakkablashadi. Mana shunday murakkablashish natijasida gap predikatsiyasi yuzaga keladi. Bu esa gapning sintaktik statusini belgilaydi. Tahlil etilayotgan dialogik diskursdagi sintaktik birlik sodda gap yoki qo'shma gapmi yoyinki so'z birikmasimi? degan savolning yechimini topishda, albatta, gaplar qiyosan tahlil etiladi. Xuddi shunday gapning semantik tomonini o'rghanishda uning sintaktik tomonlari qiyoslanib o'rGANILADI.

Dialogik diskursda qo'llanilgan qo'shma gap shakl va mazmunning uzviyligidan tashkil topgan sintaktik butunlik hisoblanadi. Qo'shma gapning shakli uning sintaktik tuzilishi asosida belgilansa, mazmuni qanday vogelikni aks ettirishi asosida aniqlanadi. Qo'shma gapning shakliy va mazmuniy tarkiblari orasidagi aloqa, albatta, murakkabdir.

Dialogik diskursda uchraydigan qo'shma gaplarni sintaktik tuzilishga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: tenglanish asosidagi teng tarkibli qo'shma gaplar qolipli gaplar hamda tobelanish asosidagi [WR_m → WR_m] va [WR_m ↔ WR_m] qolipli gaplar.

Biz ushbu bobda qo'shma gapning sintaktik xususiyatlarini quyidagi uch kichik guruhga ajratib o'rGANISHGA harakat qildik:

1. teng tarkibli qo'shma gaplar qolipli gaplarning sintaktik xususiyatlari.
2. [WR_m → WR_m] qolipli gaplarning sintaktik xususiyatlari.
3. [WR_m ↔ WR_m] qolipli gaplarning sintaktik xususiyatlari.

2.2.1. teng tarkibli qo'shma gaplar qolipli gaplarning sintaktik xususiyatlari

[WPm, WPm] tipik ko'rinishli gaplarning umumiy xususiyatlari to'g'risida to'xtalsak: birinchidan, [WPm, WPm] qolipli gaplarning qismlari mustaqil sodda gap sifatida qo'llana oladi. Ikkinchidan, ularning har biri (tarkibiy qism) birdan ortiq gapning nutqda ma'lum bir bog'lovchi vositalar bilan o'zaro bog'lanishi va bitta tugal ohangga, bitta gap to'xtamiga ega bo'lishi bilan ajralib turadi. Uchinchidan, [WPm, WPm] tipik ko'rinishli qolip [WPmUWPm] umumiy qolipining

oraliq bir ko‘rinishi sifatida lison va nutqqa daxldordir. To‘rtinchidan, [WPm, WPm] tipik qurilishli gaplar [W] va [Pm], shuningdek, [Ye] xususiyatlari ko‘ra farqlanadi. Beshinchidan, [WPm, WPm] tipik qurilishli gaplar kengaytiruvchilarining xususiyatlari (tuzilishi, ifodalanishi), bog‘lovchi vositalarining rang-barangligi bilan boshqa qolipli gaplardan farqlanadi.

Professor R.Sayfullaeva hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi qo‘shma gaplarni ularning qismlari orasidagi bog‘lovchi vositalar asosida emas, balki: 1) [WPm] larning egasi bor yoki yo‘qligiga, bo‘lishi mumkin yoki mumkin bo‘lmasligiga, bir xil yoki har xilligiga ko‘ra; 2) [WPm]lar tarkibidagi atov birligining bir xil yoki har xil bo‘lishi, so‘z turkumlarining bir xil yoki har xil bo‘lishiga ko‘ra; 3) [WPm] lar tarkibidagi kesimlik ko‘rsatgichining bir xil yoki har xilligiga ko‘ra tasniflagan¹⁶⁵. Biz ham shu tasnif asosida dialogik diskursda qo‘llanilgan qo‘shma gaplarni tahlil qildik.

1.[W] va [Pm] qismlari aynan bo‘lgan gaplar:

1.- *Kerilma, do ‘stim, kerilma!-dedi Ehson- Komsomolda qolishga yordam qilibsanu, lekin Saidiy komsomol hayotidan shu qadar uzoqda ekanidan butkul bexabarsan (A. Qahhor.)*

2.- *E, keling, xola, keling (A. Qahhor.)*

3. -*Shoshmang, shoshmang,-dedi Saidiy quти o‘chib,-boshqa uzurim bor*

(A. Qahhor.)

4.-*Qo ‘yningizga soling,soling! –dedi Mirhomid pichirlab(A. Qahhor.)*

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, dialogik diskursda uchraydigan bunday gaplarning ega, atov qismi va kesimlik ko‘rsatkichlari aynan bir xil. Shuning uchun bunday gaplar har xil uslubiy bo‘yoqdorlik ifodalab, personajlar nutqida ma’lum bir

¹⁶⁵ Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўшма гапларнинг шакл-функционал талқини.-Тошкент: Фан,1994.-Б.28.

axborotni bo‘rttirib, ta’kidlab ko‘rsatish uchun qo‘llaniladi. Bunday gaplar dialogik diskursdan tashqarida uchramaydi.

Professor R.Sayfullaeva bunday gaplarni takror gaplar deb nomlaydi. O‘zbek tili sintaktik tahlilida takror gaplar tamoman yangi tushuncha ekanligini ta’kidlab, ularni ikki ko‘rinishga: to‘liq va qisman takror gaplarga ajratadi.

2. [W] qismi bir xil, [Pm] qismi har xil bo‘lgan gaplar:

1. -*Siz bilmaysiz, bilolmaysiz ham. Bilganingizda...* (T.Malik. Talvasa)

2.-*Siz chidab o‘tirdingizmi, chidadingizmi?* (Sh.Xolmirzaev)

3.*Bormang, bormokchimisiz?* (S. Nurov).

3.[Ye] va [W]lari bir xil, lekin [Pm]lari har xil bo‘lgan takror gaplar:

1. -*Tashvishlanmang, aytsam aytibman-da,-dedi Elchin* (shaytanat 344-bet)

2. -*Nega endi bo‘lmas ekan, bo‘lgan edi, bo‘ldi,-dedim shoshib-pishib* (X.To‘xtaboev.)

3.-*Qutursa, quturgandir, erga tekkandan keyin quturmaydi* (S.Ahmad).

4. – *Bundoq demadingizmi?! Oblast ijroiya komitetiga sekretar deng! Aytmadingizmi, kolxozga qarashib yuboring deb ayting* (A. Qahhor).

5. -*U kishini taniysiz, yaxshi tanisangiz kerak. Oblast ijroiya komitetida sekretar(A. Qahhor.).*

6. –*Ammo yigitlarimiz bizni ko‘rishmaydi. Sen ularni tanimaysan, ular seni tanishmaydi* (T.Malik Shaytanat. 88-bet).

4.[Ye] lari va [W]lari har xil, [Pm] lari bir xil bo‘lgan gaplar:

1.*O ‘ldirding, ketdim, devona* (Sh. Xolmirzaev.)

2. -*Eshon meni bilmaydi, ammo sizni tanimaydi(Sh.Xolmirzaev)*

3. – *Biz mana shunaqa qiziqdik, -dedi kapitan,-Bu xildagi odamlar vaqtida na o‘qib bilim olgan, na uqib hunar; bir vaqt ko‘zini ochib*

qarasaki, hamma nimadir qilyapti va hech narsa qilmaydigan odamga tahqir nazari bilan qarayapti,-deb so‘zini yakunladi (A. Qahhor)

4. - *Xudo saqlasin. Mayli, zarari yo‘q, xudo suygan quliga dard beradir. Qani keling, bir dam solib go‘yay. Tangri xohlasa ko‘rmagandek bo‘lib ketasiz.*

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1. O‘zbek dialogik diskursida [WPm, WPm] tipik ko‘rinishli gaplarning imkoniyatlari juda keng. Bunday gaplar ham so‘zlovchi nutqida, ham tinglovchi nutqida bir xilda uchraydi.

2. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo‘shma gaplar [Ye], [W] va [Pm] larning har xil yoki bir xilligi bilan farqlanadi. Masalan, egalari alohida tarzda ifodalangan yoki ifodalananmagan ko‘rinishda bo‘lishi faqat dialogik diskursga xosdir.

4. To‘liq, to‘ldirilgan, murakkablashgan, qisman, qisqartirilgan kabi takror gaplar faqat dialogik diskursda uchraydi.

2.2.2. [WR_m → WR_m] qolipli gaplarning sintaktik xususiyatlari

Tobe-hokim munosabati asosida sodda gaplarning o‘zaro birikuvidan tashkil topgan qo‘shma gaplar tobe munosabatli qo‘shma gaplar sanaladi. Ularda kamida ikki predikativ bo‘lak bo‘lishi va ularning birida to‘liq shakllangan kesimlik shakli bo‘lsa, ularning ikkinchisi albatta, noto‘liq kesimlik shakli bilan shakllangan kesim bo‘lishi bilan xarakterlanadi.

[WR_m → WR_m] qolipli gaplarning bir qismi bosh gap ya’ni hokim bo‘lib, ikkinchi qismi tobe, ya’ni ergash gap sanaladi. Qo‘shma gapning ko‘p hosila beruvchi tipik qoliplaridan biri [WR_m → WR_m] dir. Dialogik diskursda bunday qo‘shma gaplarning quyidagi ko‘rinishlari uchraydi:

1. *-Men aravadan boshqa ishga yaramaydigan pachoq otday ko‘rinsam ham, uncha-muncha chavandoz minolmaydigan uloqchi otman!*

2. -Ayol kishi rahbarlik qilsa, kalavamning uchini yo‘qotib go‘yaman

(A.Qahhor. Sinchalak).

3. -Oqsaqol,-debdı. -Xabaringiz bor, bir-ikkita kitobim chiqdi. Uch ming so‘mcha pulim ham bor (U paytda uch ming katta pul edi). Lekin qaysi biriga yetkazishni bilmayapman. Mashina olaymi, uy solaymi, xotin olaymi? Mashina olsam, uy sololmayman, uy solsam, uylanolmayman, uylansam, mashinaga pul qolmaydi... Nima qilay? (O’.Hoshimov)

4. -Bolam, men xo‘p o‘yladim. **Hisoblab ko‘rsam, uch ming so‘m puling hammasiga yetarkan.** Maslahat shuki, sen avtobus sotib olgin! Avtobus degani mashina bo‘ladi. Rulini qayogqa bursang ketaveradi. Bu - birinchidan. Avtobusning ichi keng-mo‘l bo‘ladi. **Ko‘ch-ko‘roningni olib kirsang, tayvor uy bo‘ladi.** Bu – ikkinchidan. Uchinchidan, rostki avtobus bo‘lgandan keyin ichida konduktori ham bo‘ladi. O‘scha konduktorni xotin qilib olib qo‘ya qolasan!.(O’.Hoshimov)

5. - Agar malol kelmasa, mana bu Rahimjonga, uning a‘zolariga kompost to‘g‘risida gapirib bersangiz. Bular haligacha hech narsa tushunmas ekan. (X.To‘xtaboev)

6. - Ota polchi pol ko‘rib turib aytdiki, Ko‘hinqorining teskari piri tegibdir. Bir qora qo‘y so‘yib, xudo yo‘lida xomtalash qilsa, ko‘rmagandek bo‘lib ketadir, -dedi.

7.- Ha, odamlar unga qo‘lini bigiz qilishini biladi-da, shuning uchun “bir men emas, ana u ham, bu ham shunaqa” degisi kelar edi (A.Qahhor.Kampirlar sim qoqdi).

8.-Borishim kerak, aytmasa ham.

9. –Maraz shu kuniyoq miltiq sotib oldi, qarz havola qilib bo‘lsa ham (A.Qahhor. Ig‘vogar)

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1. Tobe munosabatli qo'shma gaplar dialogik diskursda ham, dialogik diskursdan tashqari holatlarda ham bir xilda uchraydi. Ulardagi sintaktik xususiyatlar bir xil.

2. [WR_m → WR_m] qolipli gaplarning dialogik nutqda voqelanishida ega va atov birligining kengaytiruvchilarida hech qanday cheklanish kuzatilmaydi.

3. Teng munosabatli qo'shma gap tarkibiy qismlarida inversiya holati faqat dialogik diskursda kuzatiladi.

2.2.3. [WR_m↔ WR_m] qolipli gaplarning sintaktik xususiyatlari

Mutanosib qo'shma gaplar ma'lum bir ma'noni ifodalash va vazifani bajarish uchun har ikkala qism tarkibidagi [R_m] lar bir-birini taqozo qiladi, biri ikkinchisiz shu ma'no va vazifada qo'llana olmaydi. Bunday gaplarning kesimlilik shakllari kelasi zamon aniqlik mayli shakllari va buyruq-istik, shart-istik, tilak-istik kabi mayllar shakllari (e)di to'liqsiz fe'lar bilan birikishidan hosil bo'ladi. Dialogik diskursda uchraydigan mutanosib qo'shma gaplardagi [R_m] larning ko'rinishlarini quyidagilarga ajratdik:

I. a)birinchi kismda -sa, ikkinchi gap kesimida -(a)rdi shakli keladi: 1.-*Mana, sizga o'xshagan qizga nasibasi qo'shilsa, aqli tezroq kirardi*(A.Qahhor).

2.-*Oyi, havo ochilib ketsa, birga daryo bo'yiga borar edik* (M.Safarov.)

3.-*Yoz kelsa, bitta asbobni olib, boshka yurtlarga ish kidirib ketardi.* (P.Tursun)

b)birinchi gap kesimida -sa ekan, ikkinchi gap kesimida -sa shakli keladi:

1.-*Otam bo'lsa ekan, men endi yursam* (F.Yuldashev o'g'li)

2.-*Yoz bo'lsa ekan, daryoda cho'milsang* (S.Nuriy)

3. - *Bumi, bunda kalla bo'lsa ekan, pushaymon bo'lsa!* Bu o'shanda ham pushaymon bo'lmaydi, "peshonam sho'r ekan, toleim

yo‘q ekan” deydi qo‘yadi!- dedi va bir qog‘ozni olib uning oldiga tashladi (A.Qahhor Qo‘shchinor chiroqlari)

v)birinchi gap kesimida -sa+mi, ikkinchi gap kesimida -ardi shakli keladi:

1. -Agar suv bo‘lsami, tog‘-tog‘ hosil bitardi,-dedi xayolga berilib (A.Qahhor)

Ba’zan -mi yuklamasi -sa shakliga bevosita kushiladi:

1.-Maboda uning qo‘lidan yetaklasa bormi, mushkuli osonlashib, ahvoli yengillashardi (A.Qahhor)

2.-G‘ing desa bormi, jonini sugurib olardi (S.Nuriy)

s)birinchi gap kesimida -sa edi, ikkinchi gap kesimida -(a)rdi shaklari keladi:

1.-Onam bo‘lsa edi, qishlog‘imga ketardim. (Oybek)

2. -Agar Bozorning aqli bo‘lsa edi, men senga o‘xhash kambag‘allar bilan maslahat qilar edi. (S.Ayniy)

d)birinchi kismi -sa va ikkinchi kismi -ma -sin ekan shakli bilan keladi:

1.Yetim koladigan bulsa, onadan tugilmasin ekan. (P.Tolib)

Yuklamalar gap tarkibiga kirib qo‘shma ma’nolar berish bilan birga, kesimlarning nomustaqilligini yanada kuchaytiradi:

a)-u;-yu yuklamasi:

1. -Yosh bola yig‘lasa-yu, atrofida hech kim bo‘lmasa (A.Qahhor)

2.-Ko‘zim tezroq ochilsa-yu, bog‘larni, maysalarni ko‘rsam (Sh. Rashidov)

3.

b)-da yuklamasi:

1. -Quvonchi ko‘ksiga sig‘masa-da, odob yuzasidan o‘zini xazin tutishga tirishar edi (Oybek)

v)axir, nahotki yuklamalari:

1.-Axir xotinim deb, bola-chaqam deb olov ichidan kelsa-yu, bu tanti undan yuz o‘girsa. (S. Ahmad.)

2. -*O‘g‘li qahramon bo‘lsa-yu, nahotki undan shunday ish kelib chiqsa.* (S.Ahmad)

II. a)birinchi gap kesimida -sin edi, ikkinchi gap kesimi tarkibida -(a)rdi birliklari qo‘llanadi:

1.-*Bizning Muhayyoxon ham aqilsizgina qiz edi, tezroq aql kirsin edi, aqli bir bolaning nasibasiga qo‘shilardi* (A.Qahhor)

2.-*O‘zi kelsin edi, aytardi* (N.Tilovov)

b)birinchi qism kesimi tarkibida -sin edi, ikkinchi gap kesimi tarkibida -sa shakli keladi:

1.*Oltin-kumush kurib ketsin edi, xammaning oyogiga tukilaversa.* (Oybek.)

2.*O‘zi borsin edi, ko‘ngli to‘lmasa* (S.Nuriy)

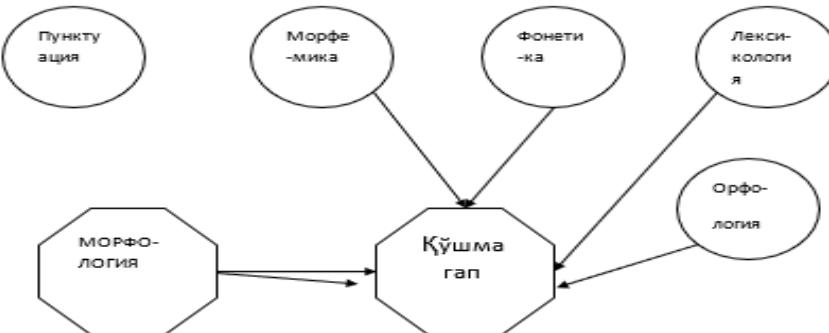
III. Birinchi gap kesimida boshka shakllar, ikkinchi gap kesimida -(a)rdi/-(a)r edi shakli keladi:

1.-*Men bo‘lmasam, qo‘yning yarmi yo‘qolar edi*(G.G‘ulom)

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1. Mutanosib qo‘shma gaplar o‘zaro mutanosiblik gap kengaytiruvchilarining ma’nolari bilan bog‘liq bo‘lgan mazmuniy hodisadir. Bunday gaplar ko‘p holatlarda dialogik diskursda qo‘llaniladi.

2. [WR_m↔ WR_m] qolipli gaplarning yuzaga chiqishi uchun ixtisoslashgan kesimlik shakllari bo‘lmasa-da, ularda voqelantiruvchi ma’no tipi va uning ko‘rsatkichlar shakli mavjud bo‘ladi.

Uchinchi bob

3 DIALOGIK DISKURSNING INTENSIAL XUSUSIYATI VA UNDA QO'ShMA GAP

3.1 Dialogik diskurs muloqot unsuri sifatida

Muloqotdan maqsad axborot olish yoki uzatishdir. Axborot o‘z o‘rnida tasdiqlash, buyurish, masalahat, ogohlantirish, norozilikni ifodalash kabi turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Biroq ular qanchalik rang-barang bo‘lmisin, muloqotning umumiy maqsadi doirasida bo‘ladi va pragmatik muhit bilan quvvatlangan holda yuzaga chiqadi, nutqning verbal yoki noverbal vositalari yoxud har ikkalasi asosida moddiy qiyofa kasb etadi. Zero, muloqot maqsadining shakliy qiyofasi qanday bo‘lmisin, uni talaffuz qilish yoki yozish tarzida qat’iy ikkiga ajratish ma’qul emas. Muloqot va nutq sistemaviy nazariyaning “... lardan iborat” va “...ga kiradi” tamoyili asosida o‘zaro munosbatda bo‘ladi. “Nutqiy akt – ma’lum bir gapning aniq muhitda talaffuz etilishidir. Nutqiy akt mazmunining shakllanishi talaffuz qilinayotgan gap ma’nosining so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan muloqot matniga nisbatan “boyitilishi”, idrok etilishi natijasidir.”¹⁶⁶ Bu fikr yozma nutqiy muloqotning nutqiy akt ekanligini shubha ostiga qo‘yadi va nutqiy akt tushunchasi mohiyatini sun’iy ravishda toraytiradi. Zero, “Lisoniy muloqot birligi, odatda, taxmin qilganlaridek, simvol (ramz), so‘z yoki gap emas, hatto simvol so‘z yoki gapning belgisi ham emas, balki simvol, so‘z yoki gapning nutqiy akt ijrosi kechimida yaratilishi va qo‘llanishidir... Yanada aniqrog‘i, gap belgisining ma’lum sharoitda yaratilish va qo‘llanishi nutqiy aktdir va nutqiy aktlar lisoniy muloqotning asosiy va eng kichik (minimal) birligidir.”¹⁶⁷ Nutqiy akt

¹⁶⁶Сафаров Ш.Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 72.

¹⁶⁷Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the philosophy of language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. P. 16.

ijrosi og‘zaki va yozma bo‘lishining o‘ziyoq masalani ayricha qo‘yish imkonini yo‘qqa chiqaradi.

Har qanday borliq hodisasi murakkab tarkibli va serqirra mohiyatlidir. Shuning uchun unga muayyan ilmiy yoki noilmiy yondashuv hodisaning ma’lum qirralari va xususiyatlarini nazarda tutadi. Bu esa chiqariladigan xulosalarning bir qarashda har xil, ziddiyatli bo‘lishi muqarrarligini belgilaydi. Har bir davr har bir tushunchaning ilmiy tavsifida zamonaviy ijtimoiy buyurtma talablarini e’tiborga olishni taqozo qiladi. Zero, davrning ilg‘or filsafiy fikri tushunchaning qaysi qirralariga e’tibor qaratish lozimligini, uni ilmiy tadqiq qilishning metodologik asoslari, metodlari va metodikasini tayinlaydi.¹⁶⁸ Shu ma’noda *muloqot* tushunchasining ham tabiat, jamiyat va tafakkur tizimidagi o‘rni va qiymati har xil bo‘lib, u turlicha munosabatda turlicha “ko‘z” bilan ko‘rishni, “so‘z” bilan tavsiflashni taqozo qiladi.

Muloqot keng qamrovli tushuncha bo‘lib, bugungi kunda qamrovining kengligi bois turli fan sohalari termini sifatida amal qilmoqda. Xususan, bugungi kunda tilshunoslikning yangi paradigmalari shakllanayotgan paytda uning faol sohasi bo‘lgan amaliy tilshunoslikning turli yo‘nalishlarida *muloqot* tushunchasi eng faol ilmiy atama sifatida namoyon bo‘lmoqda.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *muloqot* leksemasi quyidagi umumiyl lisoniy izohga ega:

“**MULOQOT** [ملاقات - uchrashish, ko‘rishish, qabul qilish] *esk.kt.ayn. uchrashuv; musohaba.* 2. So‘zga chiqqanlar bunday ijodiy muloqotlarni tez-tez o‘tkazib turish zarurligini gapirdilar. Gazetadan. [Pirnazar] *Bolalik oshnasi polvon Qulmuhammad bilan bo‘lgan shirin muloqotda yana... xon zulmi oshib ketayotganidan shikoyat qildi.* Mirmuhsin, Cho‘ri. *Yosh qalam sohiblari bilan hamma joyda: Andijonda, Qo‘qonda, Namanganda doimiy ravishda muloqot olib borish lozim.* Gazetadan.¹⁶⁹ 2 tomli “O‘zbek tilining izohli Lug‘ati”da

¹⁶⁸Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Б.3.

¹⁶⁹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 2 том. – Б. 636.

ham aynan shunday izoh bo‘lganligi sababli muloqot leksemasining ma’noviy mohiyati bilan tanishish uchun uchrashuv, musohaba leksemalari ma’nolari izohiga murojaat qilishga to‘g‘ri keldi:

MUSOHABA [محبہ] - birga kuzatib, hamsuhbat bo‘lib borish, jo‘r bo‘lish] *esk.kt.* 1. *Suhbatlashish, hamsuhbatlik, suhbat. Olimlar va yozuvchilar oila a’zolari bilan nonushtaga o’tirar ekanlar, musohabalarining mavzui oq oltin bo‘ladi.* Sh.Rashidov, Bo‘rondan kuchli.

2 Davlat, jamoat, fan, madaniyat arboblarining muxbir bilan ommani qiziqtiradigan biror masala yuzasidan matbuot uchun o‘tkazgan suhbat; intervyu. *Musohaba o‘tkazmoq.*¹⁷⁰

Bu izoh 2 томли “O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham aynan shun ko‘rinishda berilgan. *Muloqot* leksemasi bilan aynan qaralgan *uchrashuv* leksemasining izohi esa quyidagicha:

UChRAShUV 1 uchrashmoq (Qarshisidan chiqmoq, duch kelmoq; ko‘rinmoq) fl.ish oti. 1. Yo‘lchi turmada yasharkan, unga tug‘ishgan og‘a-ini singari mehribon bo‘lgan Petrov bilan birinchi uchrashuvdan boshlab, to so‘nggi damgacha o‘tgan hayotini hozir o‘z fikridan bir-bir kechirdi.(Oybek, Qutlug‘ qon...)

1. Kechasi Mirzo Ulug‘bek bilan bo‘lgan uchrashuv, ustodning gaplari, ko‘ziga yosh olib, quchoqlab vidoshlagani uni titratib yubordi. Ayniqla, a’lohzratlarining musofirlik to‘g‘risida aytganlari, ‘Musofir yurtiga ketmoqdamen, o‘z elimga qaytmoq nasib bo‘lurmi, yo‘qum-bilmaymen, shu sabab kitoblar qayg‘a yashirilg‘an- bilmog‘im darkor, darvesh , dean gaplari uning ko‘nglini vayron qildi.(O.Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasi”).

3. Oshiq-ma’shuqlarning va’dalashgan joyda bir-birlari bilan toopishuvi, suhbatlashuvi; ishq-muhabbat damlari; visol. *Biri birinchi uchrashuvdan so‘z ochsa, uning so‘zi tugamay, so‘nggi xaylashuv voqeasi to‘g‘risidagi hikoya boshlanib ketadi.* I.Rahim, Chin muhabbat.

¹⁷⁰Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 2 том. – Б. 651.

4. Biror masala yuzasidan o‘tkaziladigan yig‘in, kengash, yig‘ilish. *O‘zbekiston paxtakorlarining uchrashuvi.*

5. O‘yin, olishuv. *Futbol komandalarining uchrashuvi.*¹⁷¹

Ko‘rinadiki, *muloqot* birligi ma’noviy mohiyati *uchrashuv*, *mubohasa* leksemalari ma’noviy mohiyati bilan uyg‘un bo‘lganligi sababli ular bilan sistemaviy munosabatda oydinlashadi va u nafaqat, duch kelish, suhbatlashish, ko‘rishish kabi muayyan, balki “aloqada bo‘lish”, “munosabatda bo‘lish” kabi ma’noviy qirralarga egaligi jihatlari bilan ham xarakterlanadi. **Muloqot** leksemasining “Uzbeksko-russkiy slovar”dagi talqini ma’lum darajada torligi bilan ajralit turadi:

“**MULOQOT** *knijn.* vstrecha, svidanie; muloqot qilmoq vstrechatsya.”¹⁷² Holbuki, *muloqot* so‘zi *aloqa* so‘zi bilan ham semantik bog‘lanib, “turli vositalar yordamida axborotlarni uzatish va qabul qilish” ma’nosiga ham ega. Shu sababli u ruscha *obuchenie* so‘zi ma’nosiga ham mos keladigan semantik xususiyatlarga ega. Terminologik nuqtai nazardan leksema rus tilidagi *obuchenie* (*nutqiy muloqot – chechevoe obuchenie*) so‘zi bilan muqobillik munosabatida bo‘ladi.

Muloqot so‘zining lingistik qiymati ana shu keng ma’noda – “axborot almashish”, “kishilarning kommunikativ munosabati” ma’noviy mohiyati asosida idrok qilinadi.

Aytilganidek, kishilarning borliq yoki uning ayrim hodisalari bilan munosabati kommunikativ yoki nokommunikativ maqsadlarda bo‘lishi mumkin. Kommunikativ muloqot faqat kishilar orasida emas, balki deylik, kishi va hayvon yoki parrandalar orasida ham bo‘ladi. Masalan, payg‘ambarlarning xudo bilan bilvosita munosabati, bog‘lanishi ham muloqotning o‘ziga xos ko‘rinishi hisoblanadi. Shu ma’noda sof insoniy yoki sof insoniy bo‘lmagan muloqotni farqlash lozim.

Demak, muloqot qiluvchilarning xususiyatiga ko‘ra muloqotning uch ko‘rinishi farqlanadi:

¹⁷¹Ўзбек тилининг изохли Лугати. 2 томлик. 2 том. –Б. 288

¹⁷²Ўзбекско-русский словарь. –Тошкент: ЎзСЭ, 1988. –Б.274.

- a) inson va inson muloqoti;
- b) inson va inson bo‘lmañanlar muloqoti;
- v) inson bo‘lmañanlar muloqoti.

Kishilarning bevosita (yuzma-yuz) yoki bilvosita muloqoti farqlanadi. Zero, ular bevosita til yoki imo-ishoralar yordamida muloqot qiladilar. Kishilarning o‘zaro kommunikativ aloqasi lisoniy, nolisoniy yoki lisoniy-nolisoniy vositalar asosida amalga oshiraladi va h. Shu ma’noda kishilararo muloqotning vositalaridan bo‘lgan nutqiy aktini umuman muloqot aktidan ayricha tasavvur qilish, undan uzgan holda talqin qilish mumkin emas. Zero, nutqiy akt, uning mohiyati muloqot aktning tarkibiy qismlaridan bo‘lgan pragmatik muhitsiz talqin qilinishi lisoniy birliklarni sof til hodisasi sifatida “quruq” va “obrazsiz” o‘rganishdan boshqa narsa emas.

Nutqiy akt muloqot tizimining markaziy unsuri ekan, muloqot maqsadi va muloqot natijasi unsurlari nutq mikrotizimining markaziy muhitini tashkil etadi. Bunda garchi nutqiy akt muloqot sistemasining markaziy unsuri sanalsa-da, kommunikativ maqsad va uning natijasini nutqiy aniqlovchisi bilan qo‘llab bo‘lmasligini ta’kidlash lozim. Chunki nutq muloqot maqsadi ham, natijasi ham bo‘lолmaydi, balki muloqotni yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida amal qiladi, xolos.

Borliqdagi mavjudlikning yashash algoritmini aniqlash bilan shug‘ullangan mutaxassislar uning o‘ta sodda va lo‘nda ekanligini va bugungi kunda ham mohiyatan mutlaqo o‘zgarmay kelayotganligini ta’kidlaydilar. “Tak kak sxema oxoty stala dominiruyushchee osobennostyu myishleniya, ona perenositsya na vse sluchai jizni. Oxotnikom uje vosprinimaetsya drugoy oxotnik, voin so svoimi spesificheskimi pravilami oxoty na lyudey, jenjina, sobirayushchaaya korni i travy i daje zver, napadayushchuy na cheloveka. Lyuboe napravленное деействие понимается как вариант охоты. Ничто другое в голову и прийти не может, так как в мышлении нет других схем и других абстрактных понятий. Собирание или изготавление острых камней - охота за птицами камнями; солнце охотится за звездами, ночь за солнцем, луна, хозываика ночи, охотится за тем, что скрыто ночью. Первобытное знание сводится к поиску в фактах реальности охотника,

pravil oxoty i jertvy. Iz jiznennogo oryta iшчутса analogii, ob'yasnyayushie povedenie oxotnikov i jertv.”^{173*} Demak, ibtidoiy odamning borliq bilan muloqoti algoritmi “ovchi – ov kechimi – o‘lja» shaklida bo‘lib, u turli sohalarga turli shakllarda yoyilgan. Ammo ushbu uch hadli algortm o‘zgarmasdan kelmoqda. Muloqot tizimida ovchi maqomida so‘zlovchi, ov kechimi sifatida nutq akti va o‘lja maqomida muloqot (bosh va natijaviy) intensiyasi yotishini ko‘rish mumkin.

Muloqot tizimidagi nutqiy aktning maqsadi va natijasi muloqotning “mag‘zi”ni tashkil qiladi va shunga ko‘ra pragmalingvistlar muloqot tizimi tahlilida asosiy e’tiborni maqsad va natija muvofiqligi masalasi tahliliga qaratadilar. Biz bunda maqsad va qo‘zlangan natijani dialektik yaxlitlikda olish tarafdomiz. Zero, har qanday muloqot maqsadi kelasi zamondagi natija bo‘lsa, muloqot natijasi aslida o‘tgan zamondagi muloqot maqsadidir. Shu boisdan ayrim pragmalingvistlar muloqot maqsadini “boshlang‘ich intensiya (maqsad)”, muloqot natijasini “natijaviy intensiya” deb ham qaraydilar.

Muloqot maqsadi hamisha irrealligi, muloqot natijasi esa realligi bilan xarakterlanadi.

Boshlang‘ich maqsad ifodalanuvchi sintaktik qurilma ko‘p hollarda qisqa bo‘lmagan mental fikriy kechim mahsuli bo‘lib, natijaviy fikr ifodasi bilan bir yoqlama asimetrik munosabatda bo‘ladi. Ammo bunda natijaviy maqsad bilan boshlang‘ich maqsad orasida ikkiyoqlama asimetrik munosabatda bo‘lish mumkin emasligiga boshlang‘ich intensiya ifodasining oldin namoyon bo‘ilishini sabab qilib ko‘rsatish mumkin. Zero, savolning javobi bir necha xil bo‘lishi mumkin, ammo javobning savoli bitta bo‘lishi muqarrar. Buni asoslashga harakat qilgan O.G.Pochepsov fikrini professor Sh.Safarov quyidagicha tavsiflashga harakat qiladi: “O.G.Pochepsov boshlang‘ich maqsad harakati gapning strukturaviy

¹⁷³Анисимов А. Компьютерная лингвистика для всех: Мифы. Алгоритмы. Язык. - Киев: Наук. думка, 1991. -С. 13-14.

*Манбалардан олинган маълумотларнинг мазмунини айнан тушунилиши учун улар таржима қилинмади.(- Л.Раупова)

semantik xususiyatlariga asosan mos kelishini qayd etadi. Binobarin, «*Ko’hak tog’i etagidagi o’zan bo’yiga qanday borsa bo’ladi?*» (*O.Yoqbov.* “*Ulug’bek xazinasi*”) nutqiylardan tuzilmasining boshlang’ich intensiya akti so’rovdirdi, «*Bugun boshliq huzurida yig’ilish bo’ldi*» (*Tohir Malik.* “*Charxpalak*”) tuzilmasiniki – darak, xabar berish bo’lsa, «*Shogirdlarimga tegma..*» (*O.Yoqbov.* “*Ulug’bek xazinasi*” tuzilmasida boshlang’ich intensiya so’zsiz, buyruq, talab qilishdir. Ammo natijaviy maqsad harakatlari birinchidan, son jihatidan ko’p, ikkinchidan, ular uchun gapning struktur-semantik tuzilishi hech qanday ahamiyatga ega emas. Natijaviy intensiyaning shakllanishi gaplarning nafaqat ma’no xususiyatlari, balki ularning faollashuv muhiti, nutq konteksti bilan ham bog’liqidir. Boshqacha aytganda, natijaviy maqsad akti, lisoniy harakatlar bilan bir qatorda, nolisoniy harakatlarni ham qamrab oladi.”¹⁷⁴ Bunda natijaviy maqsad harakatlari birinchidan son jihatdan ko’p, ikkinchidan, ular uchun gapning semantik-struktur tuzilishi hech qanday ahamiyatga ega emas, degan hukmni oydinlashtirishga to’g’ri keladi. Savolga berilayotgan javobning soni ko’p emas, balki javob aniq bo’lmaganligi sababli ehtimoliy imkoniyatlari ko’proq. Ehtimoliy javoblar ko’p bo’lganligiga qaramay, so’zlovchiga bitta javob beriladi va javobning sintaktik strukturasi har qanday holatda ham boshlang’ich intensiya qurilishi bilan muvofiqlashmasdan iloji yo‘q. Garchi so’zlovchi yoki informatsiya qabul qiluvchi uchun natijaviy javob qanday shaklda ifodalanishining ahamiyati yo‘qdir, biroq so’roq hukmi sintaktik qurilishi javob hukmi sintaktik qurilishining o’ziga muvofiq bo’lishini taqozo qiladi.

Intensional tahlil so’zlovchi intensiyasining turli-tuman bo’lishini ko’rsatadi.

Intensiya tushunchasi inersiya tushunchasi bilan bog’lanib ketadi. Maqsadning aniq ifodasi, uning natijaviyligi fikrning qat’iyligi inersiyasi bilan uyg’un bo’ladi. Inersiya esa gap qurilishi mohiyatini ham belgilaydi. Shuningdek, so’zlovchining shaxsiy mental kayfiyatini

¹⁷⁴Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. –Б. 74-75.

yoki qarashi ham maqsadning inersial kuchini belgilaydi. Quyidagi dialogik matnga murojaat qilaylik:

“Anvar uch haftagacha xatmi qur’on kechlari Muhammad Rajabbek uyiga kelib turar edi.

Oxirg‘i xatmi qur’on kechi Muhammad Rajabbek Anvardan ahvol so ‘radi:

- *Domlangiz salomatmi?*
- *Shukur.*
- *O‘qushingiz yaxshimi?*
- *Birmuncha.*
- *Domlaning uyida turasizmi?*
- *Taqsir.*
- *Siqilmaysizmi?*
- *Yo ‘q.*
- *Ilmi hisob o‘quq‘aningiz bormi?*
- *Yo ‘q, taqsir.*
- *Domlangiz ilmi hisobni bilurmikin?*
- *Bilmaslar deb o‘ylayman.*
- *Agar men bir domla ta’yin qilsam, hisob o‘qiysizmi?*
- *Ustozim ruxsat bersalar, albatta o‘qiymen.*
- *Xo‘b... bo‘lmasa erta kechka domlangiz shu yerga kelib, menga uchrashsin.*
- *Xo‘b, taqsir.” (Abdulla Qodiriy, “Mehrobdan chayon”)*

Matndagi *Domlangiz salomatmi?*, *O‘qushingiz yaxshimi?*, *Domlaning uyida turasizmi*, *Siqilmaysizmi?*, *Ilmi hisob o‘quq‘aningiz bormi?*, *Domlangiz ilmi hisobni bilurmikin?* jumlalaridan ko‘zlangan intensional maqsad aniq va lo‘nda bo‘lishi so‘zlovchi va tinglovching sotsial mavqeい hamda nutq so‘zlanayotgan pragmatik muhit bilan belgilanadi. Bu omillar berilayotgan savollarning faqat sodda gap bo‘lishini taqozo qilgan. Albatta, ular sodda gaplar bo‘lsa-da, uning presuppozitsion qiymati har qanday qo‘shma gapnikidan salmoqli.

Ammo nutqiy vaziyat qisqa va lo‘nda jumlalar zamiriga bunday salmoqni yashirishga imkon bergan. Zero, o‘sha davrda ko‘pchilik domlalarning ilmi hisobni bilmasligi, ta’limning esa ixtisoslashmaganligi barchaga ayon bo‘lib, savolning bunday qo‘yilishi ajablanarli emas. Shu bois, *Ayrim domlalar ilmi hisobni bilishmaydi, sizning jomlangiz ilmi hisobni bilurmikin?* tarzida qo‘shma gap shaklidagi savolning qo‘yilishi muloqotning sifatini belgilamaydi. Bunda vaziyat bilan birgalikda so‘zlovchi va tinglovchining mental xususiyati ham gapning sintaktik qurilishi propozitiv va presuppozitiv semantikani yaxlit ifodalashi uchun zamin yaratadi. Savolning o‘ziga xosligi javoblar sintaktik qurilishini ham belgilagan. Anvar Muhammad Rajabbekning bu savollariga *Shukur*, *Birmuncha*, *Taqsim*, *Yo‘q* tarzida qisqa-qisqa javob beradi. Faqat *Bilmaslar, deb o‘ylayman* javobi Anvarning farosati ham mental xulqi, shuningdek, domla haqidagi to‘liq axborotga ega emasligi tufayli qo‘shma gap tusini oladi. Chunki bu savolga *bilmadim* deyish haqiqatni haspo‘shlash, *ha* deyish odobsizlik va madaniyatsizlik belgisi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin edi. Shu boisdan javobning qo‘shma gap tarzida bo‘lishi yoxud oldingi javoblarning ham ixcham sodda gaplar ko‘rinishini olishi so‘zlovchining bosh intensial maqsadini ifodalagan gaplar qurilishiga muvofiq bo‘lib, bu holat O.G.Pocheppovning yuqoridagi fikrini ma’lum darajada shubha ostiga qo‘yadi. Buni yuqorida keltirilgan matndagi quyidagi dialog ham asoslaydi:

- *Agar men bir domla ta’yin qilsam, hisob o‘qiysizmi?*
— *Ustozim ruxsat bersalar, albatta, o‘qiyman.*

Bu dialogning qolipi quyidagicha:

- [E+WPM → WPM]
[E+WPM → WPM]

Nutqiy harakat ana shu maqsadni yuzaga chiqaruvchi va natijaviy intensiyani namoyon qiluvchi omil sifatida mavjud. Shu boisdan pragmalingvistlar nutqiy faoliyatning ta’sir kuchini intensional tahlil doirasida kuzatadilar.

Jumlalarning qurilish xususiyati intensiaonallikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun yuqoridagi qo'shma gapli dialogga yana bir murojaat qilamiz.

- *Agar men bir domla ta'yin qilsam, hisob o'qiysizmi?*
- *Ustozim ruxsat bersalar, albatta, o'qiymen.*

Muhammad Rajabbek savolni *Hisob o'qiysizmi?* tarzida qo'yanida savol to'mtoq bo'lib qolgan, natijada tinglovchi uchun jo'yali javob berish imkoniyati reallashmagan bo'lur edi. Shu boisdan *Agar men bir domla ta'yin qilsam* shart ergash gapi *Hisob o'qiysizmi?* nutqiy birligining ta'sir kuchini oshirish uchun xizmat qilgan. "Axborot almashinuvi harakatlari faqat biror xabar berish yoki so'rash bilan chegaralanmaydi. Bu harakatlar ijrosidan so'zlovchi va tinglovchining talabini, qiziqishini qondirish maqsadi ham ko'zlanadi. Bu esa pragmatik vazifaning bajarilishidir. Demak, muloqot kechimida pragmatik vazifalar kommunikativ maqsad doirasida voqelanadi. Shuning uchun ham nutqiy harakat natijasida yuzaga keladigan perlokutiv ta'sirni pragmalingvistik tahlil doirasiga kiritgan ma'qul."¹⁷⁵

Nutqning intensionallik kuchini oshiruvchi vositalar sirasida qo'shma gaplarning o'rni o'ziga xos. Shart, payt, maqsad, sabab, natija, chog'ishtirish, o'xshatish, tarz kabi qator ma'nolarni ifodalab, ergash yoki bosh gapning semantikasini muayyanlashtiruvchi jumlalar illokutiv fe'lli kesimlarga ega bo'ladi. Illokutiv fe'llarning, umuman, illokutiv leksik birliklarning pragmalingvistik tahlilga ko'proq tortilishi boisi ham shunda. Shuning uchun "nutqiy muloqotning illokutiv tipi" kabi tushunchalar muloqot tahlilida ko'proq e'tiborni tortadi.¹⁷⁶ Umuman olganda, tobe tarkibli qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplarni pragmatik mazmunni boyituvchi, shuningdek, muloqot natijaviyliliga samarali ta'sir ko'rsatuvchi vositalar sifatida baholash mumkin bo'ladi. Masalan, *Havoda qushlar to 'p-to 'p bo 'lib uchsa, havo*

¹⁷⁵Сафаров III. Кўрсатилган асар. –Б. 85-86.

¹⁷⁶Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: pragmalingвистический и когнитивные аспекты. –Тамбов: Издательство ТГГУ, 2008. -288 с.

ochiq bo‘ladi ergash gapli qo‘shma gapini intensional nuqtai nazardan tahlilga tortamiz.

So‘zlovchining ilk maqsadi ushbu fikrni ifoda etish. Natijaviy maqsad esa tinglovchi bilan axborot almashish. Bunda nutqning inersiyasini ta’minlovchi vosita gapning tobe unsuri zimmasiga yuklatilgan bo‘lib, havoning ochiq bo‘lishi ma’lum bir shart bilan bog‘langanligini bayon etishdir. Illokutsiya kuchi uchsa fe’li bilangina emas, balki uning kengaytiruvchisi bilan kelgan *to‘p-to‘p bo‘lib uchsa* illokutiv fe’lli birikmasi bilan ta’minlanadi. Biroq ergash gap mazmuni bosh gap uchun shart, sabab yoki payt maqomiga egaligi ushbu gapning sintaktik qurilishi bilan belgilanmaydi. Agar gap matn tarkibida qaralsa, matn pragmatik boyituvchi vosita sifatida amal qilar edi. Ammo matnsiz ham u bera oladigan ko‘makni mantiqiy yondashuv asosida ham olish mumkin. Zero, qushlarning *to‘p-to‘p bo‘lib uchishi* shart yoki sabab bo‘lsa edi, unda qushlarning uchmasligi tabiat hodisasini o‘zgartirishi mumkin edi. Boshqacha aytganda, mantiqiy tafakkur asosida qushlarning *to‘p-to‘p bo‘lib uchishini oqibatni keltirib chiqaruvchi* sabab sifatida qarash mumkin emasligi ayon bo‘ladi. Demak, bundan qushlarning *to‘p-to‘p bo‘lib uchishi* va havoning ochiq bo‘lishi teng qiymatli oqibatlar bo‘lib, bu boshqa tabiiy omil bilan bog‘lanadi. Haroratning o‘ziga xosligi natijasida qushlar *to‘p-to‘p bo‘lib uchadi* va bir vaqtning o‘zida havo ochiq bo‘ladi – yog‘ingarchilik bo‘lmaydi. Bundan tobe va bosh gaplar orasidagi mazmuniy munosabat “payt” belgili ekanligi ayon bo‘ladi. Aytish mumkinki, qo‘shma gap tarkibidagi ergash gap bosh gap mazmunini ma’lum darajada reallashtiruvchi, uning kesimi o‘z kengaytiruvchisi bilan illokutiv inersiyani ta’minlasa, mantiqiy-pragmatik omil uni *to‘la ma’noda ko‘rsata* oladi.

Nutqiy aktdagi perllokutiv kechim so‘zlovchining ilk maqsadini ifodalab, asosiy maqsad uchun poydevor vazifasini bajaradi. Asosiy kommunikativ maqsad esa o‘quvchiga axborot berishdan iborat bo‘lib, perllokutiv aktning inresiyasi uning sifat darajasini belgilaydi. Illokutiv harakatning samarasи esa so‘nggi natija, ya’ni bu fikrning tinglovchida qoldirgan izi, natiasi, aniqrog‘i, perllokutiv harakatni keltirib chiqaradi.

Har uchala harakatni keyingisi oldingisini taqozo qiladigan, oldingisi keyingisini keltirib chiqaradigan yaxlitlik sifatida qarash lozim. Bu holat gaplarning sintaktik va semantik strukturasi yaxlitligida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Barcha gap turlarida bo‘lgani kabi qo‘shma gaplarda ham so‘zlovchining nutqi irod qilish ilk maqsadi lokutiv maqsad ko‘rinishida bo‘lib, ular umumiy mohiyatli ekanliklari bilan xarakterlanadi. Bu maqsadning xususiyati – so‘zlovchi ongida uning qat’iy shakllanganligi, istakning muayyanligi va kuchi kabilar lokutiv harakatning o‘ziga xosligini ta’minlaydi. Shunga ko‘ra, so‘zlovchining og‘zaki muloqotda ovoz toni, tovush balandligi va keskinlik darajasi, tinglovchini verbal yoki noverbal vositalar bilan o‘ziga jalb qilish xususiyatlari har xil bo‘ladi. Shu boisdan tilshunos Sh.Safarov ayrim tilshunoslarning bu boradagi fikrlariga o‘z e’tirozini bildiradi: “... nutqiy harakat ta’sirini pragmalingvistik tahlil doirasidan chetga surib qo‘ysak, unda muloqot tizimini tumtoq qilib qo‘ymaymizmi?! Muloqot so‘zlovchiga ta’sir o‘tkazish, uni biror javob harakatiga undash uchun bajariladi-ku! Nutqiy muloqot maqsadi *ikki sathlidir*, ya’ni nutqiy harakatda axborot almashish va kommunikativ pragmatik maqsad voqelanadi. Birinchisida so‘zlovchining maqsadi axborot almashish.”¹⁷⁷ Hech qachon axborot almashish istagining shakllanish kechimini axborot yetkazish jarayoni va natija olishdan ajratib bo‘lmaydi. Aytilganidek, bunda kommunikativ faoliyat, haqiqatan ham, to‘mtoq bo‘lib qoladi.

Dialogik diskurs axborot yetkazish maqsadiga ega va “pragmatik tashna” bo‘lgan monologik diskursdan axborot admashish maqsadi va “pragmatik to‘yinganligi” bilan farqlanadi. Boshqacha aytganda, dialogik diskurs bevosita muloqot unsuri bo‘lganligi sababli so‘zlovchi va tinglovchining saviyasi va ruhiyati bir-biriga keskin va so‘zsiz ta’sir qiladi. Shu sababli bunda so‘zlovchi tomonidan nutqning illokutiv kuchini ta’minlaydigan verbal va noverbal vositalarning roli behad kuchliligi bilan xarakterlanadi. So‘zlovchi fikrining illokutiv kuchini

¹⁷⁷Сафаров III. Кўрсатилган асар. –Б.79.

ta'minlashda monologik diskursdagiga nisbatan faqat lisoniy vositalargagina suyanib qolmaydi. Bunda so'zlovchi nutqni pragmatik sharoit va vaziyat bilan muvofiqlashib borishini nazorat qilib va ta'minlab boradi. So'z tartibi, gap qurilishi vaziyatga tez moslashtiriladi.

Quyidagi matnga murojaat qilaylik:

— Ozroq hordiq olib turinglar, men hozir...

Ushbu qo'shma gapda so'zlovchining tinglovchilarni kutib turishga undovchi illokutiv harakat mavjud. Bu harakat mazkur gapni irod qilish lokutiv harakati asosida amalga oshirilgan. Ammo so'zlovchining kimligi, "hozir kelaman", "hozir turaman" kabi ikkinchi illokutiv harakatlardan qaysi birini bajarishi pragmatik vaziyatsiz anglanishi qiyin. Shu boisdan ushbu gapning pragmatik vaziyatini ta'minlovchi quyidagi matn qo'shma gapning ikkinchi qismiga illokutsiyaga ko'maklashuvchi unsur bo'lib xizmat qiladi:

Uzun novdalari yerga tegay-tegay deb asta yelpinayotgan majnuntol tagidagi so'rida yetmishlarning nari-berisidagi, chap qulog'iga o'n besh tiyinlik tanga qistirgan bir qariya tizzasini quchoqlab, o'y o'ylab o'tiriptyi. U bizni ko'rib, kelinglar, mehmonlar, deb ilkis o'rnidan turdi. Shosha-pisha paloslarni qoqib, boshqatdan to'shadi. Tol kuchalasi tushgan joylarni bir sidra supurib chiqdi.

— Ozroq hordiq olib turinglar, men hozir...

Matn so'zlovchining kim ekanligi haqida aniq axborot bermasa-da, uning xatti-harakatlari orqali tinglovchi yoki o'quvchi muayyan ma'lumotga ega bo'ladi. Shuningdek, ish yuzasidan boshqa bir tomonga yo'l olganligi ayon bo'ladi. Bunda illokutsiya nisbiy kirish matni orqali kuchaytiriladi. "Men hozir..." qismining anglanmay qolgan qismi ham so'zlovchi orqali emas, balki pragmatik vaziyat, uning keyingi xatti-harakatlari asosida reallashadi:

U shunday dedi-yu, shoshib ichkariga kirib ketdi. Ichkarida andak hayallab qoldi. Yelkasida dasturxon, bilagida sochiq. Bir qo'lida qorachoy damlangan «Kuznesov» choynagi, yana bir qo'lida shundaqa to'rtta piyola bilan chiqdi. Anvar chaqqonlik bilan yelkasidan

dasturxонни оlib o'rtaga yozdi. Samovarchi choynak-piyolalarni dasturxon chetiga qo'yib Anvarga, ukaginam, choyni uch marta qaytarib manavi sochiqqa o'rab qo'ying, deb iltimos qildi. Choyxona ichidan isiriqning xushbo'y hidi dimoqlarimizga urildi. (S.Ahmad. Kiprikda qolgan tong).

So'zlovchining shoshib ichkariga kirib ketganligi, hayallab kolganligining o'zi nimanidir olib chiqish uchun kirib ketganligini ko'rsatuvchi pragmatik vositadir.

Ko'rindaniki, matn uch tarkibiy qismdan iborat bo'lib, nutqiy muloqot nuqtai nazaridan munosabatda bo'linsa, matnning ilk va so'nggi qismlari vaziyat bayoni uchun xizmat qiluvchi vositadir. Biz uni pragmatik reallashtiruvchi unsur ifodasi sifatida baholashimiz mumkin. Shuningdek, — *Ozroq hordiq olib turinglar, men hozir... jumlasining uzilib qolgan qismi ham nutqning illokutiv ta'sir kuchini oshiradi.*

Demak, ushbu matnni yaxlit holda muloqot tizimi sifatida oladigan bo'lsak, so'zlovchi, tinglovchilar, qo'shma gap, pragmatik vaziyat unsurlari bu muvaqqat sistemaning unsurlari sifatida namoyon bo'lgan va sistemaning yadrosi sifatida to'liqsiz qismli qo'shma gap namoyon bo'ladi. Ammo yadro boshqa unsurlarsiz "ojiz" va tushunarsiz bo'lib, pragmatik muayyanlashtiruvchi va kuchaytiruvchi vositalarga ehtiyoj sezadi.

Hordiq olmoq fe'lining turinglar harakat tarzi shakli bilan qo'llanishi uni illokutiv fe'lga aylantirgan. Shuning barobarida illokutiv fe'lning *ozroq* so'zi bilan kengayishi uni ma'lum darajada kuchaytiradi. Qo'shma gapning keyingi qismidagi unsurning to'liqsizligi ham oldingi jumladagi harakatning uzoq cho'zilmasligini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Performativlik barcha fe'llarga yoki so'zlarga xos bo'lmasa-da, dialogik nutqda fe'llarning kengaytiruvchilari va formal ko'rsatkichlari ham ularga performativlik baxsh etishi mumkin. Permorfativlik *Hordiq oldi* gapida ko'zga tashlanmaydi. Biroq u tegishli sintaktik va lug'aviy shaklni olishi bilan bunday xususiyat kasb etadi. Demak, aytish mumkinki, lisoniy yoki nolisoniy birliklarning muvaqqat muloqot

sistemasida ham sistema tashkil etuvchi, sistemada namoyon bo‘luvchi va sistemaga daxldor bo‘lmasan belgilarini ajratish mumkin.¹⁷⁸ *Hordiq olib turinglar* jumlasidagi “iltimos” performativ qolipiga mos tushadigan xususiyati ana shunday sistemada vujudga kelgan belgidir. Noaniq performativlarning aniq performativ xususiyat kasb etishi pragmalingvistik tadqiqotlarda ancha keng yoritilgan.¹⁷⁹

Harakat tarzi shakllari performativlikni kuchaytiruvchi yoki ta’minlovchi sermahsul vositalardan hisoblanadi va uni bu xususiyatni maxsus tadqiq qilish lozim. Albatta, bunda harakat bajarilishining qat’iyligini ko‘rsatuvchi harakat tarzi shakllari birinchi yoki ikkinchi shaxsda qo‘llanishida aniq preformativlikka xizmat qilishini nazarda tutish lozim. Zero, “Performativning birinchi shaxs shaklida bo‘lishining sababi lisonning faollik tabiat bilan bog‘liqdir. Har qanday nutq turining ijrochisi so‘zlovchidir va nutq faqatgina so‘zlanilayotgan paytdagi harakatdir va bu harakat faqatgina so‘zlovchi tomonidan bajariladi. Performativ fe’llar ma’no jihatdan ham o‘ziga xosdirlar: ularning mazmunida voqeal-hodisalar aks topadilar va bu voqealar haqida xabar beriladi.”¹⁸⁰ Biz bunda harakat tarzi shakllari to‘liq va belgilangan permorfativ fe’llar deyish fikridan yiroqmiz. Ammo har qanday fe’l nutqiy vaziyat talabi va boshqa lisoniy vositalar ko‘magida performativlik kasb etishini nazarda tutish lozim.

Dialogik diskursdagi kommunikativ maqsad ikkiyoqlama shartlanganligi bilan xarakterlanadi. Bunda birinchidan bosh gap orqali ifodalananayotgan kommunikativ maqsadning ergash gap bilan propozitiv bog‘lanishi nazarda tutilsa, ikkinchi tomonidan aniq pragmatik vaziyat bilan shartlanishidir.

Pragmalingvistlar tomonidan nutqiy kechim maqsadi turlicha tasnif qilinadi.¹⁸¹ Xususan, J.Ostin tomonidan nutqiy aktning

¹⁷⁸ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование.

¹⁷⁹ Бу хақда қаранг: Ж.Остин. Ш.Сафаров.

¹⁸⁰ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. –Б. 82.

¹⁸¹ Впоследствии был предложен еще целый ряд классификаций, учитывающих дополнительные признаки, в некоторых случаях таксономию психологических состояний [см.: Почепцов 1981а, Апресян 1986, Fraser

kommunikativ maqsad nuqtai nazaridan tasnifi asosida uni 5 guruhga bo‘lish mumkin:

1. Hukmiy maqsad.
2. Tazyiq maqsadi.
3. Majburiyat maqsadi.
4. Voqelikka munosabatni bildirish maqsadi.
5. Tushuntirish maqsadi.

Albatta, bu tasnifni nisbiy deyishga asoslar bor. Zero, dialogik diskursda asosiy nutqiy kechim savol va javob dialektikasi asosida amalga oshiriladi. Demak, bilish istagi asosida qurilgan savol hukmlarni, tushuntirishdangina iborat bo‘lmagan oddiy xabar hukmlari ham o‘zaro so‘zlashuvda keng qo‘llaniladi. Shuningdek, J.Ostin muloqot maqsadi turlari tasnifida so‘zlovchi tomonida turadi va ushbu tizimning faol unsurlaridan bo‘lgan tinglovchi faoliyati ma’lum darajada e’tibordan soqit qilinadi. Shu ma’noda J.Serl tomonidan amalga oshirilgan tasnifda dialogik diskursdagi ifodalanidagan illokutiv maqsadlarni ma’lum darajada o‘zida aks ettiradigan guruhlarni ko‘rishimiz mumkin:

1. Xabar maqsadi.
2. Buyruq/istak/iltimos maqsadi.
3. Majburiyat maqsadi.
4. Rasmiy maqsad.
5. Riatal maqsadi (ta’ziya, tabrik, qutlov, tashakkur va x. harakatlar orqali ifodalanuvchi muloqot maqsadi).¹⁸²

Dialogik nuqt uchun bu kommunikativ maqsad turlaridan 1- va 2-maqsad turlari faol bo‘lib, bir vaqtning o‘zida tinglovchining ham faolligini taqozo qiladi.

1975, Wunderlich 1976, Auwera 1980, Bach 1980: 110 – 113, Ball-mer 1981, Stiles 1981, Leech 1983, Verschueren 1983, Wierzbicka 1987]. О типологии речевых актов см. подробнее: [Богданов 1989, Григорьев 1997, Сусов 2006: 271–272, 2007: 39–40].

¹⁸² Searle J.R., Vanderveken D. Foundations of Illocutionary Logic. –Cambridge Univ. Press, 1985. – P. 180

J.Lich tadqiqotida kommunikativ maqsadning boshqa maqsadlarga munosabati asosidagi nutqiy harakatlar tasnifi ham o‘ziga xos bo‘lib, u nutqiy aktning serqirraligiga tayangan holda o‘ziga ma’qul jihatni asosida tasnifni amalgalashadi:

1. Illokutiv va umumiy maqsad nomuvofiq bo‘lgan nutqiy kechim.
2. Illokutiv va umumiy maqsad muvofiq bo‘lgan nutqiy kechim.
3. Illokutiv va umumiy maqsad kesishmaydigan nutqiy kechim.
4. Illokutiv va umumiy maqsad ziddiyatli munosbatda bo‘lgan nutqiy kechim.¹⁸³

Bunda tasnif nutqiy kechim va uning ishtirokchilarining nuqtai xususiyligi darajasida qarab amalgalashadi. Boshqacha aytganda, illokutiv va ijtimoiy maqsadlar mos kelgan nutqiy kechimda so‘zlovchining kommunikativ niyati xususiy, individual emasligi, nomuvofiq, ziddiyatli bo‘lgan holatlarda esa, sof individualligi, kesishmaydigan holatda esa bu belgiga betaraf munosabatda ekanligi ayon bo‘ladi.

Nutqiy aktarlarning maqsad-mazmuni undan ko‘zlangan kommunikativ maqsad nuqtai nazaridan tasnif qilinganligi kabi, nutqiy harakatlar tavsifida gap markazi bo‘lgan, gapning asosiy mundarijasini o‘zida valentlik qonuniyati asosida aks ettirgan kesim propozitiv semantikasi asosida belgilash urf bo‘lgan va bu mantiqdan xoli emasligini ta’kidlash lozim.

Albatta, yuqorida aytilganidek, nutqiy aktni pragmatik qobiqsiz tahlil qilish va o‘rganish, struktur tahlilda lisoniy birliklarni nutqdan uzgan holda tahlil qilish kabi nuqsonlili bo‘lishini esda saqlash lozim. Holbuki, dialogik diskurs boshqa diskurslarga nisbatan pragmatik qiymatining yuqoriligi, ustuvor pragmatik shartlanganligi bilan xarakterlanadi. Bu o‘z vaqtida (1980 yili) muloqot kechimiga sistema sifatida munosabatda bo‘lish tarafdarları bo‘lgan pragmalingvistlar tomonidan atroflicha talqin qilingan edi. Xususan, professor Sh.Safarov

¹⁸³Leech G. Principles of pragmatics. – London; New York, 1983.-250 p. –P. 104.

keng talqinini bergan tilshunos D.Frankning qarashlarida o‘z aksini topgan¹⁸⁴:

1. Tilshunos haqli ravishda ta’kidlaganidek, muloqot – yaxlit sistema sifatidagi kechim. Shuning uchun undagi faqat nutqqa xos jihatlarni olib o‘rganish, xususan kesim vazifasida kelgan fe’llarni ustuvor belgilari asosida tasniflab, pragmatik qurshov ta’sirida kuchayib ketishi mumkin bo‘lgan holatlarni nazardan soqit qilish umumsistemaviy qonuniyatlarni ob’ektiv tahlil qilish tamoyillariga ziddir. Shu ma’noda biz A.Vejbiska¹⁸⁵, T.Ballmer va V.Brennenstuhl¹⁸⁶lar tomonidan yaratilgan lug‘atlarning nafi masalasiga shubha bilan qaraymiz. Zero, muayyan semantikaga xoslanmagan lisoniy birlik muloqot jarayonida, nolisoniy omillar ta’sirida, pragmatik “oziq” bilan to‘yinishi natijasida o‘z lisoniy mohiyatiga butunlay zid mohiyat kasb etishi mumkin va, aksincha, qat’iy va ustuvor semantik qiymatga ega bo‘lgan leksema diskurs tarkibida pragmatik vaziyat ta’sirida butkul kuchsizlanishi mumkin. Umuman olganda, leksemalarni diskurs tarkibidan tashqarida muloqot qiymati nuqtai nazaridan tavsiflash ma’qul bo‘lman holat deyishga asos bor.

Aytilganidek, muloqot vaziyati lisoniy birliklarning mohiyatini modifikatsiya qiluvchi muhit bo‘lib, nutqiy aktni faqat lisoniy xoslangan vositalar asosida tahlil qilish kechimni xolis baholay olmaslikni keltirib chiqaradi. Shu boisdan, noverbal vositalarning ham kezi kelganda performativ unsurlardan kuchliroq maqomga ega bo‘ilishini unutmaslik lozim. Faoliyatni nutqiy birliklardan, nutqiy birliklarni faoliyatdan uzib tasvirlash yana yuqorida aytilgan sistemaviylik tahlili tamoyillariga zid bo‘lib qoladi. Olima shu boisdan diskursni faoliyat sifatida baholash tarafdoi bo‘ladi. Biz bu fikrni

¹⁸⁴ Franck D. Grammatik und Konversation.- Кынгистоин: Scriptor, 1980.

¹⁸⁵ Wierzbicka A. English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary . Oxford Univ. Press, 1987.

¹⁸⁶ Ballmer Th., Brennenstuhl W. Speech Act Classification. A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs. -Berlin- Heidelberg-New York: Springerverlag, 1981. -276 p.

qo'llab-quvvatlab, nutqiy faoliyat emas, balki diskursiv faoliyat, nutqiy akt emas, balki diskursiv akt, matn emas, balki diskurs tushunchalariga tayanish zarurligini uqtiramiz. Bu dialogik diskursda to'lig'icha amal qiladigan qonuniyat, dialogik diskurs tahlilida teran qabul qilinishi va idrok etilishi lozim bo'lgan haqqoniyat sifatida e'tirof etilishi lozim. "Menimcha, D.Frankning ushbu fikriga to'lig'icha qo'shilmoq kerak. Zero, muloqot uning ishtirokchilari – kommunikantlarning o'zaro faoliyatini taqozo etadi. Ajratilayotgan nutqiy aktlar esa bir tomonlama faoliyat, aniqrog'i, so'zlovchi bajarayotgan nutqiy harakatidan iborat bo'lib qolmoqda. Holbuki, nutqiy birliklar mazmuni «hamkorlikda shakllantirilayotgan mazmundir» va bu hamkoriksiz o'zaro bir-birini anglash va muloqot natijasiga erishishning o'zi ham mumkin emas."¹⁸⁷ Xususan, dialogik diskurs monologik diskursdan farqli o'laroq, simmetrik hodisa bo'lib, u ikki tomonlama ta'sirni o'zida mujassamlashtirayotgan va muloqot kechimi ikkinchi tomonning ta'sirida tubdan burilib ketishi mumkin bo'lgan sinergetik jarayon ekanligini e'tiborda tutish lozim.

2. Diskurs dinamik kechim bo'lib, unda mavjud lisoniy va nolisoniy birliklarni harakatdagi mohiyatlar sifatida qarash maqsadga muvofiq. *Statiklikni tekshirishni struktur tahlil zimmasida qoldirgan holda har bir voqelangan nutqiy vohidni oqimning bir tarkibiy qismi sifatida qarash lozim.* Harakatdagi birlikda oldindagi va orqadagi, yon-atrofdagi ta'sir kuchlari to'lqinsimon harakat ko'rinishida har doim sezilib turadi. Bu holat uning sifatini o'zgarishsiz qoldira olmaydi.

D.Frankning keyingi fikrlarini tahlil qilishdan tiyilib, uning kontekstual nazariyasini umumlashtirish zarurati tug'iladi. Kontekst matn bo'lib, lisoniy birliklarning lisoniy semantik mohiyati matn tarkibidagi boshqa yondosh va yondosh bo'limgan lisoniy birliklar ta'sirida o'z xususiyatini namoyon qila oladi. Borliqda sof holda atom xarakteridagi birorta element bo'limganligi va muayyan atom o'z sifatini har doim boshqa turdosh atom bilan birgalikda molekula holatida namoyon qila olganligi kabi nutqda ham birorta o'zining sof

¹⁸⁷Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. – Б. 89

lisoniy mohiyatinigina namoyon qilayotgan nutqiy birlikni kuzatish mushkul. Lisonning yaxlit sistema ekanligi masalasiga shubha bilan qaragan va bu muammoni chetlab o'tgan holda aytish mumkinki, muloqotning tarkibiy qismi bo'lgan nutqning o'zi yaxlit sistema bo'lib, unda voqelangan bir sath birligining boshqa sath ko'magisiz yuzaga chiqqanligini isbotlashga urinish behuda. Tilshunos B.Mengliev ta'kidlaganidek, "til murakkab qurilishli yaxlitlik bo'lib, shu bois bu butunlik tarkibiy uzvlarning oddiy yig'indisidan iborat emasligi, balki «hajman» ular yig'indisidan kattaroq ekanligi sistem tekshirish jarayonida qator muammolarni yuzaga chiqaradi. Ma'lumki, lisoniy substansiya hech qachon bus-butun holda namoyon bo'la olmaganligi sababli har bir nutqiy zuhurotda u ma'lum bir qirrasini namoyon qiladi. Shu boisdan lison va nutqning ushbu murakkab munosabati tufayli tadqiqotlarda tilning sistem tabiatи bot-bot eslatib turilsa-da, muayyan tekshirishlarda sistemaviylikni asoslash muayyan sath doirasidan tashqariga chiga olmadi. Lisoniy substansiya nutqda voqelanar ekan, bunda til tarkibiy uzvlarining dialektik munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Aniqrog'i, muayyan sath birligining mohiyati shu sistema doirasida tiklansa, va, shunga muvofiq, uni voqelantirishda ishtirok etgan boshqa sath tajallilari chetlatilsa, mohiyatning yuzaga chiqishida, oraliq holatlar orqali hodisalar sifatida zohir bo'lishi va farqlanishida boshqa sathlar tajallilarining roli va funksional qiymati masalasini aniqlash tilning yaxlit substansiyaligini ochishdagи muhim bosqichdir. Zero, til nutqda yaxlit sistema sifatida voqelanadi."¹⁸⁸ Bu esa dialogik diskursni muloqotning faol tarkibiy uzvi, sistemaning boshqa nolisoniy unsurlari bilan zich bog'langan dinamik mavjudlik sifatida qarash lozimligini, unda ifodalanadigan kommunikativ maqsadni ifodalovchi illokutiv vositalar ustuvor pragmatik xoslanganligi jihatи bilan ajralib turishiga ko'proq diqqat qilish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, dialogik diskurs tarkibidagi lisoniy birliklarni muloqot tizimi nuqtai nazaridan tahlil qilishda lisoniy va nolisoniy omillarning hamkorligi

¹⁸⁸Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида: Монография. –Тошкент:Нихол, 2010. –Б.4.

boshqa diskurslardagiga nisbatan kuchliroq va mustahkamroq ekanligini nazarda tutish muhimligini dalillaydi.

3.2 Dialogik diskursda nutqiy intensiya va uning ifodalanishida qo'shma gap tarkibiy qismlarining roli

Adresantning intensiyasi, aytiganidek, muloqot diskursining yo'naliшини belgilaydi. Intensiyaning qat'iyligi, hatto, bo'lingan diskursning ikkinchi etapini davom ettirishni ta'minlaydi. Bu yuqoridagi matnning davom etishga intensional faoliyatning ta'siri sifatida baholanishi mumkin va kommunikantlarning birining tashabbusi yoki rag'batisi asosida amalga oshiriladi:

(Tohir):

- *Mulla tog'a, so 'zlayvering, bu yerda hamma o'z-o'zimiz... Andijon qo'rg'onidan nechun sizga joy bermadilar?*

Adresantning intensional qat'iysi qo'shma gap vositasida ifodalanadi. Aks holda, ya'ni qo'shma gap tarkibidagi sodda gap to'la mustaqil bo'lganda edi, ushbu intensional faoliyat sifatiga salbiy ta'sir qililshi mumkin edi. Zero, "Intensiya govoryaщego ponimaetsya kak ustanovka na peredachu po kanalu svyazi opredelennogo soobЩeniya, zakodirovannogo v fizicheskem rechevom signale posredstvom yazyikovыx znakov."¹⁸⁹ Ko'p hollarda intensiya ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gap orqali ifodalanadi: 1. *Men xohlaymanki, osh bo 'lsa, ish bo 'lmasa.* 2. *Istagim, o 'chmasin yongan chirog 'ing.* "Intensiya, t.ye. namerenie tolkuetsya v slovaryax kak predpolojenie sdelat chto-nibud, jelenie, zamysel. V otlichie ot jelaniya, kotoroe predstavlyaet soboy vlechenie, stremlenie k osiщestvleniyu chego-nibud, obladaniyu chem-nibud, zamysel istolkovыvaetsya kak zadumanny plan deystviy, poetomu predstavlyaetsya selesoobraznym svyazat intensiyu prejde

¹⁸⁹ Сусов, И.П. Введение в языкоznание: учебник для студентов лингвистических и филологических специальностей / И.П. Сусов. – М. : ACT: Восток–Запад, 2007. – 379 с. – С. 79.

vsego s zamyslom. Sravnite: "Ya xochu yest" i "Ya namerevayus poobedat"; "Ya xochu postupit v aspiranturu" i "Ya namerevayus postupit v aspiranturu", t.ye. predprinimayu bolee planomernye shagi."¹⁹⁰

Bosh yoki ergash gapda ifodalangan nutqiy intensiya, bir tomondan, so‘zlovchining maqsadini ifodalasa, ikkinchi tomondan, adresatning diqqatini o‘ziga tortadi. Umuman olganda intensiya ruhiy substrat sifatida ikkiyoqlama xususiyatini namoyon qiladi:

- 1) so‘zlovchining asosiy intensial maqsadini ifodalash;
- 2) tinglovchining diqqatini tortish.

Har ikki holat ham adresantning asosiy yoki yordamchi maqsadini ifodalab, nutqiy aktning yo‘nalishini belgilaydi. *Istagim shuki, o‘chmasin noming* gapida ma’lum bo‘lganidek, ma’noning funksiyaga daxldor bo‘lganligi kabi, nutqiy intensiya jumlaning intensial mazmuni sifatida uning illokutiv vazifasiga daxldor bo‘ladi. Umuman olganda, bosh yoki ergash gapdan anglashilgan intensiya kommunikativ jarayonda so‘zlovchi va tinglovchini, dialogik diskurs unsurlarini, matn tarkibiy qismlarini bog‘lashda muhim ahamiyat kasb etadi.¹⁹¹ "Selevoe ispolzovanie rechevogo proizvedeniya (kommunikativnoe namerenie,

¹⁹⁰Формановская, Н.И. Соотношение интенционального и пропорционального компонентов в высказывании / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2000а. – № 3. – С. 42 – 47. – С. 42.

¹⁹¹ Волошинов, В.Н. Марксизм и философия языка / В.Н. Волошинов. – Л. : Прибой, 1930. – 157 с. – С. 84, Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка / А.И. Смирницкий. – М. : Учпедгиз, 1956. – 250 с. – С.8; Леонтьев // Синтаксис текста. – М., 1979. – С. 18 – 36. – С. 25 – 28; Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с. – С. 312; Почепцов, Г.Г. Прагматика текста / Г.Г. Почепцов // Коммуникативно-прагматические и семантические функции речевых единиц ; Калинин. гос. ун-т. – Калинин, 1980. – С. 5 – 10; Сусов, И.П. Семантика и прагматика предложения : учеб. пособие / И.П. Сусов. – Калинин : Изд-во КГУ, 1980. – 51 с. – С. 8 – 20; Романов, А.А. Семантико-содержательный аспект перформатива / А.А. Романов // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики ; Калинин. гос. ун-т. – Калинин, 1981. – С. 105 – 113. Шахнарович, А.М. Психологический анализ семантики и прагматики: На материале онтогенеза речи / А.М. Шахнарович, Н.М. Юрьева. – М. : Наука, 1990. – 168 с. – С. 31 – 35].

intensiya) ne tolko opredelyaet rol sobesednikov kak neposredstvennykh uchastnikov akta kommunikatsii, no i vystupaet svoego roda regulyatorom verbalnogo povedeniya partnerov, eksplitsiruya konkretnyy sposob vozdeystviya."¹⁹²

Muloqot intensiyasi o‘z tabiatiga ko‘ra turlicha mazmunda va turli shaklda ifodalanishi mumkin.

Ulardan ayrimlarini misol sifatida keltiramiz:

1.1. Minnatdorchilik mazmunida intensiya: *Xursandmanki, ishimiz kundan-kun yurisha boshladi.*

1.2.Uzr mazmunidagi intensiya: *Kechirolsang, kechirgil.*

1.3.Va’da mazmunidagi intensiya: *Ishontirib ayta olamanki, muvaffaqiyat sizning qo ‘lingizda.*

2.1.Tazyiq mazmunidagi intensiya: *Keting, men bunda sizni ko ‘rmay.*

2.2.Bahsga tortish mazmunidagi intensiya: *Fikringizni bilmogchiman, o ‘zi maqsadingiz qat ‘iyimi?*

3.1.Muayyanlashtirish mazmunidagi intensiya: *Xalqqa ayting, men aslo o ‘lganim yo ‘q.*

3.4.Tavsiflash mazmunidagi intensiya: *Jala shunday yog ‘diki, bir zumda yerlar loyga aylandi.*

Albatta, diskursda maqsad, asosan, adresant tomonidan qo ‘yiladi. "Sel stavitsya initsiatorom общеня, а осуществляет yego замысел adresat ...Adekvatnost reaksii obespechivaet initsiatoru dostijenie postavlennoy im kommunikativnoy seli."¹⁹³ Ammo unga nisbatan tinglovchida ham o‘ziga xos maqsad shakllanadi va qaysidir mazmunda

¹⁹² Романова Е.Г. Игровое пространство актов ритуальной коммуникации / Е.Г. Романова // Человек играющий: язык, личность, социум : межвуз. сб. науч. тр. ; Ин-т языкоznания РАН; Твер. ин-т экономики и менеджмента. – М.-Тверь, 1999. – С. 31 – 39. – С. 32.

¹⁹³ Арутюнова, Н.Д. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина и [др]. – М.: Наука, 1992. – 281 с. – С.56.

adresat intensiyasi bilan muvofiqlashadi. Adresat va adresant maqsadi shakllanish bosqichlari va yo‘nalishi jihatdan farqlanadi.

Jonli tilning vogelanish muhiti bu – dialogik diskurs, dialogik muloqotdir. Bunda tilning verbal vositalari muloqotning noverbal unsurlari bilan o‘zaro muvofiqlashadi. Shu boisdan dialogik diskursning tadqiqi bir tomonidan muloqot ruhitiyani o‘rganish masalasiga bo‘ysundirilsa, **ikkinchi tomon muloqot madaniyati, murojaat odobi**, xulq madaniyati kabi masalalar bilan bog‘lanib ketadi. Shu boisdan diskursning struktur tabiatini, adresat va adreantning nutqiy “yurishi” va nutqiy “qadami” diskursning lingvomadaniy xususiyatlari va muloqot odobi muammolariga bog‘liq ravishda tadqiq qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Dialogik disursdagi kommunikativ intensiya (kommunikativnaya maqsad, kommunikativ mo‘ljal) muammosi kommunikativ strategiya, kommunikativ taktika, kommunikativ istiqbol, kommunikativ tajriba, kommunikativ kompetensiya kabi tushunchalar bilan daxldor bo‘ladi va jumlalarning semantik-struktur tabiatini ular bilan bog‘liq tahlil qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Kommunikativ intensianing oldindan tayyorlanishi va rejalahtirilishi kommunikativ strategiyani tashkil qiladi. Komunikativ taktika esa rejaning amalga oshirilish usulidir. Tilshunos Ye.V.Klyuev kommunikativ intensiya kommunikativ strategiyani belgilashga asos bo‘lishini ta’kidlaydi. Lekin uni amalga oshirish usuli – taktikasini muayyan nutq vaziyati belgilaydi.¹⁹⁴ Bu borada atroflicha tadqiqot ishlarini olib borgan Ye.V.Klyuevning mazkur tushunchalar haqidagi qarashlari e’tiborga molik. Uningcha, kommunikativ maqsad – strategik rezultat bo‘lib, kommunikativ akt unga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Natija verbal asosda ham (va’da berish, rad qilish, xafa bo‘lish va h.) ham, jismoniy harakatlar asosida ham (masalan, urushga ketish, ishga kirishish, ajralishga ariza berish) bo‘lishi mumkin. Kommunikatsiya jarayonida muayyan natijaga erishish uchun tildan tashqaridagi

¹⁹⁴ Клоев, Е.В. Речевая коммуникация : учеб. пособие / Е.В. Клюев. – М.: ПРИОР, 1998. – 224 с. – С. 10.

borliqda muayyan sharoitlar yaratilgan bo‘lsa, kommunikativ akt, Ye.V.Klyuev ta’kidicha, nafaqat kommunikativ maqsad, balki kommunikativ istiqbolga ham ega bo‘ladi. Kommunikatsiya jarayonidagi ixtiyorilik kommunikativ intensianing asosiy tayanch tushunchalaridan biridir. "Kommunikativ ixtiyor – individlar guruhi, yakka individga xos kommunikativ strategiyalar majmuidir."¹⁹⁵

Kommunikativ intensianing xususiyati unga yondosh hodisalarni ham belgilar ekan, bunda diskurslarni tashkil etayotgan jumlalarning formal va funksional-semantik xususiyatlari ham o‘ziga xos bo‘ladi.

(Uzun Hasan) *Mulla Fazliddinning arzini qayoqqadir ketmoqchi bo‘lib shoshilib turgan paytda tingladi-da:*

- *Tarhlaringizga tegmay, hamyoningizni olib ketgan bo‘lsa, bu - to‘qaydan chiqqan o‘g‘rilarning ishi, - dedi. - Yog‘iy tashvishidan qutulsak, to‘qaylarni o‘g‘rilardan tozalagaymiz... Hozir ahvolni ko‘rib turibsiz!..*

Qo‘l qovushtirib tikka turgan mulla Fazliddin dorug‘aga yaqinroq keldi:

- *Mening boshqa gumanim bor, janob dorug‘a, - dedi. So‘ng Ahmad Tanbalning surat chizdirmoqchi bo‘lganini, rad javobi olganda yesa achchiqlanib ketganini aytib berdi.*

- *Kimning surati? - deb dorug‘a qiziqib qoldi.*

Mulla Fazliddin Xonzoda beginning nomini tilga olishga qo‘rqdi.

- *Parilar suratimi? Yaxshi tushunmadim.*

- *Sandig‘ingizda parilar surati bormidi? Bosqinchilar shuni olib ketibdirmi?*

- *Surat o‘zi bo‘lmasa neni olib ketsin! Men hazrati oliylari buyurgan madrasa tarhini chizish bilan bandmen. Suratkashlikka vaqtim yo‘q. Sandiqda xomaki loyihalarim bor yedi, xolos.*

¹⁹⁵ Клоев, Е.В. Речевая коммуникация : учеб. пособие / Е.В. Клюев. – М.: ПРИОР, 1998. – 224 с. – С. 11.

Diskursdagi kommunikativ intensiya adresant – me'mor Fazliddinga tegishli. U “Ahmad Tanbal suvrat chizdirish talabi haqida axborot” umumiy mazmuniga ega. Uzun Hasanning Mulla Fazliddinning axborotini tinglashga munosabati muallif tomonidan uning holati haqidagi “*Qayoqqadir ketmoqchi bo'lib shoshilib turgan*” ligi haqidagi jumladan anglashiladi. Bu holat uning (Uzun Hasanning) qo'shma gapli jumla vositasida ifodalangan quyidagi fikrlari bilan mos: — - *Tarhlaringizga tegmay, hamyoningizni olib ketgan bo'lsa, bu - to'qaydan chiqqan o'g'rilarning ishi, - dedi.* - *Yog'iy tashvishidan qutulsak, to'qaylarni o'g'rillardan tozalagaymiz...* Adresat “muloqotga yakun yasash” kommunikativ niyatini tezroq amalga oshirish istagida shunday strategik yo'l tutadi va o'z xulosaviy fikri asosida Mulla Fazliddinning boshqa fikr ifodalash yo'lini kesish payida bo'lib, bunda suhbatga yakun yasash taktikasini qo'llash maqsadida ushbu ikki shart ergash gapli qo'shma gap turini qo'llaydi. Fikrni tezroq ifodalash niyati va tinglovchiga tezkor ta'sir qilish mo'ljali ko'pincha qo'shma gap turidan foydalanishni taqozo qiladi. Zero, tezkorlik va uzlusizlik hamda gap qurilishidagi uzviy zichlik ko'pincha muvofiqlashadi.

Mulla Fazliddin o'z kommunikativ intensiyasini amalga oshirish uchun adresatning niyatiga nomuvofiq yo'l tutadi va “— *Mening boshqa gumonim bor, janob dorug'a,*” — deb, Ahmad Tanbalning suvrat chizdirish talabini qo'yanligi va uning rad etganligini bayon qiladi. Adresat o'z kommunikativ niyati strategiyasini suhbatdoshning mo'ljaliga zid yo'l tutish taktikasi asosida amalga oshiradi. Zero, bunday qulay vaziyatni qo'ldan chiqarish umumiy maqsad ro'yobini ta'minlashga zid bo'lur edi. Natijada Uzun Hasanda dialogni davom ettirishga monelik barham topadi. Buni, albatta, keskin va bir qadar qat'iyat bilan aytilgan “Boshqa gumonim bor” jumlesi diskurs yadrosi sifatida o'z zimmasiga oladi. Zero, Mulla Fazliddinda mavjud kommunikativ tajriba diskurs yo'naliشining uning (adresatning) mo'ljali asosida borishini ta'minlaydi. So'z boshlaganligi uchun kommunikativ ixtiyorga egalik, kommunikativ tajriba, kommunikativ intensiya va kommunikativ strategiya muvofiqligi taktik ta'minlanganligi tufayli kommunikativ natija kutilgandagidek ro'y

berishi mumkin edi. Ammo Uzun Hasandagi ustidan shikoyat qilinuvchi shaxs haqidagi ma'lumotlarning yetarli emasligi Mulla Fazliddindan yangi ikkilamchi intensial faoliyat ko'rsatishni taqozo qiladi – Uzun Hasanni ishontirishga kirishadi. Biroq kommunikantlar aro intensial nomuvofiqlik va adresatning adresat intensiyasiga moyil emasligi adresant tomonidan kutilgan natijani bermaydi: "*Uzun Hasan bu do 'qni pisand qilmay*:

- *Mayli, boring, arz qiling! - dedi. - Lekin shuni bilingki, atrofimizni yog'iy bosgan bu xatarli damlarda podshohga me'mordan ko'ra navkar zarurroq!* Ahmadbekdek, mendek jangovar beklar uchun podshoh hozir sizdeklardan qanchasining bahridan o'tur!"

Ko'rindiki, diskursiv faoliyat ikki tomonlama o'zaro tushunish asosida, adresat va adresant intensial mo'ljali to'g'ri bo'lganda muayyan natija beradi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Uzun Hasanning yuqoridagi qo'shma gapli jumlanı qo'llashining sababi, birinchidan, Mulla Fazliddindan tezroq qutulish taktikasi bo'lsa, ikkinchi tomondan Ahmad Tanbalga moyilligini namoyish qilmaslik istagiga bo'ysundirilganligida edi. Zero, "ispolzuya kommunikativnuyu kompetensiyu, govoryaщиу stavit pered soboy kommunikativnuyu sel (opredelyaya ili ne opredelyaya kommunikativnuyu perspektivu) i, sleduya opredelennoy kommunikativnoy intensii, vyirabatyvaet kommunikativnuyu strategiyu, kotoraya preobrazuetsya (ili ne preobrazuetsya) v kommunikativnuyu taktiku kak sovokupnost kommunikativnyx namereniy (kommunikativnyx zadach), popolnyaya kommunikativnyu orыт govoryaщego."¹⁹⁶

Umuman olganda, muloqot strategiyasi uni tashkil etish uchun oldindan adresant tomonidan tayyorlangan reja bo'lib, u muloqot intensiyasining tabiatiga qarab belgilanadi. Shuningdek, har bir nutqiy vaziyat mazkur strategiyaning qay yo'sinda amalga oshishini belgilab beradi. Strategiyani nutqiy vaziyatga muvofiq voqelantirish muloqot taktikasi deyiladi. Yuqoridagi misolda Mulla Fazliddin va Uzun

¹⁹⁶ Клоев, Е.В. Речевая коммуникация : учеб. пособие / Е.В. Клюев. – М. : ПРИОР, 1998. – 224 с. – С. 12.

Hasanlarning muloqot sharoitida tutgan yo‘li taktik “o‘yin”dir. Bu kommunikantlarning o‘z maqsadlariga erishish uchun tanlagan strategiyasini amalgalashirishda amal qildi. Demak, muloqot strategiyasi keng qamrovlligi va barqarorligi, muloqot taktikasi esa tor tabiatligi va o‘zgaruvchanligi, moslashuvchanligi bilan xarakterlanadi. Ularda umumiylilik va xususiylik dialektikasini kuzatish mumkin.

Umuman olganda, diskurs lisoniy va nolisoniy vositalarning pragmatik “ansambl”i bo‘lib, o‘zida kommunikantlarning intensial faoliyatini propozitsional mazmun bilan uyg‘unlashtirgan holda voqelantiradi. Bu faoliyat esa o‘z o‘rnida muloqot intensiyasi, strategiyasi va taktikasi muvofiqligi natijasidagi nutqiy “yurish” va nutqiy “qadam”larning yo‘nalishini ta’minlaydi.

Kommunikantlarning intensiyasi tarkibidagi sub’ektiv unsur performativ va metakommunikativ jumllalar orqali namoyon bo‘ladi.¹⁹⁷ Diiialogik diskursda formal va funksional qulayligi sababli propozitsional va modal intensiya o‘z yaxlitligini ko‘pincha qo‘shma gapli jumlalarda namoyon qiladi.

¹⁹⁷Григорьева .Указ.работа.

To‘rtinchi bob

4 DIALOGIK DISKURS FAZALARI VA UNING ShAKLLANISHI HAMDA STRUKTURASI

4.1 4.1. Dialogik diskurs fazalari va shakllanishi

Diskursning boshqa ko‘rinishlarida bo‘lgani kabi dialogik diskursning ham ichki (botiniy) va tashqi zohiriylari uzbeklari mavjud. Shu bilan birgalikda dialogik diskursda aks etayotgan denotativ voqelik (propozitiv unsur) va so‘zlovchining voqelikka munosabati (modus) ham boshqa bir nuqtai nazardan diskursning tashkil etuvchilaridan hisoblanadi. Modus so‘zlovchining voqelikka sub’ektiv munosabatini aks ettiradi¹⁹⁸. "Modus – so‘zlovchining jumlada ochiq yoki yashirin aks etgan sub’ektiv munosabatlar majmuidir: *Menimcha, ...; O‘ylaymanki, ...; Ilyonim komilki...; Ko‘rinishicha...; Siz o‘ylaganingizdek...; Ta‘kidlashni istardimki... va h.*"¹⁹⁹ Bunda aksariyat hollarda qo‘shma gapli qurilmalar ishtirok etib, bosh gap modusni, ergsha gap diktum (propozitsiya)ni ifodalash uchun ixtisoslashadi.²⁰⁰ Bunda ham dialogik diskursning tarkibiy qismlari orasidagi ixtisoslashuvni kuzatish mumkin. Denotativ voqelik ifodasi diskurs semantikasiga va so‘zlovchining shaxsiy munosabatini ifodalovchi qism pragmatik tomoniga daxldorlik kasb etadi. Nutq garchi oniy tabiatga ega bo‘lsa-da, u ham ma’lum bir qoliplar, sxemalar, tartib asosida bo‘lib, uning ushbu tuzilish jihatiga kiruvchi unsurlar zaruriy sistemani tashkil etadi. Ammo barcha dialogik diskurslar uchun xos bo‘lgan qoliplar har bir muayyan dialogik diskurs uchun muvaqqat ko‘rinish kasb etadi. Bu muvaqqatlik ma’lum bir pragmatik vaziyat

¹⁹⁸Григорьева Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты• - С. издательство ттту • - С.

¹⁹⁹Формановская, Н.И. Размышления о единицах общения / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2000б. – № 1. – С. 56 – 63. –С.59.

²⁰⁰Махмудов Н., Нурмонов А., ... Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Б.

bilan shartlanadi. Deylik, dialogik diskurs uchun umumiy bo‘lgan qolip so‘zlashuv, rasmiy, ilmiy, badiiy dialogik diskurslarda voqelanishi nuqtai nazaridan turli shakliy lisoniy jihatlar kasb etadi. Masalan, jonli so‘zlashuv dialogik diskursi uchun ergash gapli qo‘shma gaplarning bosh gap qismi ifodalovchi modus jihatni ko‘pincha implitsit xarakterda bo‘ladi yoki ergash tarkibiga kiritib yuboriladi. Misollar:

Adabiy dialogik diskurs matnida:

- *Mansur ko ‘p gapirib, negadir boshimni og ‘ritdi.*
- *Men shuni aniq bilamanki, firibgarning asosiy belgilaridan biri uning so ‘zamolligi.*

So‘zlashuv dialogik diskurs matnida:

- *Mansur rosa boshimni og ‘ritdi.*
- *Firibgar o ‘zi ko ‘p gapiradi.*

Matnlardagi farq gaplarning tuzilishiga ko‘ra turlaridadir. Adabiy matndagi *Men shuni aniq bilamanki* unsuri so‘zlashuv matnida diktum bilan yaxlit holda sodda gap vositasida ifodalangan. Albatta, gaplar shunchaki pragmatik vaziyatdan xoli kuzatilsa, sodda gapdagi modus sezilmaydi. Ammo unda so‘zlovchining ovoz toni, balandligi va keskinligi kabi pragmatik vositalar adabiy matndagi bosh gapga yuklatilgan mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi. "Jumla kommunikatsiyaning asosiy birligi sifatida quyidagilar haqida bizga axborot beradi: a) olam haqida; b) jumla egasining olamga, axborotga va adresatga munosabati haqida. "harakatning borliqdagi o‘rni" haqidagi tasavvur jumlaning murakkab va rang-barang semantik strukturada mujassamlashgan diktum qismiga yuklatiladi. So‘zlovchining nuqtai nazari, bahosi, hissiyotlari munosbatlari jumlaning modus qismi zimmasida bo‘lib, u ma’noning sub’ektiv jihatini shakllantirib, yetarli darajada murakkab qurilmali bo‘ladi. Modus kishining mental ruhiga daxldor bo‘lib, matndan joy oladi, adresat tomonidan tushunilib, qabul qilinadi."²⁰¹. R.I.Pavilenis

²⁰¹Формановская, Н.И. Размышления о единицах общения / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2000б. – № 1. – С. 56 – 63. – С.59. Бу ҳақда яна маълумот олиш учун қаранг: Шмелева, Т.В. Субъективные аспекты русского

jumlaning modus qismi intersub'ektiv muhitni tashkil qilishini ta'kidlagan²⁰². Dialogik diskursning muhit jihatlaridan biri shundaki, jumlaning shaxsiy munosabat ifodalovchi qismi muloqot sistemasining faol unsurlaridan biri sifatida amal qiladi va ko'p hollarda diskurs yo'nalishini belgilaydi. Garchi dialogik diskurs yo'nalishi ko'pincha sinergetik mohiyatga ega bo'lsa-da, modus unsuri bu yo'nalishni ma'lum darajada oldindan belgilash uchun xizmat qiladi. "V tipologii propozitsiy razlichayut sootvetstvenno propozitsii sobytiynye, otrajajuishiye vneshnyyu situatsiyu, propriyennyyu skvoz prizmu soznaniya, i obraz, gotovyyu k yazykovomu vyrajeniyu, i modusnye, otrajajuishiye vnutrenniy mir cheloveka, psicheskuyu obrabotku informatsii. Dlya praktiki prepodavaniya inostrannix yazykov ochen vajno naxojdenie sredstv i sposobov vyrajeniya i sochleneniya intensionalnogo i propozitsionalnogo komponentov diskursa."²⁰³

Aytiganidek, dialogik diskurs ham, boshqa diskurslar kabi sistemaviy tabiatga ega bo'lib, uning tashkil etuvchi unsurlari ushbu yaxlit tizimning tarkibiy qismlari sifatida faoliyat ko'rsatadi va, lisoniy tizimning statik unsurlaridan farqli ravishda, dinamikligi bilan xarakterlanadi. Pragmalingvistlar tomonidan dialogik diskursning ham tayanch birligi sifatida jumla olinadi.²⁰⁴ "Jumla mohiyat e'tibori bilan fikrni uzatish vostisi bo'lib, muayyan munosbatlar strukturasini ob'ektivlashtirish maqsadida qurilgan."²⁰⁵ [Kubryakova 1986: 116]. Struktur lingvistikada til birligi sifatida u o'ziga xos nomlanishga ega. Gaplarning lisoniy qoliplari lisoniy birliklar sifatida nutqiy qo'llanilgan gaplarga qarama-qarshi qo'yiladi va ular uchun substansial asos bo'lib

высказывания : дис. ... д-ра филол. наук / Т.В. Шмелева. – М., 1995.

²⁰²Павиленис, Р.И. Понимание речи и философии языка / Р.И. Па- виленис // Новое в зарубежной лингвистике. – М.,1986. – Вып. XVII. – С. 380 – 388.

²⁰³Григорьева Дискурс как элемент коммуникативного процесса: pragmalingвистический и когнитивный аспекты• издательство тгту • - С.

²⁰⁴Жумла русча высказывание атамаси муқобили сифатида ўзбек тилишунослигига муваффакиятли қўлланила бошлади. Бу ҳакда қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А., ... Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Б.

²⁰⁵Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 156 с. С.116.

xizmat qiladi.²⁰⁶ Jumla esa pragmatik “to‘yinganligi” bilan ushbu nom ostidagi mohiyatga ega bo‘ladi. Alohalilik, hodisaviylik, voqelanganlik, oqibatiyliги, betakrorligi, individualligi bilan nutqiy birliklarning xususiyatlarini aks ettirib, konetkstual va pragmatik yuki asosida ulardan farqli qaraladi.

Dialogik diskursda barcha gaplarda bo‘lgani kabi, sodda gaplardan modusning kengaygan ifodasi ekanligi bilan qo‘shma gaplar ikki xil jihat bilan e’tiborga olinadi:

1) ob’ektiv olamning muayyan parchasini, ya’ni denotativ voqelikni aks ettiruvchi qism (asosan, bosh gap);

2) ob’ektiv olamni idrok qilish natijasida va so‘zlovchi intensiyasi asosida shakllangan ruhiy holat, sub’ektiv munosabatni ifodalovchi qism (asosan, ergash gap bo‘lib, u kommunikativ kechim jarayonida kommunikativ intensiya, ob’ektiv olam, nutqiy vaziyat va konteksti bir tugun sifatida birlashtiradi).²⁰⁷ [Susov 1980: 5]. Albatta, bunda dialogik diskursda diktum va modus qismlarining bosh va ergash gaplarga teng va qat’iy taqsimlanganligi haqida xulosa chiqarish ma’qul emas. Dialogik diskursda ham “modus ergash gap orqali ham ifodalanaveradi. O’tgan o’sha azobli kunim, hozir o‘ylab qarasam, hayotimning eng noyob damlari bo‘lgan ekan (A.Muxtor). Men senga aytsam, hali birov o‘z yurtidan ketib ro‘nolik ko‘rgan emas. (**Yo.Yakvalxo‘jaev**). Bir so‘z bilan aytganda, u ota bilan onaning jamiki yaxshi fazilatlarini o‘zida mujassam etgandi (**Yo.Yakvalxo‘jaev**). Bu gaplardagi ergash gaplar bosh gaplardagi denotativ voqeanning modal talqini ifodasi uchun xizmat qilgan. Demak, ergash gapli qo‘shma gaplarning bosh va ergash qismlarida o‘rni bilan modus, o‘rni bilan denotativ voqeа – ob’ektiv mazmun ifodalanaverishi mumkin.”²⁰⁸

²⁰⁶ Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: ФТМ, 2009. –Б.

²⁰⁷ Сусов, И.П. Семантика и pragматика предложения : учеб. пособие / И.П. Сусов. – Калинин: Изд-во КГУ, 1980. – 51 с. С.5.

²⁰⁸ Маҳмудов Н., Нурмонов А., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Тошкент: Фан, 1992. – 225.

Umuman olganda, aytish mumkinki, dialogik matnda gap grammatik talqinga daxldor bo‘lsa, dialogik diskursda gap grammatik tahlili uning keng qamrovli tahlilining bir ko‘rinishi tusini oladi, xolos. Diskursdagi qo‘shma gaplar talqinimi oliy darajadagi sintaktik tahlil deyish ham uning qiymatini tushirishdan boshqa narsa emas. Zero, grammatik tahlilda matn yaxlit sistema sifatida olinar ekan, bu sistamaning tarkibiy qismlari sirasida fikrni ifodalovchi va uni qabul qiluvchi chetda qoladi. Dialogik diskursda esa “komponentami diskursivnogo vyskazivaniya yavlyayutsya **govoryashchij** (ili adresant) i **slushayushchij** (ili adresat) (vo vsey polnote sotsialnykh i psixologicheskix roley, fonovykh znaniy i natsionalno-kulturnykh stereotipov), motivy i seli soobshcheniya, intensii adresata, yego otsenki, emotsi, otnoshenie k deystvitelnosti, soderjaniyu soobshcheniya, mesto i vremya obshcheniya, svoystvennye vyskazivaniyu presuppozitsii i implikatsii. V vyskazivaniy osuhestvlyaetsya referensiya – otnesennost imen v dannom konkretnom rechevom proizvedenii k denotatam-referentam.”²⁰⁹ “Novye smyslby – eto, prejde vsego struktura novykh otnosheniy”, poetomu ponyatno i to, “pochemu polnotsennoy i polnokrovnoy yedinitsey rechevoy deyatelnosti okazivaetsya rechevoe vyskazivanie, prednaznachennoe po suti svoey dlya peredachi myсли i ustroennoe spesialno dlya ob’ektivatsii opredelennoy

strukturы otnosheniy. Zadacha govoryashchego v samom obshem vide zaklyuchaetsya ne v tom, chtobi nazvat predmet ili nazvat situatsiyu, a v tom, chtobi dat o nix to ili inoe predstavlenie.”²¹⁰

Dialogik diskurs kechayotgan kommunikativ jarayonda qo‘shma gaplarning performativ jumla sifatidagi ishtiroki muhim o‘rin tutadi. Performativ jumla shunday nutqiy intensional jumlaki, bunda denotativ sub’ekt jumla sub’ekti bilan mos keladi:

²⁰⁹Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты. Тамбов: издательство ТГГУ , 2007, - 288С.

²¹⁰Кубрякова, Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 156 с. – С. 116.

1. – *Men bilamanki, bu narsalarga aqlim noqislik qilmaydi.*

2. - *Da gehen Sie 300 Meter, Quatsch, was sag ich, 500 Meter geradeaus, dann rechts.. 3. Zuerst nehmen Sie den Bus, also da vorne links, dann in die 102 zum Grindelberg...*

- *Вы пройдете тут 300 метров, глупости, что вы говорите, 500 метров прямо, потом направо... - Сначала Вы сядете на автобус, идти там впереди слева, потом на 102 до Гриндельберга... - Я тут и светофора слева...*

- *Sleva? Svetofor stoit sprava".*

- *Nu da, ponyatno, itak u svetofora, potom Вы поворачиваете.* Misollarga murojaat etamiz:

- *U bola, Qudrat aka o'ylanib qoldi, yoshligida o'ta bezori bo'lgan.*

-*Dadasi, yoshligida kim sho'x bo'lman? Kechki mакtabni bitirib, haydovchilikka o'qigan ekan* (E.Xudojberdiev).

-*Bolam, keng hovlida er-xotin ikkovlaring yashasanglar, qaynota, qaynona, qayni-bo'yinlaring bo'lmasa, janjal nimadan chiqadi ?*

- *Bilmayman,-hiqqiladi qizi* (E.Xudojberdiev).

Dialogik diskursda permormativ jumlalar ma'nodoshlik munosbatida bo'lib, bir mazmun pragmatik xoslangan holda turli shakllardagi qoliplangan jumlalarda beriladi. *Kechirasiz; Kechiring; Avf eting; Afu eting; Bir qoshiq qonimdan keching; Uzr; Uzr bilmabman; Uzr, aybdorman;* Albatta, sizning oldingizda aybdorman. Turli nutq uslublarida bu turli shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, so'zlashuv uslubida odatda, *kechirasiz, uzr, bilmabman* kabi permormativ qolipli jumlalar sermahsul bo'lsa, *avf eting, afu eting* birliklari tarixiy badiiy uslubda keng qo'llaniladi. Bunday permormativ jumlalar so'zlovchining mental xususiyatiga bog'liq bo'lganligi tufayli turli tillarda turli shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, Grigoreva quyidagi xarakterli misollarni keltiradi: 1. *Entschuldigen Sie; Darf ich Sie, bitte, kurz storen? Entschuldigung; Ich bitte um Entschuldigung; Verzeihung; Ich bitte um Verzeihung! Verzeihung! Verzeihen Sie bitte! Izvinite; Prouyu prouzeniya; Prostite; Mojno Vas pobespokoit; Tut mir*

leid, wenn ich Sie store; Sojaleyu, yesli ya Vas pobespokoil; Haben Sie vielleicht eine Minute Zeit? U Vas ne naydetsya minutka vremeni? Sind Sie gerade beschäftigt? Izvinite, Вы заняты? Aktivnyu rol v organizatsii vnimaniya imeet obraučenie. Bunday permormativ jumlalar dialogik diskursda adresat va adresantlarning nutqiy “yurish”larini bog‘lovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. “Ta’kidlash lozimki, bunday jumlalar harakatni “men-sen-shu yerda-hozir” nutqiy aktining paradigmatic koordinatalarida berishi mumkin. Jumlada, umuman olganda, diskursda performativ, intensional uzb eksplitsit ham, implitsit ham bo‘lishi mumkin. Masalan, “Eh, nimalar deyapsan” (“Ish, chego zaxotel!”) tinglovchining iltimosini qondirmaslik istagi namoyon bo‘lgan. Holbuki, bunday jumlalar uchun “men bunga qarshiman” (“ya otkazivyayu tebe”) performativ ramkali jumlalar faol. Aksincha, “Iltimos, ruchkangizni berib turing” (“Ya proshu dat mne ruchku”) jumlasida iltimos intensiyasi eksplitsitdir. Intensional potensial performativ jumlanı boshdan-oyoq yoki uning bir qismini qamrab olishi mumkin. Masalan, “Meni kechiring” (“Izvinite menya”), “Salom”, (“Privet!”), “Minnatdorman” (“Blagodaryu Vas”) jumlalarida – butun jumla faqat intensiyani ifodalash uchun mo‘ljallangan. Boshqacha aytganda, intensiya va insonning ichki dunyosini aks ettiruvchi modusning to‘liq mosligi kuzatiladi. Bunday gaplarning o‘ziga xosligi shundaki, ularni kengaytirish, qo‘shma gap tarzida berish noqulay. Shunday bo‘lgan taqdirda ham kengaytuvchi gap bo‘laklari yoki gaplar nozaruriy bo‘ladi. Ammo dialogik diskursda shunday holatlar ham bo‘ladki, ular kengaytuvchisiz voqelana olmaydi. Kengaytuvchi ko‘p hollarda bosh gap ko‘rinishida bo‘ladi. “Va’da beramanki, (bunday qilaman)” (*Obeuqayu Vam eto* (sdelayu eto); “Maslahat beramanki, (bunday qilmang)” (*Sovetuyu Vam eto* (ne delat etogo) va b. Kengaytuvchi qism ko‘pincha modus intensiyani voqelantirish uchun, kengayuvchi qism esa propozitsional voqelikni aks ettiradi: “Sizdan iltimos, qirq sakkizinchı o‘lchamli havo rang ko‘ylakni ko‘rsatsangiz” (“*Proshu Vas pokazat mne goluboe plate*

sorok vosmogo razmera.) Bunday hollarda kengaytiruvchi muhimligi kuzatiladi.”²¹¹

Dialogik diskursda intensial mazmun dialogik vaziyatdan, kommunikantlarning bilim zahiralari, presuppozitiv holat, jumlalarning denotativ mundarijasidan uqilib turadi.

Masalan:

- *O'qishga bormaysanmi?*
- *Ertaga onam ketadilar.*

Har ikki jumla sodda gap ko‘rinishida. Ammo ularning zaminida murakkab propozitsional mazmun kuzatiladi va u o‘zini modus intensiyasi bilan birga voqelantiradi.

Birinchi jumlada *Vaqt bo‘lyapti, o'qishga bormaysanmi?* Qo‘shma gap xarakteridagi jumlasining propozitsional mazmuni berilgan bo‘lib, uning bir qismi va adresantning sub’ektiv munosabati (modus) implitsit ifodalananishga ega. Nutqiy vaziyat botiniy ifodalangan mazmunning reallashtiruvchilari hisoblanadi. Chunki hech qanday kengaytiruvchilarsiz berilgan *O'qishga bormaysanmi?* jumlesi u ayni o‘qishga jo‘nash vaqtida aytilayotganligini ko‘rsatadi. Agar u keyin bajarilishi lozim bo‘lgan harakatni ifodalasa edi, unda *bugun, ertaga* kabi kengaytiruvchilar bilan berilishi mumkin edi. Shuningdek, jumlada harakatni bajarishga undash ma’nosи ham mavjud bo‘lib, bu presuppozitiv mazmunning idrok etilishi jumlaning strukturasi bilan belgilanadi – kengaymaganlik shunday tushuncha hosil qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ikkinchi – javob jamlada onasining ketishi haqidagi xabar eksplitsit ifodalananishga ega. Biroq so‘zlovchi uchun ham, adresat uchun ham ushbu dialogik diskurs vaziyatida bu muhim axborot emas. Balki berilishi lozim bo‘lgan axborotning deterministik quvvatlovchisi, mustahkamlovchisi sifatida namoyon bo‘lmoqda. *Ertaga onam ketadilar* jumlesi aslida zimdan “O‘qishga bormayman” mazmunini

²¹¹Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: pragmalingвистический и когнитивный аспекты. Тамбов: издательство ТГГУ , 2007, - 288С.

ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Inkor mazmunini ifodalash va uni bir sodda gap asosida berish nutqiy pragmatik vaziyat bilan quvvatlanadi. Zero, so‘zlovchi adresatning onasi kelganligidan va uning ketishi lozimligidan xabardor. Shuning uchun adresatning axborotini *Ertaga onam ketadilar, shuning uchun o‘qishga bormayman shaklli ergash gapli* qo‘shma gap qurilishidagi jumla sifatida tushunadi. Adresantning ushbu fikrni tushunishini istash adresatning ichki xohishi sifatida botinan yuzaga chiqmay, mazkur sodda gapning o‘zida qolavergan.

Demak, pragmatik vaziyat dialogik diskursda voqelangan jumlalarning struktur xususiyatlarining ham o‘ziga xosligini va zarurat bo‘limganda, ularning sodda gap ko‘rinishida bo‘lishini ta’minlaydi.

Dialogik diskursdagi qo‘shma gaplardagi intensional va propozitsional holatlarning jumlalarga taqsimplanishi, shunga muvofiq ravishda gap qurilishining turli struktur xususiyat kasb etishi performativlikni tashuvchi fe’llar va ularning birikuvchanlik-biriktiruvchanlik omillari bilan bog‘liq bo‘ladi. Nutqiy vaziyat, kommunikantlarning holati va boshqa qator omillarga bog‘liq ravishda nutqiy intensiya turli shakllarda bo‘ladi. Bu iltimos, buyruq, tahdid, masalahat kabi turli nutqiy aktlarning voqelanishi bilan bog‘liq.

Iltimos akti: *Sizdan iltimos, gapimni yerda qoldirmasangiz. O’tinaman, shunga qo‘l qo‘ysangiz. Xudo xayringizni bersin, meni o‘tkazib yubora olmaysizmi?*

Tazyiq akti: *Buyuraman, gapimni yerda qoldirma. Topshiriqni bajaring, shunga qo‘l qo‘ying. Buyrug‘im shu: uni o‘tkazib yuborng?*

Tahdid akti: *Gap bitta, gapimni yerda qoldirmang. Qani, qo‘l qo‘yma-chi. Haddingni bil-da, uni o‘tkazib yubor?*

Maslahat akti: *Gapimni yerda qoldirmasangiz, xursand bo‘lardim. Yaxshisi, shunga qo‘l qo‘ying. Meni o‘tkazib yuborsangiz, savobga qolardingiz.*

Aktlarning xarakteridan kelib chiqqan holda jumlalarning sintaktik qurilishi ham turlicha bo‘ladi. Yuqoridagi turli nutqiy aktlarda bir propozitsional mazmunni ifodalash uchun ishlatilgan jumlalar qo‘shma gaplarning turli ko‘rinishlariga misol bo‘ladi. Qo‘shma gaplarning har

xil nutqiy aktida boshqa-boshqa turlarining qo'llanishi adresantning modus orqali ifodangan ichki intensiyasining xarakteriga bog'liq. Ayrimlarida modus va propozitsional mazmunning qat'iy zichligi ularning ifodalovchilari ergash gapli qo'shma gaplar ko'rinishida bo'lishini ta'minlagan bo'lsa, boshqasida, ushbu aloqalarning zich bo'lmanligi gaplarning bog'lovchisiz qo'shma gaplar ko'rinishida bo'lishini taqozo qilgan.

Kommunikativ va nutqiy aktlarni farqlash lozim. Kommunikativ akt o'ta keng qamrovli ekanligi bilan xarakterlanadi. Shu ma'noda nutqiy akt kommunikativ aktning tarkibiy qismi sifatida uning boshqa unsurlari bilan yaxlit bir sistemani tashkil qiladi. O'z-o'zidan ma'lumki, nutqiy akt monologik va dialogik diskurslardan tashkil topadi. Monologik akt jarayonida ham adresant va adresat ishtiroki kuzatiladi. Biroq u dialogik diskursdagidan farqli ravishda adresatning noaniqligi va keng qamrovliligi bilan xarakterlanadi. Dialogik diskurs esa adresant va adresatning muayyanligi va ular muloqotining zichligiga tayanadi. Dialogik diskurs adresanti kommunikativ intensiyasi ta'sirining aniq natijaviyligiga asoslanadi. Monologik diskursdagidan farqli ravishda dialogik diskurs vositalari verbal va averbal vositalardan tashkil topadi. So'zlovchi va tinglovchining shaxsiy sifatlari, odatlari, xatti-harakatlari dialogik diskrusning natijaviyligini ta'minlashda muhir rol o'ynaydi. Shu ma'noda dialogik diskurs faol nutqiy akt mahsuli sifatida qaraladi. "Rechevoy akt vmeste s yego strukturnoy organizatsiey vklyuchaet soderjanie ili smysl, kotorie pridayut kommunikativnyu sennost kommunikativnomu aktu v samikh raznoobraznyx kommunikativnyx usloviyakh i vmeste s tem s mnojestvom vtorostepennnyx faktorov obrazuyut v itoge selostnoe yavlenie – kommunikativnyy akt".²¹² "Glavnoe v rechevoy deyatelnosti – vyipolnenie kommunikativnogo, smyslovogo zadaniya govoryuashego; rechevoy akt podchinen vyrajeniyu opredelennogo

²¹²Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1984. – 234 с. – С. 21.

smyisla i upravlyaetsya mexanizmami, kotorые v sisteme языка slujat, tak ili inache, yego peredache.²¹³

Dialogik diskursda kommunikativ akt uzvlari masalasi har xil hal qilinadi. Masalan, ayrim tadqiqotchilar adresant, adresat, kontakt, referent va kodni kommunikativ akt uzvlari sifatida qarashadi.²¹⁴ "Adresant vstupaet s adresatom v kontakt po povodu opredelennogo referenta, ispolzuya opredelennyuy kod."²¹⁵ [Klyuev 1998: 7]. Biroq, kommunikativ akt jarayonida pragmatik muhitning ham roli katta. Shu ma'noda adresat-adresant, referent-kod, pragmatik vaziyatni dialogik diskursning komponentlari sifatida qaraymiz. Ular yaxlit sistema sifatida kommunikativ akt – muloqot tizimini tashkil etadi.

Dialogik diskursda uning yo'nalishini belgilashda muloqot tizimining faol unsurlari bo'lgan adresat va adresantning xususiyati, kayfiyati, mental tabiatи muhim o'rinn tutadi. Zero, ulardan biri, ya'ni adresant kommunikativ ta'sir vazifasini bajarishida o'z tashqi va ichki mikoniyatlarini ishga soladi. Shu bilan birqalikda, ta'sirni qabul qiluvchi ham unga muvofiqlashuvi lozim bo'ladi. Shu ma'noda muloqot sifatini ta'minlashda adresat va adresantning ham botiniy, ham zohitriy muvofiqlashuvi, mental xarakteri mutanosibligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Dialogik diskursda qator omillar muloqot sifati va yo'nalishini belgilaydi. Ular sirasiga intensional anqlik, muayyan natijaviy mo'ljal, muloqot an'alariga rioya qilish va h.lar ni ko'rsatish mumkin. Nutqiy muloqot tizimida mental an'analarga amal qilish bilan birga adresant yoki adresantning o'ziga xos yangicha yondashuvlari muloqotning natijaviyligiga kuchli ta'sir qiladi.

²¹³Кубрякова, Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 156 с. – С.100.

²¹⁴Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивные аспекты. –Тамбов: Издательство ТГТУ, 2008. -288 с.

²¹⁵Клоев, Е.В. Речевая коммуникация : учеб. пособие / Е.В. Клюев. – М. : ПРИОР, 1998. – 224 с. – С.7.

Mental tabiatning namoyon bo‘lishi diskursda ishtirok etayotgan jumlalardagi gap qurilishining o‘ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Xususan, kuzatishlardan ma’lum bo‘ldiki, so‘zlovchi yoki tinglovchi tomonidan muloqot jarayonida uning tabiatiga muvofiq ravishda shart ergash gapli qo‘shma gaplarning ko‘proq qo‘llanishini qayd etish mumkin:

1. Tohirning nazarida, Robiya yomon bir baxtsizlik bo‘lishini hozirdan sezib, ko‘ziga yosh olayotgandek ko‘rinardi.
 - Mendan ko‘p xavotirlamma, Robiya. Men bir dehqon odammen. Havo ochilsa, dalaga chiqib qo‘shimni haydaymen. O‘rog‘imni o‘ramen. Yog‘iying menga ne ishi bor? (P.Qod., Yulduzli tunlar).
2. - Biron sabab bilan kelgandirsiz-da, mulla tog‘a?- so‘radi Tohir.
 - Sabab shukim, jiyan, urush boshlansa, qurilish to‘xtaydi, me’morning keragi bo‘lmay qoladir... (P.Qod., Yulduzli tunlar).

Dialogik diskursda “nutqiy yurish” tushunchasi adresat yoki adresantning muloqotdagи rol bajarishining ketma-ketligini ko‘rsatsa, “nutqiy qadam” tushunchasi muloqot maqsadi sari qo‘yilayotgan qadamlarning izchil ketma-ketligiga ishora qiladi. “V analize posledovatelnostey rechevых aktov razgranichivayutsya takie ponyatiya, kak:

- 1) **rechevoy xod**, kotoriyu svyazan obyichno so smenoy kommunikativnyx roley;
- 2) **rechevoy shag**, ponimaemyyu kak odno vyskazyvanie ili ryad vyskazyvaniy v predelах odnogo rechevogo xoda.

Mejdu rechevymi xodami sobesednikov sущestvuyut смысловые связи, которые обусловлены тоjestvom темы, soglasovaniem intensiy/illokutsiy (naprimer: vopros—otvet; prosba—otkaz) i t.p. Prochnost etix svyazey razlichna, im prisicha takje ritualizovannost razlichnoy stepeni. Rechevые shagi mogut imet razlichnye ob’emy. Oni mogut sostoyat iz neskolkix predlojeniy ili iz slov, vyipolnyayushchix funksiyu predlojeniya.”²¹⁶

²¹⁶Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса:

Kommunikantlar orasidagi nutqiy kontaktni saqlab qolish va uzaytirishda, shuningdek nutqiy yurishlarning zichligini ta'minlashda qo'shma gap tarkibiy qismlarining roli ahamiyatli va o'ziga xos. Ular pragmalingvistlar ta'kidlashganidek, metakommunikativ signallar vazifasini bajaradi. "Metakommunikativные сигналы неинформационны в содеряжательном плане, они не вносят ничего нового в содеряжение общепонятия, а служат ссылью успешного осуществления коммуникативного сотрудничества. Успешность коммуникативного акта в немалой степени определяется умением его участников установить и поддержать контакт, привести разговор в нужное русло, завершить беседу. Важную роль при этом играет знание и успешное применение метакоммуникативных выскаживаний."²¹⁷ Dialogik diskursda *Men sizga aytSAM; E'tibor bergan bo 'lsangiz; Agar ruxsat bersangiz; E'tiboringizga havola qilmoqchimanki* kabi qo'shma gap komponentlari ana shunday xususiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Bu uzvlar nutqiy yurishdagi nutqiy qadamlar hisoblanadi.

Dialogik diskurs yaxlit va jonli sistema bo'lib, uning boshlanishi, davom etishi va yakuni mavjud. Ular pragmalingvistlar tomonidan muloqot fazalari deb ham yuritiladi. Har qanday dialogik diskursda ibtido, yadro va intiho yaxlit holda mavjud bo'ladi. Shuningdek, ibtido fazasining o'zi aloqaning o'rnatilishi va boshlanishi, yadro intensiyaning ifodalashga kirishish va ifodalash, nihoya fazasi esa nihoyasiga yetkazish va natija kabi uzlardan tashkil topadi. Har bir muloqot fazasi uchun tipik xoslangan sintaktik qurilmalar mavjud bo'ladi. Shuningdek, lisoniy vositalarga noverbal vositalar hamrohlik qiladi. Deylik, dialogik diskurs ibtidosi uchun kontaktning o'rnatilishi jarayoni ko'p hollarda noverbal vositalar asosida amalga oshiriladi. Masalan, harakatdan to'xtash, kommunikantni kuzatish, u tomonga

прагмалингвистический и когнитивные аспекты. –Тамбов: Издательство ТГТУ, 2008. -288 с.

²¹⁷ Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивные аспекты. –Тамбов: Издательство ТГТУ, 2008. -288 с.

yo‘nalish, tomoq qirish yoki yo‘talish kabi. Kontaktning o‘rnatilishi ikki qismdan iborat bo‘ladi:

- a) so‘zlovchining o‘zini kontakt uchun tayyorlashi;
- b) tinglovchining diqqatini togrtish.

Hozirgina sanalgan noverbal vositalarning ayrimlari (gavdani burish, tinglovchi tomon yo‘l olish, to‘xtash, kutish) so‘zlovchining o‘zining tayyorlanishini ko‘rsatsa, boshqalari (tomoq qirish, yo‘talish, tikilib qarash) adresatni muloqotga chorlash, jalb qilish maqsadida amalga oshiriladi. Bular sirasida kechirim so‘rash (uzr-ma’zur) aloqa o‘rnatishning asosiy verbal vositalaridan biridir. Shuningdek, salom berish, adresatning ismini aytib chaqirish yoki boshqa undalmalar asosida murojaat qilish (*Aka! Otaxon! Domla! Amaki! Kennoyi!*), shuningdek, etik nomunosib birliklar (undov cho‘zlar: *Ey! O‘v!*) diskursiv aloqa o‘rnatishning sermahsul vositalaridan biridir. Muloqot madaniyatida salomlashuvdan keyingi holat aloqa kirishuvchi sub’ektning tanish yoki tanish emasligi asosida ikki xil kechadi. Tanish sub’ekt bilan, avvalo, hol-ahvol so‘rashish akti kechadi. Notanish kishi bilan esa, odatda, *Bilmaysizmi*, ...; *Ayta olasizmi*, ...; *Bir narsani so‘rasam maylimi*, ... qolipli ergash gapli qo‘shma gaplarni qo‘llash holatlari kuzatiladi.

Dialogik diskursning “Iltimos” akti quyidagi fazalarga ega:

Dialogni ochish fazasi:

A: E’tibor tortish (bir tomonlama)

A/V: Suhbat uchun aloqa o‘rnatish (ikki tomonlama)

A: Uzr

B: Ma’zur

Yadro

A/V: Axborot almashuv uchun ikki tomonning muvofiqlashuvi.

A. Iltimosning ifodalanishi

B: Iltimosga munosabat

A. Qoniqish/qoniqmaslik.

Zaklyuchitelnaya faza.

A. Minnatdorlik

B. Minnnatdorlikning qabul qilinishi.²¹⁸

Muloqot diskursi muloqot muhitining o‘ziga xosligi bilan bog‘liq ravishda turlicha mohiyat kab etishi mumkin. Biz bunda bevosita jonli muloqot diskursiv fazalari haqida so‘z yuritdik. Ammo telefonda so‘zlashuvda, SMS jo‘natishda, on-layn tizimida yoki e-mail orqali muloqotda muloqotning yuqoridagi fazalari turlicha bo‘lishi mumkin va vositalarning o‘ziga xosligiga qarab, berilayotgan axborotning lisoniy yoki nolisoniy ifodalari ham farqlanadi. Masalan, e’tiborni tortish telefon orqali so‘zlashuv yoki SMS jo‘natishda maxsus qo‘ng‘iroq signalari orqali amalga oshadi. Ammo e-mail orqali muloqotda bunday kirish fazasi kuzatilmaydi. Telefon orqali so‘zlashuvda gap qurilishi o‘ziga xos klischelar asosida amalga oshiriladi. Bunda qo‘shma gaplarning qisqargan, to‘liqsiz turlaridan keng foydalaniladi:

- *Edike, allo, Edike, - xirillardi bekat navbatchisi Shoymardon. - Edike, gapimni eshityapsanmi? Javob ber!*

- *Eshityapman, eshitilyapti!*
- *Eshityapsanmi, gapir!*
- *Eshityapman, deyapman-ku, eshityapman!*
- *Qanday eshityapsan?*
- *Narigi dunyodan eshitilganday bo‘lyapti!*
- *Nega endi?*
- *Bilmadim.*
- *Ha-a...Shunday qilib, Kazangap chol, haligiday...*
- *Nima, haligiday?*

²¹⁸Шунга ўхшаш ҳолат ҳақида маълумот олиш учун қаранг: Bottcher, W. Gesprachsanalyse und Unterrichtsforschung: Beiträge der linquistischen Gesprächsanalyse zur Erkundung des unternrichtlichen Sprechwechsels / W. Bottcher // Das Wort. Germanistisches Jahrbuch: DAAD. – Bonn, 1997. – S. 19 – 47. – С. 26.

- *O'libdi chog'i! – Shoymardon bunday vaziyatda nima deyisht kerakligini topolmay qiynalardi. – Nima desam ekan, haligiday, ya'ni, masalan, o'zining shonli hayot yo'lini yakunlabdi-da.*
- *E-e, - qisqa javob qildi Edigey* (Ch.Ayt. “Asrga tatigulik kun”).

Diskursda ishtirok etayotgan qo'shma gaplar so'zlashuv nutqi muhitida irod etilayotganligi tufayli propozitsional qiymatidan ko'ra modus jihatni ustunlashganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, *Nima desam ekan, haligiday, ya'ni, masalan, o'zining shonli hayot yo'lini yakunlabdi-da* qo'shma gapi uch komponentli bo'lib, undan dastlabki ikkitasi propozitsional “bo'shligi” bilan xarakterlanadi.

Dialogik diskursda rollarning almashinushi asosida jumlalarning qurilish strukturasi, semantik tabiatini o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Har qanday holda ham sintaktik-semantik struktura diskursning yo'naliшини belgilayotgan intensional faoliyatning umumiy mundarijasi doirasida saqlanadi va o'zgaradi.

Aravakash yigit ikki kosa to 'la qatiqli osh ichgandan keyin otlariga qarash uchun hovliga chiqib ketdi.

- *Obbo! Mulla Fazliddin-yey! - dedi Tohirning otasi uzun oq soqolini o'ychan ezg'ilab. - Zap kelibsizda. Shu notinch kunlarda birga bo'lganimizga ne yetsin!*

- *Hamma yog iydan qochganda biz ajdahoning komiga yaqin kelib qolganimiz g'alati bo'ldi, - deb mulla Fazliddin jiyaniga ma'yus ko'zlarini bilan qaradi.*

- *Biron sabab bilan kelgandirsiz-da, mulla tog'a?- so'radi Tohir.*
- *Sabab shukim, jiyan, urush boshlansa, qurilish to'xtaydi, me'morning keragi bo'lmay qoladir...*
- *Ie, axir, sizni podshoning o'zi xizmatiga olgan emasmidi?*
- *Podsho Aksi qo'rg'onida mudofaa bilan ovora. Toshkent xoni Mahmudxon ham Xo'jand tomondan bizga qarshi qo'shin tortib kelmoqda emish. Qashg'ar hokimi Abubakir dug'lat degan yana bir bosqinchi sharqdan O'zganning ustiga bostirib kelmishdir.*

Tohirning keksa otasi qo 'rqib, yoqasini ushladi:

- *Yo tavba! Bu yoqda Samarqand qo 'shini... Uch tomonimizdan yog 'iy bostirib kelibdimi, a? Bu ne ko 'rgulik, mulla Fazliddin? Axir bu podsholar sal murosa qilsalar bo 'lmaydimi, a? Hammasi bir-biriga qarindosh emish-ku. Shu rostmi?*

-*Ha, rost. Toshkent xoniga bizning podshomiz kuyov bo 'ladir. Qo 'qonni talab, bizning ustimizga qo 'shin tortib kelayotgan Samarqand podshosi Sulton Ahmad mirzo esa bizning podshomiz bilan bir otadan bo 'lgan og 'a-inidirlar. Yana bu ikki podsho bir-birlariga quda bo 'lmoqchi edilar. Samarqand podshosining qizi bizning valiahdimiz Bobur mirzoga besh yasharligidan unashtirib qo 'yilgan edi. Shundan bilingki, og 'a iniga, qaynota kuyovga qarshi qilich ko 'tarib chiqmishdirlar!*

- *Yo poka parvardigor! Oxirzamon degani shumikin, mulla Fazliddin?*

- *Bilmadim, pochcha. Har qalay, yomon tojdlorlarning zamonasi oxirlab qolayotganga o 'xshaydir. Koshki, o 'zлari bilan o 'zлari olishib, bizni tinch qo 'ysalar! Urushning butun jabru jafosi el-ulusning boshiga tushadir.*

- *Sho 'rimiz bor ekan-da!*

- *Ha, tole bo 'lmasa qiyin ekan! Men ne-ne orzular bilan ilm-hunar o 'rganib kelgan yedim! Vatanimiz bo 'lmish Farg 'ona vodiysida Samarqanddagidek, Hirotdagidek madrasalar-u ko 'rkam obidalar qurmoqchi edim. Bu sultanatu podsholardan ne qolur? Hammasi nom-nishonsiz ketgay! Bizdan yodgorlik bo 'lib qolsa, Ulug 'bek madrasasidek, Navoiy Unsiyasidek san 'at asarlari qolur!*

Mulla Fazliddin og 'zidan chiqib ketgan so 'nggi gaplardan xavotirlanib, eshik tomonga qarab qo 'ydi.

Diskursda adresant (Tohir va otasi) va adresat (Fazliddin) o 'rtasidagi muloqot mazmuni aks etgan. Diskursning intensiyasi adresantlar tomonidan bildirilgan. Mulla Fazliddin esa adresantlarning intensiyasini qondirish sub 'ekti sifatida ular bilan savol javob qiladi. Diskurs mavzusi "Xonliklar o 'rtasidagi mojarо". Kommunikativ yurish

adresant tomonidan boshlangan. Matndagi gaplarning barchasi ushbu mavzu yoritilishi uchun xizmat qilmoqda. Ma'lumki, dialogik diskursning aksariyati qo'shma gaplardan iborat bo'ladi. Zero, har qanday dialogik diskursda ko'chirma va muallif gapining ishtirok etishi tayin. Ushbu diskursda ham yettita qo'shma gap ishtirok etgan bo'lib, ulardan to'rttasi ko'chirma gapli qo'shma gap bo'lsa, uchtasi ergash gapli qo'shma gap.

Diskurs axborot almashuv dialogi asosiga qurilgan. Bu diskursda ham yuqorida ta'kidlanganidek, dialogik diskursning tashkiliy fazalaridan barchasi amal qilgan. Xususan, dialogni ochish fazasiga kiruvchi (bir tomonlama) e'tibor tortish akti Tohirning otasi tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, u verbal (— *Obbo! Mulla Fazliddin-ey! Zap kelibsizda. Shu notinch kunlarda birga bo'lganimizga ne yetsin!*) va noverbal vosita (uzun oq soqolini o'ychan ezg'ilash) asosida amalga oshirilgan. Natijada suhbatdosh (adesat) ning adresatga diqqat qilish akti amalga oshirilgan. Dialogik diskursning "qo'zg'atuvchi" vositasi adresant tomonidan qo'yilgan qadamdir. Bunda: *Zap kelipsizda. Shu notinch kunlarda birga bo'lganimizga ne yetsin!* jumlalari suhbat uchun aloqa o'rnatish vositasi hisoblanadi. Shu jumla adresatni muloqotga tugal tayyorlaydi.

Diskurs yadrosi matnning quyidagi qismlari orqali ifodalangan:

- *Hamma yog'iyan qochganda biz ajdahoning komiga yaqin kelib qolganimiz g'alati bo'ldi, - deb mulla Fazliddin jiyaniga ma'yus ko'zlar bilan qaradi.*

- *Biron sabab bilan kelgandirsiz-da, mulla tog'a?- so'radi Tohir.*

- *Sabab shukim, jiyan, urush boshlansa, qurilish to'xtaydi, me'morning keragi bo'lmay qoladir...*

- *Ie, axir, sizni podshoning o'zi xizmatiga olgan emasmidi?*

- *Podsho Aksi qo'rg'onida mudofaa bilan ovora. Toshkent xoni Mahmudxon ham Xo'jand tomonidan bizga qarshi qo'shin tortib kelmoqda emish. Qashg'ar hokimi Abubakir dug'lat degan yana bir bosqinchi sharqdan O'zganning ustiga bostirib kelmishdir.*

Tohirning keksa otasi qo'rqib, yoqasini ushladi:

- **Yo tavba!** Bu yoqda Samarqand qo'shini... Uch tomonimizdan yog'i yostirib kelibdimi, a? Bu ne ko'rgulik, mulla Fazliddin? Axir bu podsholar sal murosa qilsalar bo'lmaydimi, a? Hammasi bir-biriga qarindosh emish-ku. Shu rostmi?

-Ha, rost. Toshkent xoniga bizning podshomiz kuyov bo'ladir. Qo'qonni talab, bizning ustimizga qo'shin tortib kelayotgan Samarqand podshosi Sulton Ahmad mirzo esa bizning podshomiz bilan bir otadan bo'lgan og'a-inidirlar. Yana bu ikki podsho bir-birlariga quda bo'lmoqchi edilar. Samarqand podshosining qizi bizning valiahdimiz Bobur mirzoga besh yasharligidan unashtirib qo'yilgan edi. **Shundan bilingki, og'a iniga, qaynota kuyovga qarshi qilich ko'tarib chiqmishdirlar!**

Yo poka parvardigor! Oxirzamon degani shumikin, mulla Fazliddin?

Bilmadim, pochcha. Har qalay, yomon tojdorlarning zamonasi oxirlab qolayotganga o'xshaydir. Koshki, o'zлari bilan o'zлari olishib, bizni tinch qo'ysalar! Urushning butun jabru jafosi el-ulusning boshiga tushadir.

Sho'rimiz bor ekan-da!

Ha, tole bo'lmasa qiyin ekan! Men ne-ne orzular bilan ilm-hunar o'rganib kelgan yedim! Vatanimiz bo'lmish Farg'ona vodiysida Samarqanddagidek, Hirotdagidek madrasalar-u ko'r kam obidalar qurmoqchi edim. Bu sultanatu podsholardan ne qolur? **Hammasi nom-nishonsiz ketgay!** **Bizdan yodgorlik bo'lib qolsa, Ulug'bek madrasasidek, Navoiy Unsiyasidek san'at asarlari qolur!**

Mulla Fazliddin og'zidan chiqib ketgan so'nggi gaplardan xavotirlanib, eshik tomonga qarab qo'ydi.

Diskursning yakuniy fazasi adresat tomonidan implitsit ifodalanadi. Bu muallif tili orqali Mulla Fazliddin og'zidan chiqib ketgan so'nggi gaplardan xavotirlanib, eshik tomonga qarab qo'ydi.

Mulla Fazliddin og'zidan chiqib ketgan so'nggi gaplardan xavotirlanib, eshik tomonga qarab qo'ydi jumlesi bilan beriladi. Uning bu xatti-harakati diskursning ushbu qismiga nuqta qo'yadi. Bu

adresat tomonidan ham quvvatlanadi: Uning saroy ahliga yaqin yurib, ayg‘oqchilardan yurak oldirib qo‘yganini Tohir ham sezdi.

Nutqiy vaziyatga bog‘liq ravishda dialogik diskursning fazaviy strukturasi har xil kommunikantlar va turli intensional maqsadlar natijasi o‘larоq turlicha ko‘rinish kasb etishi mumkin. Shunday bo‘lsada, yuqorida zikr etilgan umumiy diskursiv qolip umumiy tarh sifatida voqelanaveradi

4.2 Dialogik diskurs tarkibida formal va funksional-semantik aloqa

Dialogik diskurs formal va formal-funksional yaxlitligi bilan xarakterlanadi. Bu yaxlitlik pragmatik omillar bilan ham mustahkamlanadi.

Dialogik diskursdagi diskursiv aloqa lingvistlar va pragmalingvistlar tomonidan atroflicha o‘rganilgan. Avvalo, matnning tarkibiy qismlarining sintaktik-semantik va morfologik vositalar asosidagi bog‘lanishi haqida so‘z ketganda L.G.Fridman, M.M.Makarova tadqiqotlarini ta’kidlash lozim.²¹⁹ Ayniqsa, diskursdagi struktur-semantik aloqa keng ko‘lamli adabiyotlar majmuida tahlil va talqin qilingan. Bu borada rus va xorij tilshunosligida bajarilgan ayrim e’tiborli ishlarni sanab o‘tish kifoya.²²⁰

²¹⁹Фридман Л.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л.Г. Фридман. – Л., 1979. – 52 с; Макарова М.М. Средства связи самостоятельных предложений в научно-технической речи современного немецкого языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.М. Макарова. – М., 1960. – 22 с.

²²⁰Поспелов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры / Н.С. Поспелов // Докл. И сообщ. ин-та рус. яз. Акад. наук СССР. – М., 1946. – Вып. 2. – С. 43 – 68; Гиндин С.И. Внутренняя организация текста : дис. канд. филол. наук / С.И. Гиндин. – М., 1972. – 390 с; Гак В.Г. О семантической организации текста / В.Г. Гак // Лингвистика текста : матер. науч. конф. ; МГПИИ им. М.Тореза. – М., 1974. – Ч. 1. – С. 61 – 66; Гак В.Г. О семантической организации повествовательного текста / В.Г. Гак // Сб. науч. тр. МГПИИ им. М.Тореза. – М., 1976а. – Вып. 103. – С. 5 – 14; Гак В.Г. Номинализация сказуемого и устранение субъекта / В.Г. Гак // Синтаксис и стилистика. – М., 1976б. – С. 85– 102; Гак В.Г. К типологии

Diskurs yaxlit sistema bo‘lib, undagi barcha tashkil etuvchi birliklar, lisoniy yoki nolisoniy bo‘lishidan qat’i nazar bir umumiyliz mazmun ostida birlashadi. Diskursni tashkil etuvchi lisoniy birliklar ham o‘z semantik strukturasi bilan bevosita yoki bilvosita yaxlitlik tashkil etish uchun xizmat qiladi. Xususan, har bir abzas yaxlit, umumiyliz diskursiv mundarija ostida tarkibiy qismlar sifatida faoliyat ko‘rsatsa, abzasni tashkil qiluvchi jumllalarda umumiyliz va bog‘lovchi mazmun kuzatiladi. Gapni tashkil etuvchi so‘zlarda ham bevosita yoki bilvosita umumiylikka ega bo‘lgan bog‘lovchi semalar mayjud bo‘ladi. A.Greymas ta’kidlashicha, diskursning semantik yaxlitligi uchun matnning tashkil etayotgan leksemalar o‘zaro umumiyliz semaga ega bo‘lishlari lozim. Biroq bundagi umumiyliz sema tushunchasini jo‘n tushunmaslik kerak. Ya’ni bunda ko‘zda tutilayotgan plassema termini arxisema yoki integral sema tushunchasining muqobil atamasi sifatida baholash mumkin emas. Buni to‘g‘ri anglamoq uchun kichik bir diskurs

лингвистических номинаций / В.Г. Гак // Языковая номинация: Общие вопросы. – М., 1977. – С. 230 – 293; Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Н.Д. Арутюнова // Аспекты семантических исследований : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1980. – С. 156 – 249; Владова Е.В. Однокорневые разноструктурные синонимы как средство связи между компонентами текста / Е.В. Владова // Лингвистика текста и обучение иностранным языкам. – Киев, 1978. – С. 102 – 108; Швед В.И. Текстообразующие потенции словообразовательных единиц / В.И. Швед // Лингвистика текста и обучение иностранным языкам. – Киев, 1978. – С. 109 – 113; Чикваишвили К.С. Структура семантической организации текста : автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.С. Чикваишвили – М., 1980. – 24 с.; Greimas A.J. Semantique structurale: Recherch de methode / A.J.Greimas. – Paris : Ldbr. La rousse, 1966. – 262 р.; Greimas A.J. Strukturelle Semantik: Methodologische Untersuchungen / A.J. Greimas. – Braunschweig : Vieweg, 1971. – 241 S.; Bellert I. On the logicosemantic structures of utterances / I. Bellert. – Wroclaw : Ossolenium, 1972. – 108 p.; -P. 64 – 76; Dressler W. Einführung in die Textlinquistik / W. Dressler. – Tübingen : Niemeyer, 1973. – N 2. – 136 S. ; -P.: 20 – 27; Kallmeyer W. Lektürekolleg zur Textlinquistik / W. Kallmeyer, etc. – Frankfurt am Main : Athenaum, 1974. – Bd. 1. – 288 s. ; -P. 143 – 188; GÜlich E. Linquistische Textmodelle: Grundlagen und Möglichkeiten / E. Gulich, W. Raible. – München : Fink Verlag, 1977. – 353 S. ; -P. : 42–43; Viehweger, D. Struktur und Funktion nominativer Ketten im Text / D. Viehweger // Kontexte der Grammatiktheorie (Studia grammatica; 12). – Berlin, 1978. – S. 149 – 168. ; -P.: 160 – 165.

tarkibidagi leksemalarning semantik “umumiyligi”ga nazar tashlab ko‘ramiz:

“Mulla Fazliddin suratni tagqutiga qaytarib soldi-yu, xizmatkor yigitni chaqirdi:

- Ko‘chlarni yig‘ishtir! Aravani qo‘sh! Quvaga jo‘nagaymiz!.. Tez!.. Tezroq!..

Mana hozir opasining uyida o‘tirib, yuz berган voqeани pochchasi bilan jiyaniga so‘zlab berar ekan, po‘lat sandiqda Xonzoda beginning surati borligini ularga ham aytmadi. Bu sirni u hech kimga bildirmoqchi emas edi...

- Vo darig‘! - deb Tohirning otasi og‘ir uh tortdi:- Bizning suyangan tog‘imiz siz edingiz, mulla Fazliddin!.. Endi siz ham quvg‘inga uchragan bo‘lsangiz.

- Nachora? Hammamizning ham taqdirimiz qil ustida turibdi!

- Podshohga arzga borsangiz, dodingizga yetmasmikin, mulla tog‘a?

-Bu to‘polonlar bosilsa, bir marta borib arz qilishim aniq. Agar dodimga yetsa yetdi, yetmasa, yana Hirotga qaytib keturmen! Alisher Navoiy Shifoysi degan bino qurdirmoqchi, deb eshitgan edim. Olamda biz uchun yongan yagona umid chirog‘i o‘sha siymo bo‘lib qoldi.

- Hirot orzusini qilmang, mulla Fazliddin, Farg‘onada ham hunaringizning qadriga yetadigan odamlar bor. Quvaning ko‘prigi sizning rejangiz bilan qurilgan edi. Xalq haligacha sizni duo qilib yuribdir.

Matn so‘ngidagi jumla tarkibida ishtirok etgan *yurmoq* so‘zining semantik strukturasida matn aavalidagi: *Vo dorig‘* undov so‘ziga bevosita bog‘lanadigan biror unsurni topish qiyin. Demak, A.Greymasning yuqoridagi fikrini “ularning semantik strukturasida shu matn yoki uning tarkibiy qismlariga nisbatan bog‘laydigan semantik “zarra” mavjud bo‘ladi” ma’nosida tushunish maqsadga muvofiqdir.

Diskursda diskursiv aloqani har xil tushunish mayjud. Pragmalingvistlar tomonidan qo‘llanadigan *izotopiya* tushunchasi matnning diskursiv tahlilida alohida e’tiborga molik. Ba’zilar

tomonidan matniy unsurlar orasidagi aloqani an'anaviy sintaktik aloqalar bilan aynanlashtirgan holatlar ham kuzatiladi: egali aloqa, kesimli aloqa, to'ldiruvchili aloqa, holli aloqa, aniqlovichili aloqa kabi.²²¹ Ye.I.Schendels leksik-sintaktik, morfologik, so'z yasash va sof leksik aloqalarni ajrata, ²²² T.I.Silman esa frazalar orasidagi aloqaning sintaktik va leksik-sintaktik turlarini farqlaydi.²²³ Bu tasniflarda an'anaviy grammatik aloqalar tahlili qoliplaridan chiqib ketish qiyin bo'lganligini ko'rish mumkin. E.Verlix ma'lum darajada matniy aloqalarning noan'anaviy ko'rinishlarini farqlashga intiladi.²²⁴ Tilshunos E.F.Skoroxodko tomonidan ajratilgan semantik aloqa yuqorida Greymas tomonidan ta'kidlangan aloqani ma'lum darajada muayyanlashtirgandek tasavvur uyg'otadi: *grafa* tushunchasi so'z, gap va xatboshilarga muvofiq kelsa, *rebra* tushunchasi asosida esa ushbu birliklar orasidagi aloqalarni tushunadi.²²⁵

Tilshunos S.I.Gindin semantik takror tushunchasi asosida bir sira mazmuniy munosabatlarni nazarda tutadi:

- 1) umuiste'mol sinonimlar orasidagi aloqa;
- 2) individual ma'nodoshlarni qo'llash asosidagi takror;
- 3) antonimlarni qo'llash asosidagi takror;
- 4) o'zakdoshlarni qo'llash asosidagi takror;
- 5) "jins-tur" va "jins-tur" munsobati asosidagi takror;
- 6) "butun-qism" va "qism-butun" munosabati asosidagi takror;

²²¹ Фигуровский, И.А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы / И.А. Фигуровский. – М. : Учпедгиз, 1961. – 171 с.

²²² Schendels, E.I. Deutsche Grammatik: Morphologie, Syntax, Text: Практическая грамматика немецкого языка : учебник / E.I. Schendels. – М. : Вышш. шк., 1979. – 397 с. - С. 383–386.

²²³ Сильман, Т.И. Проблемы синтаксической стилистики: на материале немецкой прозы / Т.И. Сильман. – Л. : Просвещение, 1967. – 182 с.

²²⁴ Werlich, E. Typologie der Texte: Entwurf eines textlinquistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik / E. Werlich. – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1975. – 140 S. - С. 35 – 38

²²⁵ Скороходько Э.Ф. Лингвистические основы автоматизации информативного потока: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Э.Ф. Скороходько. – Киев, 1972. – 20 С.

7) biror belgini turlicha darajada ifodalash asosidagi takror;
8) tushunchalarni assotsiativ ravishda kategoriyalarga tasniflash asosida:

- a) sabab–oqibat;
- b) predmet–material–xossa;
- v) harakat–ob’ekt–foil;
- g) konnotativ ma’nolar umumiyligi asosidagi aloqa.²²⁶

Pragmalingvistikada birliklarning ifodalanmish yoki nolisoniy ob’ekt yoxud referentga munosabati asosidagi bog‘lanishing quyidagi turlarini ajratish ommalashgan va biz ham diskursiv aloqani tavsiflashda unga ma’lum darajada tayanamiz:

- 1) to‘liq koreferent takrorga asoslanuvchi aloqa;
- 2) qisman koreferent takrorga asoslanuvchi aloqa;
- 3) assotsiativ aloqa.²²⁷

To‘liq koreferent takrorda bir nolisoniy ob’ekt matn davomida takrorlanib, uning yaxlitligini ta’minlashga xizmat qiladi. Yuqorida keltirilgan matnni shu asosda kuzataylik.

-Ha, rost. Toshkent xoniga bizning podshomiz kuyov bo‘ladir. Qo‘qонни талаб, бизнинг устимизга оқшин тортуб келайотган Samarqand podshosi Sulton Ahmad mirzo esa bizning podshomiz bilan bir otadan bo‘lgan og‘a-inidirlar. Yana bu ikki podsho bir-birlariga quda bo‘lmoqchi edilar. Samarqand podshosining qizi bizning valiahdimiz Bobur mirzoga besh yasharligidan unashdirib qo‘yilgan edi. Shundan bilingki, og‘a iniga, qaynota kuyovga qarshi qilich ko‘tarib chiqmishdirlar!

Matnda aynan takrorlanayotgan *podsho* so‘zлari bir xil, kuyov so‘zлari esa ikkinchi bir xil denotativ ma’noga esa bo‘lib, besh marta qo‘llanayotgan *podsho* so‘zi ham, ikki marta takrorlanayotgan *kuyov* so‘zi ham matnda to‘liq koreferent aloqani ta’minlashga xizmat

²²⁶Гиндин С.И. Внутренняя организация текста : дис. ... канд. филол. наук / С.И. Гиндин. – М., 1972. – 390 с.

²²⁷Григорьева В.С. Указ. работа.

qilmoqda. Ahamiyatlisi shundaki, diskurs oxiridagi to‘ldiruvchi ergash gapli qo‘shma gap diskurs mazmunini umumlashtirib, umumlashma “mag‘iz” bosh gap zimmasiga yuklatilgan. Buni quyidagi matnda qo‘llangan **milla** so‘zi misolida ham kuzatamiz:

Imom yerga qarag‘an holda boshini qimirlatib qo‘ydi. Samad bo‘qoq xo‘mrayib Safar bo‘zchig‘a qaradi:

— *E, akillay berasanda, Safar, — dedi bo‘qoq, — biz nima deyapbiz-ku sen nima deyapsan.*

— *Xo‘sh, nima deyapsanlar?*

— *Ovoza gap deyapmiza, mirzaboshiliqqa katta milla kerak deyapmiz-a.*

— *U milla emas ekanmi?*

— *Milla bo‘lsa ham, xashaki millalardan-da.*

— *Ashunga qog‘anda chalg‘ibsan, Samad, — dedi Safar bo‘zchi, — xat bitishka kelganda qo‘yavur, kambag‘alga qayishqanini ko‘rsang, ha, bo‘ldi deysan.* (A.Qod. Mehrobdan chayon).

Keltirilgan matnlarda bir nolisoniy ob’ekt bitta so‘z bilan ifodalangan. Faqat : shundan bilingki, og‘a iniga, qaynota kuyovga qarshi qilich ko‘tarib chiqmishdirilar jumlasida ko‘rsatish olmoshi ergash gapdan anglashilgan ob’ektiv mazmunni takror ifodalovchi vosita maqomidadir.

Umuman olganda, nisbiy so‘zli (havola bo‘lakli) ergash gapli qo‘shma gaplar tarkibiy qismlarining semantik bog‘lanishi to‘liq koreferent takror asosidagi bog‘lanishga misol bo‘la oladi deyish mumkin:

№	Ergash gapli qo'shma gap	Koreferent birliklar
1	<i>Kim birovga chuqur qazisa, unga o'zi yiqiladi</i>	<i>kim - o'zi</i>
2	<i>Bizda odat shundayki, uyg kelgan mehmonga ham ko'sak chuvitamiz</i>	<i>shunday - uyg kelgan mehmonga ham ko'sak chuvitmoq</i>
3	<i>Men shundan qo'rquamanki,, oramizda ham ikkilanishlar bor</i>	<i>shu - ikkilanuvchilar borligi</i>
4	<i>Shunday hayot tug'ildiki, u sensiz yashay olmaydi</i>	<i>shunday hayot - u sensiz yashay olmaydi</i>
5	<i>U kuchanib qancha qancha qattiq puflasa, pilik shuncha lovillab yonadi</i>	<i>qancha - shuncha lovillab yonardi</i>
6	<i>Gulsum qaerda o'ynasa , Xolmurodning ko'zi ham o'sha yerda</i>	<i>qaerda - o'sha yerda</i>

Qisman koreferent aloqada diskurs unsurlari orasidagi birliklarni o'zaro qism-butun, tur-jins munosabatida ko'rish mumkin. Masalan: 1. *Kimlar biz tomonga o'tsa, ulardan birini guruhgaga rahbar qilib tayinlash lozim.* 2. *Nima desangiz, bajaramiz: loy qoramiz, g'isht quyamiz, paxsa uramiz.*

Diskursiv aloqalar sirasida asosiy matniy zichlikni ta'minlovchi vosita assotsiativ aloqadir. Semantik muvofiqlikka, "takrorlanuvchi" semalarga ega bo'lgan so'zlar matnda izotopik vazifani ado etadi. Misol:

"Ikki piyola choyni ketma-ket ichib olgach, Jalil lo'labolishga yonboshladi:

- *Kambag'alning to'ygani - chala boy bo'lgani, - dedi u kekirib. - Senga qo'shilib men ham boy bo'ldim, xudoga shukr.*
- *Men-chi? - dedi Asadbek.*
- *Sen mendan batarroq kambag'alsan.*
- *Sho'rva ichgandan keyin hammi?*

- *Sen kambag‘al-boy deganda nimani tushunasan o‘zing? Puling ko‘p bo‘lsa boysan-u, yo‘q bo‘lsa kambag‘almisan? Pul deganining qo‘lning kirimi? Sobitxonning gaplarini eshitganmisan? Odamning cho‘ntagi emas, iymoni boy bo‘lishi kerak. Egamning oldiga shu boylik bilan borib ro‘para bo‘lasiz.*

- *Sho‘rva ichsa, iymon boy bo‘ladimi?*

- *Kallang joyidami? Sho‘rva nimayu iymon nima, farqiga borasanmi o‘zing?*

Jalilning chala mullaligi tutib, u yer-bu yerda eshitganlarini dastak qilib "amri maruf"ni boshlab yubordi. Asadbekning jimgina o‘tirib tinglashi Jalilga ilhom berdi - hali u, hali bunisidan cho‘qqilab-cho‘qqilab, bo‘zchi bilganini to‘qiganiday gapiraverdi.

Asadbekning someligi zohiran edi. Xayoli Chuvrindining o‘limiga doir muammolar chigilini yechish bilan band bo‘lgani sababli aytilayotgan nasihatlar u qulog‘idan kirib bunisidan chiqar, miyaga o‘tishga, fikr xazinasidan joy olishga uning ojiz holati yo‘l qo‘ymas edi. Uning uchun eng ma‘quli - Jalilning tinmay "sayrab" turishi. Nima desa ham mayli, gapirsa bas, hozirgi holatida Asadbekning vayron ko‘ngli yolg‘izlik azobiga dosh berolmaydi. Jalil uyiga kirib chiqqunicha buni his qildi - uy devorlari o‘rnidan siljib, uni siqa boshladi. Jalilning jim o‘tirishi esa, yolg‘izlikdan ham yomonroq.

Tosh bo‘lib qotgan, muhrlangan qalbni eritmoq fursati o‘tganini fahmlamagan Jalil oshnasining o‘ziga xos mamlakat firavni ekanini, oxirat qismati ham firavnniki kabi ekanini o‘ylab ko‘rmagan edi.

- *Xudo sening joningni qaytib berdi, bir o‘lib, bir tirilding, - dedi Jalil. - U dunyoga o‘tishingga bir qarich qoluvdi. O‘lsam nima bo‘laman, deb yo‘ladingmi hech?*

Bu savol Asadbekning someligi soxta ekani, "amri maruf"ni tinglamayotganini fosh qilib qo‘ydi.

Matnda qoraytirilgan so‘z va birikmalar muayyan pragmatik makon va zamonda bir-birini taqozo etuvchi birliklar bo‘lib, ularning ushbu diskursiv vaziyatdagi ishtiroki taqozo etuvchilik tamoyili asosida matn unsurlarini bog‘lash uchun, matniy yaxlitlikni ta’minlash uchun

ixzmat qilgan. Bundagi *kambag‘al* va *boy, boyimoq* so‘zlari matndagi *iymon* so‘ziga majoziy ma’noda mutanosiblik kasb etadi. Birliklar xatboshi tarkibiy qismlarini ham, qo‘shma gap unsurlarini ham semantik uyushtirish vazifasini ado etgan.

Xulosa

Shu o'rinda dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplar hamda muallif nutqida (dialogik diskursdan tashqarida) uchraydigan qo'shma gaplar orasidagi o'xshash va farqli tomonlar xususida to'xtalib o'tsak:

1. Teng munosabatli qo'shma gaplar – dialogik diskursda ham, dialogik diskursdan tashqari holatlarda (ham og'zaki ham yozma nutq shakllarida) ham uchraydi.
2. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplar ham xuddi muallif nutqida uchraydigan qo'shma gaplar kabi ikki unsur: teng bog'lovchi va ohang orqali birikadi.
3. Teng munosabatli qo'shma gaplar semantik jihatdan rang-barang. Bu rang-baranglikning sababi bog'lanish unsurlarining ma'no qirralaridadir. Chunonchi, bog'lovchi (teng bog'lovchi) orqali birikkanda biriktiruv, chog'ishtirish, ayiruv, zidlash va inkor kabi ma'nolarni yuzaga keltiradi. Ohang orqali (vergul va tire) birikkanda o'xshatish, sabab, natija, payt, to'siqsizlik, shart kabi ma'nolarni yuzaga chiqarsa, ikki nuqta orqali birikkanda izohlash ma'nosini yuzaga keladi.
4. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplar va muallif nutqida uchraydigan qo'shma gaplar o'zaro semantik jihatdan uncha farqlanmaydi. Jumladan, tarkibidagi tinish belgilarning, ya'ni nuqtali vergul ishtirok etgan teng munosabatli qo'shma gaplar dialogik diskursda kuzatilmaydi.
5. Dialogik diskursda uchraydigan teng munosabatli qo'shma gaplar so'zlovchi tomonidan ko'zda tutilgan maqsadga (darak, so'roq, buyruq mazmun) va emotsionallikka mos bo'ladi. Ammo muallif nutqida buyruq va so'roq mazmunni ifodalovchi qo'shma gaplar uchramaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Antoine G. La coordination en français moderne. – Paris, 1959.
- Ballmer Th., Brennenstuhl W. Speech Act Classification. A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs.–Berlin-Heidelberg-New York: Springerverlag, 1981.-276 p.
- Bellert I. On the logicosemantic structures of utterances / I. Bellert. – Wroclaw : Ossolenium, 1972. – 108 p.; -P. 64 – 76;
- Dressler W. Einführung in die Textlinquistik / W. Dressler. – Tübingen : Niemeyer, 1973. – N 2. – 136 S. ; -P.: 20 – 27;
- Kallmeyer W. Lektürekolleg zur Textlinquistik / W. Kallmeyer, etc. – Frankfurt am Main : Athenaum, 1974. – Bd. 1. – 288 s. ; -P. 143 – 188;
- Benveniste E. Problèmes de linguistique général. – Paris: Gallimard, 1966. – 356 p.
- Buyssens E. La communication et l'articulation linguistique. – Bruxelles: Presses Universitaires, 1970. – 175 p.
- Dubois J., Giacomo M. et al. Dictionnaires de linguistique. – Paris: Larousse, 1973. – 516 p. Essen O. Grundzuge der hochdeutschen Satzintonation, Hamburg.
- Greimas A.J. Semantique structurale: Recherch de methode / A.J.Greimas. – Paris : Ldbr. La rousse, 1966. – 262 p;
- Greimas A.J. Strukturelle Semantik: Methodologische Untersuchungen / A.J. Greimas. – Braunschweig : Vieweg, 1971. – 241 S.;
- Gülich E. Linquistische Textmodelle: Grundlagen und Möglichkeiten / E. Gulich, W. Raible. – München : Fink Verlag, 1977. – 353 S. ; - P. : 42–43;
- Harris Z.S. Analyse du discours // Languages, 1969. – №13.
- Harris Z.S. Notes du cours de syntaxe.–Paris: Ed. du Seuil, 1976.–238 p.
- J.H.Greenberg. Essay in linguistics. Chicago, 1967. First publ.,1957..
- Klemensievicz Z. Zarus ksladni polskiej, Warszawa, 1957.

- Leech G. Principles of pragmatics. – London; New York, 1983.-250 p.
- Mucarousky U. Dialog a monolog w “Lesty filologicke”, Praha, 1940, № 6.
- Paul H. Prinzipen der Sprachgeschichte. - Halle, 1937. S. 148
- Schendels, E.I. Deutsche Grammatik: Morphologie, Syntax, Text: Практическая грамматика немецкого языка : учебник / E.I. Schendels. – М. : Высш. шк., 1979. – 397 с. - С. 383–386.
- Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the philosophy of language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. P. 16.
- Searle J.R., Vanderveken D. Foundations of Illocutionary Logic. – Cambridge Univ. Press, 1985. – P. 180
- Viehweger, D. Struktur und Funktion nominativer Ketten im Text / D.Viehweger // Kontexte der Grammatiktheorie (Studia grammatica; 12). – Berlin, 1978. – S. 149 – 168. ; -P.
- Werlich, E. Typologie der Texte: Entwurf eines textlinquistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik / E. Werlich. – Heidelberg : Quelle und Meyer, 1975. – 140 S. - C. 35 – 38
- Wierzbicka A. Yenglish Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary . Oxford Univ. Press, 1987.
- Абдулла Қаххор. Синчалак. Танланма асарлари. Ҳикоя ва қиссалари. Тошкент. 1965. –Б.183
- Абдулла Қодирий Ўтган кунлар. . -Т.: Шарқ, 1995
- Абдураҳмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси асослари.-Тошкент: ЎзФА.1958.-Б.27-78;
- Абдураҳмонов Ғ., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент, 1979, 123-б.
- Абдураҳмонов Ғ.А. Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 248 б.
- Абдураҳмонов Ғ.А. Қўшма гап синтаксиси.-Тошкент: Фан, 1964, 244 б.
- Абдураҳмонов Ғ.А. Қўшма гап синтаксиси. –Тошкент, 1964

- Абузалова М. Содда гапнянг энг кичик қурилиш қолиплари хаклда. Номз.дис-си. - Т., -1992.
- Акрамов Ш. Хозирги узбек тилида тулдирувчи ва хол категорияси [wP_m] аспектида. Номз. дис-си. - Т., - 1997.
- Адабиёт назарияси.2 томлик,1-том.-Тошкент: Ўқитувчи,1978. – Б.416.
- Анисимов А. Компьютерная лингвистика для всех: Миры. Алгоритмы. Язык. - Киев: Наук. думка, 1991.
- Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Н.Д. Арутюнова // Аспекты семантических исследований : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1980. – С. 156 – 249;
- Арутюнова, Н.Д. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина и [др]. – М. : Наука, 1992. – 281 с. – С.56.
- Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар.- Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти,1960,134 б.
- Бархударов Л.С. К вопросу об отношение формальных и семантических моделей предложения. – В.кн.: Теория языка. Англистика. Культрология.М.:Наука,1976,С.12;
- Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1963. С. 338.
- Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа// Новое в лингвистике. Вып. IV. М., 1965, с. 446.
- Балли Ш. Французская стилистика. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1961, – с.14.
- Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с. – С. 312;
- Бердалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкциялари омонимиясининг баъзи масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон, 72-77 б.
- Бердиалиев А. Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях

- сложноподчинённого предложения узбекского литературного языка//Автореф. дисс..док. филол. наук. -Ташкент, 1989;
- Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси.-Тошкент: Ўқитувчи, 1995;
- Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.- Тошкент: Фан, 1992;
- Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификати в парадигматика. –Т.,-Фан, 1989,1076.
- Бобониёзов А. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти. Фил.фан.номз. дисс... автореферати.Тошкент,1995.-26 б.;
- Богданов В.В. Семантико-синтактическая организация предложения. Л.,1977.
- Боймирзаева С.. Бадиий матнда қўшма гап. Самарқанд, -СамДУ, 2008, -114б
- Виноградов В.В.О языке художественной прозы. М., 1980;
Одинцов В.В. О языке художественной прозы. М., 1971
- Ветров А.А. Методологические проблемы современной лингвистики. М.: Высшая школа,1973,С.37.
- Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русск
- Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке. Автореферат КД, М., 1953.
- Владова Ye.В. Однокорневые разноструктурные синонимы как средство связи между компонентами текста / Ye.В. Владова // Лингвистика текста и обучение иностранным языкам. – Киев, 1978. – С. 102 – 108;
- Волошинов, В.Н. Марксизм и философия языка / В.Н. Волошинов. – Л. : Прибой, 1930. – 157 с. – С. 84,
- Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций / В.Г. Гак // Языковая номинация: Общие вопросы. – М., 1977. – С. 230 – 293;

- Гак В.Г. Номинализация сказуемого и устранение субъекта / В.Г. Гак // Синтаксис и стилистика. – М., 1976б. – С. 85– 102;
- Гак В.Г. О семантической организации повествовательного текста / В.Г. Гак // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1976а. – Вып. 103. – С. 5 – 14;
- Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Часть II. Синтаксис.-М.,1968.
- Гиндин С.И. Внутренняя организация текста : дис. ... канд. филол. наук / С.И. Гиндин. – М., 1972. – 390 с;
- Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. Некоторые проблемы и результаты (1968-1975) // Известия АН СССР, серия ЛЯ, 1977. – № 4. – С. 348-361.
- Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: pragмалингвистический и когнитивные аспекты. – Тамбов: Издательство ТГТУ, 2008. -288 с
- Ғуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Т., 1987, 163 –бет.
- Гулыга Ye.B. Теория сложноподчинённого предложения в современном немецком языке.- М.,1971.-С.11-46.
- Жўраев Т. Онг оқими ва тасвирийлик. Тошкент, 1994;
- Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику.М.,1974;
- Иzzат Султон. Адабиёт назарияси.2-нашр.-Тошкент: Ўқитувчи,1986.-Б.408.
- Ильина Н.Н. Об одном способе классификации связей между частями сложного предложения. – В кн.: Информационные вопросы семантики, лингвистики и автоматического перевода.М.,1972, Вып:2.
- Имомова Г. Типик миллий характерлар яратишда бадиий нутқнинг роли. НДА. Тошкент, 1993. 13-бет.
- Искандарова, Шарифа Мадалиевна. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филология фанлари доктори... дис.: - Тошкент, 1999. - 265 б .

- Камол Ф .Қўшма гапларга доир масалалар.- Тошкент.1955;
- Кацнельсон С.Н. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука,1972,С.7,15;
- Колшанский Г.В. Контекстная семантика.М.: Наука, 1980, С.120-121;
- Клюев, Үе.В. Речевая коммуникация : учеб. пособие / Үе.В. Клюев. – М. : ПРИОР, 1998. – 224 с. .
- Колосова Т.А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж,1980.
- Колшанский Г.В. Коммуникативная дискретность языка// Лингвистика текста, сб. науч. трудов. Вып. 103. – М: МГПИИЯ, 1976. – С. 15-22.
- Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1984. – 234 с. – С. 21.
- Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М. – Л., 1960. –С.406.
- Кубрякова Үе.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Ү.С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 156 с.
- Курбонова М. Ўзбек тилшунослигида шакл-вазифавий йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини .Филол. фан. док..дисс... автореф. -Тошкент, 2001. -49 б.
- Лафасов Ў. Диалогик нутқда субъектив модалликнинг ифодаланиши.НДА. Тошкент, 1996.
- Лутфуллаева, Дурдана Эсоновна. Гапнинг семантик-синтактик қурилиш колипи ва пропозитив структураси уртасидаги муносабат: Филология фанлари доктори... дис.: - Тошкент, 2006. - 272 б.
- М.,1968.-С.231-233.
- Макарова М.М. Средства связи самостоятельных предложений в научно-технической речи современного немецкого языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.М. Макарова. – М., 1960. – 22 с.

- Махмудов Н.М. Семантико-сintактическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Докт.диссер.Ташкент, 1984,С.6.
- Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 228 б.
- Маҳмудов Н., Нурмонов А., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Тошкент:Фан, 1992. – 225.
- Махмудов Н.М. Семантико-сintактическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Докт.диссер.Ташкент, 1984
- Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида: Монография. –Тошкент: Ниҳол, 2010.
- Менглиев Б. Ўзбек тилининг структур синтаксиси. – Қарши: Насаф, 2003. – 147 б.
- Михлина М.Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи. Автореферат КД, Л., 1955.
- Наливкин В. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казань, 1884
- Нельматов X., Бозоров О. Тил ва нутқ. –
- Нельматов X., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Тошкент: Университет, 1999. – 55 б.
- Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII.
- Нурмонов А.Н. Гап ҳақида синтактик назариялар. - Тошкент,1988,99 б .
- Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, № 4, 2001.
- Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи.- Тошкент: Ўзбекистон. 2002.-Б.207.
- Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. –Т.,”Фан”, 1972.

- Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. – М., 1923. - С.32.
- Резвин И.И. Современная структурная лингвистика. М., 1977.
- Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. -М.,1968.- С.231-233.
- Сайдхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили //Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №2, 71-б.
- Сайфуллаев А. Ҳозирги замон ўзбек тилида ундалма. –Т.,”Фан”, 1960
- Сайфуллаева Р. Уюшган гаплар// Ўзбек тили ва аабиёти. 1988. 3-сон.
- Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик курилиш колиштари хакида. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №5.
- Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. – Тошкент: Фан, 1994. – 358 б.
- Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент:ФТМ, 2009.
- Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Бокиева Г., Курбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент, 2007. – 379 б.
- Сафаров Ш.Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 72.
- Сильман, Т.И. Проблемы синтаксической стилистики: на материале немецкой прозы / Т.И. Сильман. – Л. : Просвещение, 1967. – 182 с.
- Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование.
- Сусов, И.П. Введение в языкознание : учебник для студентов лингвистических и филологических специальностей / И.П. Сусов. – М. : АСТ: Восток–Запад, 2007. – 379 с.
- Сусов, И.П. Семантика и прагматика предложения : учеб. пособие / И.П. Сусов. – Калинин : Изд-во КГУ, 1980. – 51 с.
- Узбекско-русский словарь. –Тошкент: ЎзСЭ, 1988. –Б.274.

- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 2 том. –Б. 288
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 2 том. – Б. 636.
- Ўзбекистон миллӣ Ҷаҳонгарони Ҷондариён. 8-том. Т., 2004
- Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксисси масалалари. Тошкент, 1974.
- Фигуровский И.А. Основные направления в исследованиях синтаксиса связного текста // Лингвистика текста. Материалы научной конф. Ч. II. – М.: МГПИИ им. М. Тореза, 1974.
- Фигуровский, И.А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы / И.А. Фигуровский. – М. : Учпедгиз, 1961. – 171 с.
- Фитрат. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб. Наҳв. 4-босма. Ўздавнашр. Самарқанд-Тошкент, 1930.
- Формановская, Н.И. Размышления о единицах общения / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2000б. – № 1
- Формановская, Н.И. Соотношение интенционального и пропорционального компонентов в высказывании / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2000а. – № 3.
- Фридман Л.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л.Г. Фридман. – Л., 1979. – 52 с;
- Ғуломов А., З.Маъруфов, Т.Шермуҳаммедов. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм, Синтаксис, Т., 1949.
- Храпченко М.Б. Лев Толстой как художник. М., 1978;
- Ҳазратқулов А. Диалогик нутқ синтаксисининг баъзи бир хусусиятлари. Қарши. 1978.
- Ҳазратқулов А.Ҳ. Диалогик нутқ синтаксисининг баъзи хусусиятлари. (диалогик бирлик ҳакида методологик кўргазма). Қарши, 1978, -36 б.
- Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент, 1981.
- Чикваишвили К.С. Структура семантической организации текста :

- автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.С. Чикваишвили – М., 1980. – 24 с;
- Шахнарович, А.М. Психологический анализ семантики и прагматики: На материале онтогенеза речи / А.М. Шахнорович, Н.М. Юрьева. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
- Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Автореферат КД, М., 1958.
- Ширяев Е.Н. Бессоузное сложное предложение в современном русском языке. М., 1986.
- Шмелева, Т.В. Субъективные аспекты русского высказывания : дис. ... д-ра филол. наук / Т.В. Шмелева. – М., 1995.
- Шодиев Н. Қудратли тўлқинлар олами. Тошкент, 1982.
- Шодиев Р. Руҳият рассоми. –Т: «Фан», 1997, 6-б.
- Шувалова С.А. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения . М.: Изд-во МГУ, 1990.;
- Шукurov Н., Хотамов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. 2- қайта ишланган нашри. –Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
- Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с; 2-е изд. – М.: УРСС, 2004.

Раупова Лайло

**ДИСКУРСИВ ТАЛҚИНДА ПОЛИПРЕДИКАТИВ
БИРЛИКЛАР**

Monografiya

Muharrir: Sh.Shaxabitdinova

